

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Գևորգյան Ս.Ռ.- Խմբագրական խորհրդի նախագահ

Բաբախանյան Ա.Վ. – Գլխավոր խմբագիր

Կարապետյան Վ.Ս.- Խմբագրի տեղակալ

Դեմիրխանյան Գ.Գ.- Խմբագրի տեղակալ

Ավագյան Լ.Ս. -Պատասխանատու քարտուղար

**Վարդանյան Կ.Ե., Թովուզյան Ա.Օ., Փիլիպոսյան Ա.Ս., Գալստյան Ա.Վ., Դուրխանյան Ա.Գ.,
Թադևոսյան Ռ.Վ., Մխիթարյան Ե.Ս., Հակոբյան Ա.Հ., Դանիելյան Ս.Դ., Կոկանյան Է.Պ.,
Միքայելյան Հ.Ս., Սահակյան Ա.Կ., Խոյեցյան Ա.Վ., Սադոյան Ռ.Ռ.**

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

(Հումանիտար գիտություններ), № 2(40), 2021

**Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան,
«Գիտական տեղեկագիր», № 2 (40), Երևան 2021թ., 155 էջ:**

Կայք-էջը՝ Scientificnews.aspu.am

**Համարի ձևավորումը և համակարգչային
շարվածքը Թ. Է. Նալբանդյանի**

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Геворгян С.Р.- Председатель редакционного совета

Бабаханян А.В. - главный редактор

Карапетян В.С. - заместитель редактора

Демирханян Г.Г. - заместитель редактора

Авагян Л.М. - ответственный секретарь

Варданын К.Е., Топузян А.О., Карапетян С.Г., Пилипосян А.С., Галстян А.В., Долуханян А.Г., Тадевосян Р.В., Мхитарян Е.С., Акопян А.Х., Даниелян С.Д., Коканян Е.П., Микаелян Г.С., Саакян А.К., Хоецян А.В., Садоян Р.Р.

EDITORIAL BOARD

Gevorgyan S.R. – Chairman of the Editorial Board

Babakhanyan A.V. - Chief editor

Karapetyan V.S. - Deputy Editor

Demirkhanyan G.G. - Deputy Editor

Avagyan L.M. - Responsible Secretary

Vardanyan K.E., Topuzyan A.O., Karapetyan S.G., Piliposian A.S., Galstyan A.V., Dolukhanyan A.G., Tadevosyan R.V., Mkhitaryan E.S., Hakobyan A.H., Danielyan S.D., Kokanyan E.P., Mikaelyan H.S., Sahakyan A.K., *Khoetsyan A. V.*, Sadoyan R.R.

**ԽԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ**

**УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х. АБОВЯНА**

Հումանիտար գիտություններ №-2 (40) 2021 Гуманитарные науки

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄԻՐԱՂՅԱՆ Մ. Գ. ՇԱԽՄԱՏԱՅԻՆ ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔԻ ՃԱՆԱՉՈՂԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ ՆԱԽԱԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱՆԵՐՈՒՄ.....	7
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ա.Վ., ՂԱԶԱՐՅԱՆ Ա.Ս. ԿՐՏԵՐ ՆԱԽԱԴՊՐՈՑԱԿԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐՄԱՐՄԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ.....	14
ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Գ.Ա. ԿԵՆՑԱՂԱՅԻՆ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆ ԱՎԱԳ ՆԱԽԱԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՏԱՐԻՔՈՒՄ.....	22
ՄԿՈՅԱՆ Ա. Ա. ԱՆԴԱՐԱՐԶ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՅՔԻ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՅՔԱՅԻՆ ԳԻՏԵԼԻՔԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻՆ.....	31

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ Հ.Ռ. ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ՏԱԳՆԱՊԱՅՆՈՒԹՅԱՆ և ԱԳՐԵՄԻՎՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒՄԸ.....	43
ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ Ք. Ս. ԿՅԱՆՔԻ ԲԱՎԱՐԱՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՈՒՆ-ԻՆՏԵՐՆԱՏԵՐՈՒՄ.....	51
ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Լ. Թ., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Վ. Ժ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀՈԳԵՏՐԱՎՄԱՏԻԿ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	59

ՄԻԳՐԱՅԻԱՅԻ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

ՇԱՀԻՆՅԱՆ Ա. Տ. ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՅԻԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ՆՊԱՏԱԿԱԿԵՏ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ. ԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ.....	66
---	----

ԳԻՏԱՄԵԹՈԴԱԿԱՆ

ԱԴԱՄՅԱՆ Ռ.Խ., ՇԱՀԻՆՅԱՆ Գ.Ա., ՉԱԽՈՅԱՆ Ի.Բ., ԲԱԲԱԽԱՆՅԱՆ Ա.Վ., ԱՆՍՈՎՈՐ ԲԱՂԱԴՐՈՒԹՅԱՄԲ ԹԹՎԱԾԻՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ԱԶՈՏԻ ԵՎ ՖՈՍՖՈՐԻ ՄԻԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	83
ԲԱԲԱՅԱՆ Տ. Հ. ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԵՐՋՆԱՐԴՅՈՒՆՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄԵԹՈԴԸ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳՈՐԾՆԹԱՅՈՒՄ.....	93
ԳԱԼՍՏՅԱՆ Հ.Ա., ՍՈՂՈՅԱՆ Ս. Ս. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԻՆՖՈՐՄԱՏԻԿԱՅԻ ՈՒՍՈՒՑԻԶՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՈՄՊԵՏԵՆՑԻԱՆԵՐԻ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԿԱՊԿՈՒ ՍՈՎՈՐՈՂՆԵՐԻ ՀԵՏ ՏԱՐՎՈՂ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒՄ.....	103
ԹԱՆԳԱՄՅԱՆ Տ.Վ., ԶԱԽԱՐՅԱՆ Ն.Ս. ՍՈՎՈՐՈՂՆԵՐԻ ՃԱՆԱՉՈՂԱԿԱՆ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱՆ ԿԵՆՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ.....	110

ՍԱՀՐԱԴՅԱՆ Ա.Ի., ՀԱԿՈԲՅԱՆ Ա.Ս. «ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ 6 ԳԼԽԱՐԿՆԵՐ» ՄԵԹՈԴԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ «ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱ» ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՅՈՒՄ.....	117
--	-----

ԱՐՎԵՍ

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Ա.Ս. XIX դարի վերջի Եվ XX դարի սկզբի ԿԱՎՃԱՆԵՐԿԻ ՀԱՅ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԸ.....	123
ԲՈՒՏԻՎԵՅ Ս.Ի. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Վ.Ս., ԿՈՒԲԻԼՅԱՆՍԿԱՅԱ Ի.Վ. ԵՎԳԵՆԻ ՍԻԼԵՐՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒԿՐԱԽԱՅԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՎ.....	130

ПЕДАГОГИКА

АМИРАГЯН М. Г. ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ ШАХМАТНЫХ ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В МЕТОДИКЕ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	7
ОГАНЕСЯН А.В., КАЗАРЯН А.М. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	14
МАНУКЯН Г.А. ПРОБЛЕМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ БЫТОВОЙ ТЕХНИКИ В СТАРШЕМ ДОШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ.....	22
МКОЯН А.А. ОТРАЖЕНИЕ К ЗАДАЧАМ МИРОВОЗЗРЕНИЯ И МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ЗНАНИЙ	31

ПСИХОЛОГИЯ

ОВАКИМЯН А.Р., ИССЛЕДОВАНИЕ ТРЕВОЖНОСТИ И АГРЕССИИ УБИЙЦ.....	43
ОВАКИМЯН К.С., ФАКТОРЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО УДОВЛЕТВОРЕНИЯ В ДОМАХ-ИНТЕРНАТАХ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ	51
ВАРДАНЫАН Л.Т., САРКИСЯН В. Ж., ИССЛЕДОВАНИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПСИХОТРАВМАТИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЙ ВОЙНЫ.....	59.

СОЦИОЛОГИЯ МИГРАЦИИ

ШАГИНЯН А. Т., ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ В СТРАНАХ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И В ЦЕЛЕВЫХ СТРАНАХ. ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И НЕГАТИВНЫЕ СТОРОНЫ.....	66
---	----

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ

АДАМЯН Р.Х., ШАГИНЯН Г.А., ЧАХОЯН И.Г., БАБАХАНИЯН А.В., КИСЛОРОДСОДЕРЖАЮЩИЕ СОЕДИНЕНИЯ АЗОТА И ФОСФОРА С НЕОБЫЧНЫМ СОСТАВОМ.....	83
БАБАЯН Т.О., МЕТОД ОЦЕНКИ ПО КОНЕЧНЫМ УЧЕБНЫМ РЕЗУЛЬТАТАМ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ГЕОГРАФИИ.....	93
ГАЛСТЯН Г.А., СОГОЯН С.С., СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ В ОСНОВНЫХ ШКОЛАХ ПРИ РАБОТЕ С ДЕТЬМИ-ИНВАЛИДАМИ.....	103
ТАНГАМЯН Т.В., ЗАХАРЯН Н.С., МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ.....	110
САГРАДЯН А.И., АКОПЯН А.С., ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА «ШЕСТЬ ШЛЯП МЫШЛЕНИЯ» В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ПО ПРЕДМЕТУ «ТЕХНОЛОГИЯ».....	117

ИСКУССТВО

АВЕТИСЯН А.С., АРМЯНСКИЕ МАСТЕРА МЕЛА КОНЦА XIX И НАЧАЛА XX ВЕКА.....	123
БОЛТИВЕЦ С.И., КАРАПЕТЯН В.С., КОБИЛЯНСКАЯ И.В., ПСИХОЛОГИЯ ТРУДА Е. МИЛЕРЬЯНА. МЕЖДУ УКРАИНОЙ И АРМЕНИЕЙ.....	130

CONTENT

PEDAGOGY

AMIRAGHYAN M. G. COGNITIVE FUNCTIONS OF CHESS PRIOR KNOWLEDGE IN METHODOLOGIES OF PRESCHOOL EDUCATION.....	7
HOVHANNISYAN A.V., GHAZARYAN A.M. PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE SOCIAL ADAPTATION OF CHILDREN OF PRIMARY PRESCHOOL	14
MANUKYAN G.A. THE PROBLEM OF ENSURING THE SAFETY OF HOUSEHOLD APPLIANCES IN SENIOR PRESCHOOL AGE.....	22
MKOYAN A.A. REVIEW TO THE ISSUES OF WORLD OUTLOOK AND FORMATION OF WORLDVIEW KNOWLEDGE.....	31

PSYCHOLOGY

HOVAKIMYAN H.R. ANXIETY AND AGGRESSIVENESS INVESTIGATION OF INDIVIDUALS WHO COMMITTED HOMICIDE.....	43
HOVAKIMYAN K.S. , SUFFICIENT LIFE PSYCHOLOGICAL FACTORS IN HOMES OF PENSIONS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA.....	51
VARDANYAN L.T, SARGSYAN V.ZH. , RESEARCH AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF PSYCHO-TRAUMATIC CONSEQUENCES OF WAR.....	59

SOCIOLOGY OF MIGRATION

SHAGINYAN A. T. , LABOR MIGRATION IN COUNTRIES OF ORIGIN AND TARGET COUNTRIES . POSITIVE AND NEGATIVE PARTIES.....	66
---	----

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL

ADAMYAN G.A., SHAHINYAN, I.G., CHAKHOYAN A.V., BABAKHANYAN A.V. , OXYGEN-CONTAINING COMPOUNDS OF NITROGEN AND PHOSPHORUS WITH UNUSUAL COMPOSITION	83
BABAYAN T.O. , METHOD OF ASSESSMENT BY LEARNING OUTCOMES IN THE PROCESS OF LEARNING GEOGRAPHY.....	93
GALSTYAN H.A., SOGOYAN S.S. , THE WAYS OF EXPRESSING PROFESSIONAL COMPETENCES OF INFORMATICS TEACHERS IN BASIC SCHOOLS WHEN DEALING WITH CHILDREN WITH DISABILITIES	103
TANGAMYAN T.V., ZAKHARYAN N.S. , THE METHODOLOGY OF THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' COGNITIVE INTERESTS IN THE TEACHING OF BIOLOGY.....	110
SAHRADYAN A.I., HAKOBYAN A.S. , APPLICATION OF THE METHOD "SIX THINKING HATS" IN THE PROCESS OF TEACHING ON THE SUBJECT «TECHNOLOGY».....	117

ART

AVETISYAN A. S. ARMENIAN CHALK ART MASTERS OF THE LATE XIX AND EARLY XX CENTURIES.....	123
Boltivets Serhiy, Karapetyan Vladimir, Kobylyanska Iryna. PSYCHOLOGY OF YEVHEN MILERYAN'S WORK: BETWEEN UKRAINE AND ARMENIA.....	130

ԽԱԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х. АБОВЯНА

Հումանիտար գիտություններ №-2 (40) 2021 Гуманитарные науки

ՇԱԽՄԱՏԱՅԻՆ ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔԻ ՃԱՆԱՉՈՂԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ

ՆԱԽԱԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱՆԵՐՈՒՄ

ԱՄԻՐԱՂՅԱՆ Մ. Գ.

0010. Երևան, Տիգրան Մեծի 17

e-mail: amiraghyan.80@mail.ru

Հոդվածում քննարկվում է նախադպրոցական կրթության մեթոդիկաների լրամշակման խնդիրը՝ ավագ նախադպրոցականի շախմատային նախագիտելիքի ձևավորման գիտատեսական-գործնական բնույթի աշխատանքների կազմակերպման տեսանկյունով: Նախադպրոցականի շախմատային նախագիտելիքը, մի կողմից, զարգացնում է երեխայի իմացական կարողությունները, անձնային կարևոր որակները, մյուս կողմից, ամուր հենք է կրտսեր դպրոցում «Շախմատ» ուսումնական առարկան յուրացնելու համար: Այս իմաստով, ներկայացված է նաև նախագիտելիքի դրական ազդեցությունը նոր նյութի յուրացման, գիտելիքի ձեռքբերման գործընթացի վրա: Հետևաբար, նախադպրոցական կրթական ոլորտի ապագա մասնագետների ձևավորման գործընթացում կարևորվում է ուսումնական փաթեթների վերանայումը և դրանցում շախմատային նախագիտելիքի ներմուծումը:

Հիմնաբառեր. նախագիտելիք, շախմատային նախագիտելիք, դեկլերատիվ և պրոցեդուրալ բնույթի գիտելիք, նախադպրոցական կրթության մասնավոր մեթոդիկաներ:

Ներկայացված է խմբագրություն 14.10.2021թ.

Ուսումնառության կազմակերպման կարևոր խնդիրներից է սովորողի գիտելիքի ձեռքբերման մեխանիզմի ընկալումը դասավանդողների կողմից, այն հանգամանքի ըմբռնումը, թե որքան են սովորողներն արդյունավետ յուրացնում ներկայացված նյութը, վերակառուցում և գործնականում կիրառելի դարձնում:

Նոր գիտելիքի ձեռքբերման համար էական դեր են կատարում նախկինում ունեցած պատկերացումները, մասնավորաբար մի քանի ուղղություններում:

1) կոնստրուկտիվիզմ, երբ նշվում է, որ գիտելիքն առաջ է գալիս նախապես իմացածի ակտիվացման արդյունքում, սովորողների կողմից դրա վերակառուցման գործընթացում՝ այն ինտեգրելով ներկայի փորձի և իրականության ընկալման մեջ [1],

2) **կոզնիտիվ տեսություն**, համաձայն որի սովորողները նոր տեղեկատվությունն ակտիվորեն կապակցում են արդեն իսկ իմացածի հետ [2]: Հետևապես, ուսումնառության կազմակերպման գործում, առհասարակ, նոր նյութ հաղորդելիս, էական դեր են ստանում սովորողների նախնական պատկերացումները, որոնց ակտիվացման և վերակառուցման արդյունքում յուրացվում է նոր գիտելիքը: Նախագիտելիքը կազմակերպում և վերամիավորում է նոր տեղեկատվությունը, դարձնելով իմաստային, այն ուսումնառության ինտեգրային մասն է կազմում, որից սովորողն անցում է կատարում իմացության նոր փուլի:

Հայ լեզվաբանների մեկնաբանությամբ, «նախագիտելիք» եզրույթը դիտարկվում է որպես նախնական ու տարրական գիտական տեղեկություն, սկզբնական գիտելիք որևէ գիտակարգի, հմտության և այլնի մասին [3], անհրաժեշտ տեղեկություն՝ բուն առարկային անցնելու համար [4]: «Նախագիտելիք» եզրույթի հոմանիշներ դիտարկվում են՝ սկզբունք, տարր, նախատարր, սկզբնատարր, նախադուռ, նախամուտք, նախագիտություն բառերը [5]:

Ուստի, նախագիտելիքից գիտելիքին անցումը դրական ազդեցությունն է ունենում նաև իմացական բնույթի խնդիրների լուծման գործընթացի վրա: Հետևաբար, նախագիտելիքի բացակայությունը կամ թերի լինելը բարդացնում է ուսումնառության գործընթացը:

Կարևոր է փաստել, որ երեխաների նախնական գիտելիքի մակարդակի ցածր լինելը դժվարացնում է նոր նյութի յուրացումը: Փորձելով սովորել որևէ երևույթի մասին առանց նախնական պատկերացումների, նախագիտելիք ունենալու՝ հանգեցնում է նյութը մեխանիկորեն հիշելուն, արդյունքում երեխան չի կարողանում կապեր ստեղծել նոր նյութի և նախկինում ձեռք բերած պատկերացումների միջև, քանի որ նախագիտելիքը հիերարխիկ է և իր բնույթով դինամիկ: Այս համատեքստում կարելի է տարբերել դեկլերատիվ և պրոցեդուրալ գիտելիքը: Դրանցից յուրաքանչյուրը բնութագրվում է համապատասխան ցուցիչներով և գործընթացներով: Դեկլերատիվ բնույթի գիտելիքն ապահովում է իմացական ցածր մակարդակ, ինչը ենթադրում է փաստերի իմացություն, երբ սովորողը պարզապես հիշում, թվարկում կամ վերարտադրում է: Այս բաղադրիչն ապահովում է իմացություն ինչ-որ երևույթի մասին, ենթադրում է բազմաթիվ փաստերի մեխանիկական յուրացում՝ չապահովելով գիտելիքի ինտեգրումը:

Պրոցեդուրալ գիտելիքը հնարավորություն է տալիս ինտեգրել և ընկալել հասկացությունների կապերը, դասակարգել, համեմատել իրերը, երևույթները, լուծել պրոբլեմային խնդիրներ՝ գիտելիքը կիրառելով գործնականում: Սովորաբար այն բնութագրվում է «ինչպես իմանալ» արտահայտությամբ և սերտորեն կապվում է իմացական կարողությունների հետ [6]:

Համեմատելով միմյանց հետ, կարելի է ասել, որ դեկլերատիվ բնույթի գիտելիքն

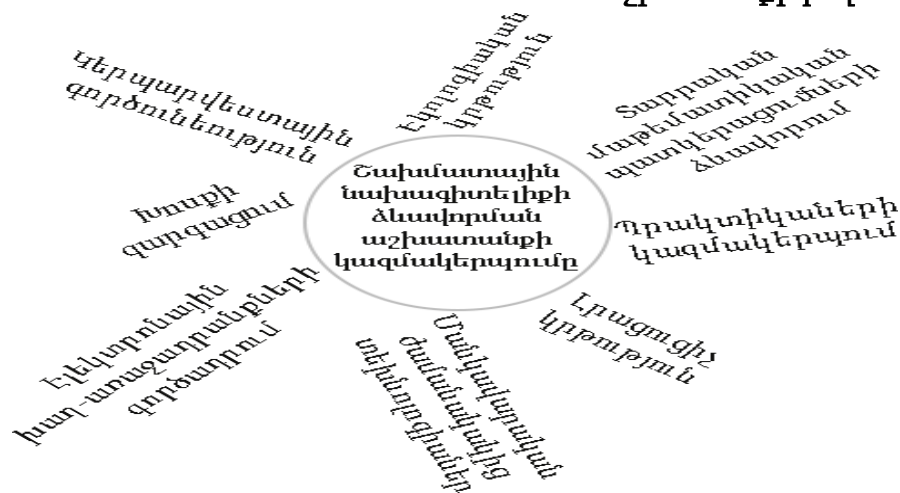
ապահովում է պարզապես որևէ երևույթի իմացություն, իսկ պրոցեդուրալ բնույթի գիտելիքը՝ տվյալ երևույթի ընկալում և ձեռք բերած գիտելիքի կիրառում: Հետևաբար, նախագիտելիքի ձևավորման գործում կարևոր է ուշադրություն դարձնել այս հանգամանքին և կանխել ներկայացված նյութը երեխայի կողմից պարզապես մեխանիկորեն վերարտադրումը, այլ խթանել պրոցեդուրալ բնույթի գիտելիքի ձևավորմանը, ինչը թույլ կտա երեխային ինտեգրել նախկին պատկերացումները նոր նյութի հետ և գործնականում լուծել իմացական բնույթի խնդիրներ:

5-6 տարեկանում էական է նախագիտելիքի ձևավորվածության հարցը, ինչը լուրջ հենք է դպրոցական ուսումնառությանը ինտեգրվելուն և այն հաջողությամբ իրականացնելուն: Եթե դպրոցի շեմին կանգնած մանկապարտեզ հաճախած նախադպրոցականը, բացի մանկապարտեզում տարվող բազմաբնույթ պարապմունքներից, ունի նաև շախմատային նախագիտելիք, ապա Շախմատի հետագա ուսուցումը, նամանավանդ որ 2011 թվականից ՀՀ կրտսեր դպրոցի ուսումնադաստիարակչական գործընթացում ներառված է «Շախմատ»-ը, ձեռք է բերում կարևորություն:

Շախմատային նախագիտելիքի ներմուծումը նախադպրոցական հաստատություններ էական նշանակություն ունի զարգացման գործընթացում (լեզվական, մաթեմատիկական, տեսողա-տարածական ունակությունների, իմացական կարողությունների զարգացում)՝ նպաստելով երեխայի կողմից խնդրի առաջադրմանը, որոշումների կայացմանը, վարքի ինքնակարգավորմանը [7]: Նկատենք, որ շախմատային նախագիտելիքի ձևավորմամբ իրականացվում են հետևյալ գործառնությունները՝ ճանաչողական, դաստիարակչական, գեղագիտական, շտկողական:

Կարևորելով շախմատի դերը նախադպրոցական հաստատություններում՝ մենք շեշտադրում ենք շախմատային նախագիտելիքի ձևավորմանը միտված բովանդակության ներմուծումը նախադպրոցական կրթության մեթոդիկաներում (խոսքի զարգացման, տարրական մաթեմատիկական պատկերացումների ձևավորման, կերպարվեստային գործունեության, էկոլոգիական կրթության, ֆիզիկական դաստիարակության), ինչպես նաև մանկավարժական պրակտիկաներում, ժամանակակից տեխնոլոգիաներում, լրացուցիչ կրթության մեջ, օժանդակ նյութ հանդիսացող էլեկտրոնային խաղ-առաջադրանքներում: Նշվածն առավել ակնառու ներկայացված է Գծապատկեր 1-ում:

**Շախմատային նախագիտելիքի ձևավորման
աշխատանքի բովանդակությունը**

Ներկայացված ուղղություններով տարվող աշխատանքը միննույն ժամանակ նպաստում է ն՝ շախմատային նախագիտելիքի ձևավորմանը, ն՝ նախադպրոցական կրթության մեթոդիկաների խնդիրների լուծմանը: Մասնավորաբար մեկնաբանենք խոսքի զարգացման մեթոդիկայի օրինակով: Վերջինիս խնդիրներն իրենց հետաքրքիր լուծումներն են գտնում շախմատային բովանդակությամբ աշխատանքի կազմակերպման գործընթացում. համապատասխան խաղաքարը ներկայացնելիս, երեխաներին առաջարկվում է առանձնացնել այդ խաղաքարի անվան առաջին, վերջին հնչյունները, առանձնացված հնչյուններով կազմել նոր բառեր, նկարագրել ներկայացված խաղաքարը՝ կիրառելով հոմանիշ, հականիշ բառեր, դրանցով կազմել նախադասություններ, գտնել բառի տեղը նախադասության մեջ, տվյալ խաղաքարի վերաբերյալ սովորեցնել փոքրիկ ոտանավոր, առաջադրել հանելուկներ, ներկայացնել հեքիաթ, քննարկել այն, դրա վերաբերյալ երեխաներին տալ հարցեր և այլն: Ստացվում է՝ խոսքի զարգացման մեթոդիկայում ներմուծելով շախմատային բովանդակությամբ նյութ, միաժամանակ հնարավոր է լինում լուծել ն՝ նշված մեթոդիկայի խնդիրները, ն՝ ձևավորել շախմատային նախագիտելիք:

Վերոնշյալից բխում է, որ ապագա դաստիարակների պատրաստման գործում նախադպրոցական կրթության մեթոդիկաների ուսումնական փաթեթներում անհրաժեշտ է ներառել ավագ նախադպրոցականի շախմատային նախագիտելիքի ձևավորման գիտատեսական-գործնական բովանդակությամբ աշխատանքներ՝ դրանցում ապահովելով հետևյալ խնդիրները. 1) երեխաների մեջ հետաքրքրություն առաջացնել Շախմատ խաղի հանդեպ, 2) ծանոթացնել խաղադաշտին, դրա կառուցվածքին, 3) ներկայացնել

խաղաքարերը, դրանց քայլերը, յուրաքանչյուր խաղաքարի տեղը և դերը խաղում, 4) ձևավորել խաղաքարերը ազատ տեղաշարժելու կարողություններ, 5) զարգացնել շախմատային պարզ խնդիրներ լուծելու կարողություններ:

Ուսումնական փաթեթներում ներառել շախմատային նախագիտելիքի ձևավորման հետևյալ սկզբունքները. 1) մանկապարտեզի մանկավարժական գործընթացի ամբողջականության, փոխկապվածության ապահովում, 2) շախմատային նախագիտելիքի ձևավորման մատչելիություն, հաջորդականություն, համակարգվածություն, 3) շախմատային նախագիտելիքի ձեռքբերման գործում երեխաների ակտիվ գործողությունների խրախուսում, 4) երեխաների հետաքրքրության ապահովում, աշխատանքներում նրանց ներգրավվածություն և ակտիվ մասնակցություն:

Կարևոր է նախադպրոցական կրթության ապագա մասնագետների պատրաստման առարկայական փաթեթներում շախմատային նախագիտելիքի ձևավորմանը միտված նյութի համակարգային ներկայացումը. 1) շախմատի խաղադաշտի մասին նախագիտելիքի ձևավորում (խաղադաշտի կառուցվածք, ուղղությունները), 2) շախմատի խաղաքարերի մասին նախագիտելիքի ձևավորում (խաղաքարերի անունները, դրանց քայլերը, յուրաքանչյուրի նշանակությունը). 3) շախմատի խաղաքարերի ազատ տեղաշարժը խաղադաշտի վրա (փոքրիկ իմացական խնդիրների լուծում):

Այսպիսով, շախմատային նախագիտելիքի ձևավորմանը միտված մոտեցումը ենթադրում է նախադպրոցական կրթության բոլոր մեթոդիկաների, երեխաների հետ տարվող աշխատանքների փոխկապակցվածություն, համակարգվածություն, որոնց իրականացման համար կարևորվում է նախադպրոցական ոլորտի ապագա մասնագետների պատրաստման գործում շախմատային նախագիտելիքի դիտարկումը, առարկայական փաթեթների վերանայումը՝ համապատասխան նյութերի լրամշակմամբ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ornstein A. C., Levine D. U. and others Foundation of education. USA. -2015.85p.
2. Atkin J. M., Black P. and others Classroom assessment and the national Science education standards. National academies. 2001. 92p.
3. Հ. Աճառյանի անվան Լեզվի Ինստիտուտ, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն», 1969.
4. Աղայան Է. Բ. Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1976.
5. Սուքիասյան Ա. Մ., Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Երևան, «Երևանի Պետական Համալսարան», 2009.
6. Hailikari T., Katajavuori N. The Relevance of Prior Knowledge in Learning and Instructional Design//American journal of pharmaceutical education. 2008. 72(5). P.3.

РЕЗЮМЕ

ПОЗНОВАТЕЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ ШАХМАТНЫХ ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В МЕТОДИКЕ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

АМИРАГЯН М. Г.

В статье комментируется необходимость пересмотра методик дошкольного образования через научно-теоретическую и практическую работу по развитию предварительных шахматных знаний старшего дошкольника связано с тем простым фактом, что предварительные шахматные знания дошкольника, с одной стороны, способствуют развитию шахматных навыков у старших дошкольников, развитие познавательных способностей ребенка, приобретение важных личностных качеств, с другой стороны, будет прочной основой для легкого восприятия 'Шахмат' в начальной школе. Также обсуждается, в этом смысле, влияние предварительных знаний на процесс восприятия нового материала и приобретения знаний. Поэтому в процессе подготовки будущих специалистов в области дошкольного образования очень важна проверка содержания учебных предметов и введение в них предварительных знаний по шахматам.

Ключевые слова: предварительные знания по шахматам, декларативно-процедуральное знания, методики дошкольного образования.

SUMMARY

COGNITIVE FUNCTIONS OF CHESS PRIOR KNOWLEDGE IN METHODOLOGIES OF PRESCHOOL EDUCATION

AMIRAGHYAN M. G.

The necessity to review the methodologies of preschool education through scientific-theoretical and practical work on the development of senior preschooler's chess prior knowledge is commented in the article connected with the fact that preschooler's chess prior knowledge, on the one hand, contributes to the development of a child's cognitive abilities, acquisition of personal qualities, on the other hand, it will be a solid basis to perceive Chess at elementary classes easily, which is a compulsory subject in Armenian schools. In this context, in the article we also revealed the essence, role, functions, types of prior knowledge on chess.

Basing on different definitions on prior knowledge, its interpretations in psychological theories, we can say that prior knowledge becomes the integral part of learning, on which new knowledge, abilities and skills are formed. Hence, we emphasize the formation of preschoolers' prior knowledge on chess because, on the one hand, it is reconstructed during learning process, used alternatively and acquired visually, on the other hand, it integrates new information, material with a child's previous experience making it reasonable. All these have their positive effect on the

process of preschoolers' development, where not only the role of an adult but the whole pedagogical process become urgent as well. As it was mentioned we intend to form senior preschoolers' prior knowledge on chess through methodologies of preschool education by investing relevant materials in their content (fairy tales, short stories, games, riddles, problem solving tasks, unfinished stories, creating situations, fine art, constructive work etc.). This kind of approach allows to form preschoolers' prior knowledge on chess and solve the objectives of a certain methodology at the same time. But the sequence of representing material is also very important: how and by what logical steps we form children's prior knowledge, what objectives are solved and what principles are taken into consideration. All these factors have been viewed by us and represented in the article in details.

Therefore, in the process of preparing future specialists in the field of preschool education, the review of the content of educational subjects, methodologies of preschool education and the introduction of chess prior knowledge in them, according to above-mentioned features, is very essential in order to provide the formation of senior preschoolers' prior knowledge on chess.

Keywords: prior knowledge on chess, declarative and procedural knowledge, problem-solving, methodologies of preschool education.

Երաշխավորել են տպագրության՝ մանկ. գիտ. թեկնածու, պրոֆեսոր՝ Ս. Մարությանը
15.11.2021թ

Ծախմատի և սպորտի ամբիոնի դոցենտ Ս. Միսակյանը 25.11.2021թ.

ԽԱՌՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х. АБОВЯНА

Հումանիտար գիտություններ №-2 (40) 2021 Гуманитарные науки

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՐՏՍԵՐ ՆԱԽԱԴՊՐՈՑԱԿԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐՄԱՐՄԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԵԶՈՒՄ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ա.Վ., ՂԱԶԱՐՅԱՆ Ա.Մ.

Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարան, Հայաստան, Վանաձոր,
Տիգրան Մեծի 36

email: Hovhannisyan_58@mail.ru

Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
Հայաստան, 0010, Երևան, Տիգրան Մեծի 17

email: Kharmine@inbox.ru

Մանկապարտեզի և ընտանիքի կարևորագույն խնդիրներից է կանխարգելել և հաղթահարել երեխայի ապահարմարման գործընթացը սոցիալական միջավայրում: Կրտսեր նախադպրոցական տարիքի երեխաներն առավել զգայուն են մտերիմների հետ շփվելիս, դժվարանում են կողմնորոշվել նոր իրավիճակներում: Մանկապարտեզի մանկավարժների խնդիրն է կազմակերպել հարմարվողականության գործընթացը, լիարժեք ապահովել երեխայի կենսագործունեությունը մանկապարտեզում, որոշել մեծահասակների ներգործության սահմանները, բացահայտել միջավայրի նոր պայմաններին երեխայի ապահարմարմամբ պայմանավորված հոգեբանական պատճառները: Հոգվածում հիմնավորվել է կրտսեր նախադպրոցական տարիքի երեխաների հարմարման մանկավարժական պայմանները և ներգործությունները:

Հիմնաբառեր. տազնապայնություն, հարմարման գործընթաց, ինքնագնահատականի մակարդակի բարձրացում, հույզերն ինքնուրույն կառավարում, նպատակային շտկում:

Ներկայացված է խմբագրություն 22.10.2021թ.

Նախադպրոցականի զարգացման խնդիրները առաջնային են, նկատի ունենալով մանկապարտեզի պայմաններին երեխաների ապահարմարման պատճառների հետազոտումը, որն անհանգստացնում է ծնողներին, դաստիարակներին, քանի որ 1) երեխայի հարմարման հնարավորությունները սահմանափակ են և նա անպատրաստ է կտրուկ անցնել սոցիալական նոր միջավայր, 2) մանկապարտեզին չհարմարվելու պարագայում երեխայի մեջ առաջանում են հուզական լարվածություն, հոգեֆիզիկական

զարգացման հապաղում: Նախադպրոցական հաստատություն ընդունվելը կապվում է երեխայի անհատականության անբարենպաստ հուզական և հոգեբանական փոփոխությունների հետ, որոնք պահանջում են նպատակամետ ներգործություններ: Բացի դրանից, նախադպրոցական տարիքի սկիզբը համընկնում է «Երեք տարեկանի ճգնաժամի» հետ, որի հաղթահարմամբ պայմանավորված է երեխայի հոգեկանի զարգացման հետագա ընթացքը: Ֆիզիկապես առողջ երեք տարեկան երեխան ձգտում է ինքնուրույնության և իմացական ակտիվության, սակայն նա դեռևս կարիք ունի մեծահասակների օգնության, նրանց աջակցության: Անկախության ներքին զգացողությունը երկակի է ընկալվում երեխայի կողմից՝ նաև՝ ուրախ է ինքնուրույնության փաստից, և՝ անհանգստացած, քանի որ վստահ չէ սեփական կարողությունների դրսևորումներում: Նշված ներքին հակասությունը նախադպրոցականի զարգացման շարժիչ ուժն է [1, էջ 80]: «Հարմարվողականություն» հասկացությունը տվյալ պարագայում մեկնաբանվում է որպես երեխայի ակտիվ կենսագործունեություն, նոր պայմաններին հարմարվելու գործընթաց և արդյունք: Այն կապված է երեխայի և նրա սոցիալական միջավայրի փոփոխությունների հետ: Որպես հարմարվողության օբյեկտիվ չափանիշ սովորաբար առանձնացնում են երեխայի ինքնուրույն գործունեությամբ զբաղվելու կարողությունը, նրա հուզական ինքնազգացողությունը, որը հանգեցնում է հավասարակշռվածության կամ տագնապայնության իրավիճակի: Հարմարումը սահմանվում է նաև որպես բժշկական - մանկավարժական խնդիր, որի լուծումը պահանջում է այնպիսի պայմաններ, որոնք կբավարարեն երեխաների հաղորդակցման կարիքները, անհրաժեշտ խնամքը, դաստիարակչական գործընթացի ճիշտ կազմակերպումը, սերտ համագործակցությունն ընտանիքի և հանրակրթության միջև: Առանձնացվում են հարմարվողականության հետևյալ կողմերը. 1) ֆիզիոլոգիական, սոցիալական միջավայրի պայմաններին երեխայի հարմարվելու գործընթացն ու արդյունքը, 2) սոցիալական՝ երեխայի հարմարումն է միկրոմիջավայրի (նաև մանկապարտեզի) պահանջներին, որոնք համապատասխանեցվում են երեխայի հետաքրքրություններին և կարիքներին [2, էջ 43], 3) հոգեբանական՝ միջավայրին հարմարվելու մեխանիզմների ակտիվացումն է՝ որպես ասիմիլացիա և ակկոմոդացիա: Երբ երեխան մանկապարտեզ է ընդունվում, առաջանում է նոր պայմաններին հարմարվելու խնդիր, քանի որ երեխայի հարմարվողական հնարավորությունները լիարժեք չեն: Երեխայի մեջ զարգանում է «հարմարվողականության սինդրոմը», որն ընտանիքից հեռանալու նրա հոգեբանորեն անպատրաստ լինելու հետևանքն է [3, էջ 67-69]: Հոգեֆիզիկական զարգացման փոխկապակցվածությունը վաղ տարիքի հատկանիշ է: Նրա առողջության վիճակի ցանկացած փոփոխություն ազդում է երեխայի նյարդային համակարգի և հոգեկանի վրա: Ընտանիքից բաժանվելը և երեխայի սովորական կյանքի ցանկացած փոփոխություն կարող են վախեր և բացասական հույզեր առաջացնել: Հարմարումը կախված է բազմաթիվ գործոններից՝ երեխայի առողջական

վիճակից, հաղորդակցական հմտությունների զարգացումից, նրա նյարդային համակարգի բնութագրերից, ինչպես նաև ծնողների և մանկապարտեզի աշխատակիցների արհեստավարժ գործողություններից: Հարմարման փուլը կրտսեր նախադպրոցականի համար բավականին ուժեղ փորձություն է, քանի որ հարմարվողականության արդյունքում առաջացած սթրեսային պահերը կարող են երկար ժամանակ խաթարել երեխայի հուզական վիճակը: Անհրաժեշտ է մանկապարտեզում թեմատիկ սեմինարների ընթացքում լուսաբանել այնպիսի թեմաների բացահայտման նոր մոտեցումներ, ինչպիսիք են՝ մեծահասակի և երեխայի հաղորդակցման զարգացման փուլերը, երեխայի զարգացումը հասակակիցների միջանձնային հարաբերություններում: Հարմարումը հանգեցնում է կամ դրական (մարմնի և հոգեկանի բոլոր դրական փոփոխությունների ամբողջության) արդյունքների, կամ բացասական (սթրեսի): Միևնույն ժամանակ, հաջող հարմարման համար կա երկու հիմնական չափանիշ՝ վարքի արտաքին համարժեքություն (նոր պահանջները հեշտությամբ և ճշգրիտ կատարելու ունակություն), - ներքին հարմարավետություն (հուզական բավարարվածություն) [4, էջ 57].

Հարմարվողականության հիմնական ցուցանիշներն են՝ 1) երեխայի հուզական ինքնազգացողության կարգավորման ժամանակահատվածը, 2) մեծահասակների և հասակակիցների հետ նրա հարաբերությունները, 3) առարկայական օբյեկտիվ աշխարհը, 4) մանկական հիվանդությունների հաճախականությունը: Նախադպրոցական հաստատություն ընդունվելիս երեխայի կյանքում տեղի են ունենում բազմաթիվ փոփոխություններ. Օրվա կանոնավոր ռեժիմ, ինը և ավելի ժամ ծնողների բացակայություն, վարքի նոր պահանջներ, մշտական շփում հասակակիցների հետ և այլն: Այս բոլոր փոփոխությունները միաժամանակ են հայտնվում երեխայի կյանքում, ստեղծելով նրա համար սթրեսային իրավիճակ, որը առանց հատուկ մանկավարժահոգեբանական ներգործության, կարող է հանգեցնել տրամադրության անկման, տագնապայնության, կամակորության, վախի, սնվելուց հրաժարվելուն, հաճախակի հիվանդությունների: Ըստ հոգեբանների՝ երեխայի առարկայական գործունեության, որն այս տարիքում առաջատարն է, և խմբում հարմարվելու միջև գոյություն ունի սերտ կապ: Հիմնականում այն երեխաներն են հեշտությամբ հարմարվում, ովքեր կարողանում են երկար ժամանակ, կենտրոնացված և բովանդակալից խաղալիքով խաղալ: Հայտնվելով մանկապարտեզում, բարձր հարմարվողականություն ունեցող երեխաները՝ 1) արագ արձագանքում են դաստիարակի առաջարկած խաղին, 2) հետաքրքրությամբ ուսումնասիրում են նոր խաղալիքները, 3) դժվարությունների դեպքում դիմում են դաստիարակին, 4) համառորեն փնտրում են ելքը գտնելու տարբերակ, 5) համարձակ դիմում են մեծահասակին, 6) սիրում են խաղալ մեծահասակի հետ՝ հավաքել աշտարակ, փազլ, կատարել կառուցողական աշխատանք: Ապահարմարվողականության դրսևորումներն են՝ 1) առարկաների հետ գործողություններ կատարելու կարողության ձևավորման բացակայությունը, 2) խաղում

կենտրոնացվածություն չդրսևորելը, 3) խաղալիք ընտրելիս թույլ նախաձեռնողականություն ցուցաբերելը, 4) հետաքրքրության բացակայությունը, 5) գործունեության ընթացքում դժվարություններից հուսահատվելը, 6) լացը, կամակոր կամ քմահաճ վարքի դրսևորումը, 7) գործնականում մեծահասակների հետ, հարաբերություններ ստեղծել չկարողանալը, 8) հուզական շփման մեջ չմտնելը: Երեխայի առողջական վիճակը, մեծահասակների և հասակակիցների հետ շփվելու ունակությունը, առարկայական և խաղային գործունեության ձևավորումը հարմարվողականության հիմնական չափանիշներ են, որոնցով կարելի է որոշել երեխայի մանկապարտեզ հաճախելու պատրաստակամության և այնտեղ բարեհաջող մնալու մասին: Երեխայի հարմարվողության ուսումնասիրությունները անցկացվել են Վանաձորի «Սուրբ Մ.Աստվածածին» թիվ 15 մանկապարտեզի կրտսեր նախադպրոցական տարիքային խմբում՝ 2021թ. հունիս-օգոստոս ամիսներին: Այն համընկել է ուսումնական տարվա վերջի, խմբերի արտահոսքի և ներհոսքի հետ: Հետազոտությանը մասնակցել են 30 երեխաներ, նրանց ծնողները և դաստիարակները: Հետազոտությանը մասնակցած բոլոր երեխաները մանկապարտեզ նոր ընդունվածներն են և, հետևաբար, գտնվում էին մանկապարտեզի պայմանների հարմարման գործընթացում: Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են հետևյալ մանկավարժական ներգործություններ. 1) «Երեխայի հարմարումը մանկապարտեզում», թեմայով հարցաթերթիկ՝ ուղղված ծնողներին, 2) «մանկապարտեզում երեխաների հարմարման մակարդակի հայտորոշում, 3) Ռ.Միրսի «Տագնապայնության ախտորոշման մեթոդիկա» 4) ծնողներին ուղղված հարցման նպատակն է ընտանիքում երեխայի վարքագծային դրսևորումների վերլուծության միջոցով գնահատել մանկապարտեզում հարմարման առանձնահատկությունները: «Երեխայի հարմարումը մանկապարտեզում» ծնողների կողմից հարցաթերթիկի պատասխանների արդյունքների եզրակացությունը ցույց տվեց, որ կրտսեր նախադպրոցական տարիքի երեխաներն ավելի դժվարությամբ են հարմարվում մանկապարտեզի պայմաններին, քան միջին տարիքի երեխաները: Հարցաթերթիկի պատասխանների վերլուծությամբ պարզվեց, որ ուսումնասիրված 30 երեխաներից 16 ունեն հարմարվողականության ցածր մակարդակ, 10-ը՝ միջին, իսկ 4 երեխա հեշտությամբ հարմարվում են նոր միջավայրում: Հարմարման ցածր մակարդակ ցուցաբերած երեխաները հաճախ չեն կարողանում համագործակցել հասակակիցների հետ, դժվարանում են դիմել դաստիարակին, ծանր են տանում բաժանվելը մորից և հաճախ չեն հարմարվում մանկապարտեզի կարգացույցին: Հարմարման միջին մակարդակ ցուցաբերած երեխաները իրենց վարքագծով մի փոքր տարբերվում էին և դաստիարակի միջամտությամբ համագործակցում էին միմյանց հետ: Դիտումները ցույց են տալիս, որ մանկապարտեզի դաստիարակներից ոմանք երեխայի հետ շփումներում հաճախ կիրառում են ավելորդ խստապահանջություն, զրկելով նրանց ինքնուրույնությունից: Դաստիարակի հետ համատեղ 5 օր շարունակ դիտարկվել է խմբում

յուրաքանչյուր երեխայի ընդհանուր վիճակը և գնահատվել է համապատասխան միավորներով: Վերլուծության արդյունքում յուրաքանչյուր երեխայի վերաբերյալ առանձնացվել է մանկապարտեզում նրա հարմարման մակարդակի միջին գնահատականը: Երեխաների հարմարման գործընթացի դիտման արդյունքում հայտորոշվել են հետևյալ մակարդակները՝ 6 երեխա- բարձր՝ հեշտությամբ հարմարվող (20%), 8 երեխա- միջին՝ դժվարությամբ հարմարվող (30%), 16 երեխա-ցածր՝ չհարմարվող (50%): Ռ.Սիրսի՝ «Տագնապայնության ախտորոշման մեթոդիկա» կիրառման արդյունքները ցույց տվեցին, որ տագնապայնության հասկություններից երեխաների մեծամասնության մոտ նկատելի է. 1) լացկան (50 %), 2) լարվածություն, ընկճվածություն (40%) 3) դժվարությամբ են ներառվում աշխատանքի մեջ (30%), 4) նեղացկոտ են (40%), 5) անհամբեր են (40%), 6) չափազանց զգայուն են (25%), 7) չափազանց բարձր կամ չափազանց ցածր են պատասխանում հարցերին (20%), 8) բավականին հազվադեպ են ագրեսիվությունը, գունատվելը, կարմրելը (15%), 9) դժվարանում են կենտրոնացնել ուշադրությունը (20%), անհանգիստ են (5%)։ 10) ձեռքերի քրտնարտադրությունը երեխաների մոտ չի նկատվել: Ըստ նշված որակների առկայության առանձնացրել ենք տագնապայնության դրսևորման հետևյալ մակարդակները՝ ցածր, ընդգծված, բարձր: Նախադպրոցականի ապահարմարման պայմանների հոգեբանամանկավարժական պատճառների վերհանման ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ երեխայի մուտքը մանկապարտեզ կապված է նրա սոցիալական իրավիճակի զարգացման փոփոխության, հաղորդակցման շրջանակի ընդլայման, նոր պահանջների առաջացման հետ: Այս ամենը ստեղծում է անկայուն իրավիճակ, որն առանց հատուկ մանկավարժական ներգործության կարող է հանգեցնել տարբեր բացասական զգացողությունների: Նախադպրոցական տարիքի յուրաքանչյուր երեխայի ապահարմարման հոգեբանամանկավարժական պատճառները պետք է դիտարկել անհատականորեն և փորձել վերացնել այն: Ներկայացնենք նախադպրոցականի ապահարմարման հաղթահարման մանկավարժական ուղիների նմուշօրինակներ. 1) «Իմ մայրիկը գալու է իմ ետևից չէ՞, ինձ չի մոռանա՞, ե՞րբ է գալու...»: Պատուհանի մոտից երեխան չի հեռանում, սպասում է մորը, հասակակիցների հետ չի խաղում: Ունի ընդգծված տագնապայնություն: Երեխայի հետ կազմակերպված անհատական շտկողական աշխատանքին համատեղ իրականացվեց խորհրդատվություն ծնողի հետ, 2) երեխան գտնում է, որ իր մոտ ոչինչ չի ստացվում: Չի խաղում հասակակիցների հետ, դարձել է ինքնամիտ: Դաստիարակի խնդիրն է երեխային համարձակություն ներշնչել՝ ստեղծել խաղային այնպիսի իրավիճակներ, որտեղ երեխան ինքնադրսևորման միջոցով, կբարձրացնի իր ինքնագնահատականը, 3) երեխան անհանգիստ է, քնի ժամին, չի քնում, , հաճախակի դիմում է դաստիարակին. «Դու ինձ սիրո՞ւմ ես»: Դաստիարակը պետք է կարողանա հասկանալ երեխայի անհանգստության պատճառը՝ նա ցանկանում է դաստիարակի կողմից ավելի հաճախ լսել իր հանդեպ նրա ջերմ, հոգատար, սիրո

վերաբերմունքի մասին, 4) երբ երեխաների մեծ մասը քնից հետո հագնվում են, ապա պարզվում է, որ կան երեխաներ, որոնք սկսում են լացել և դաստիարակը չի կարողանում հասկանալ պատճառը: Որոշ ժամանակ անց երեխան ասում է դաստիարակին, որ չի կարողանում հագնել վերնագգեստը: Դաստիարակը ուշադրության կենտրոնում է պահում երեխային ցերեկային քնից հետո, օգնում նրան, որ սովորի ինքնուրույն հագնվել: Ե՛վ ծնողները, և՛ մանկավարժները երեխայի ինքնասպասարկման կարողությունների յուրացումը, ընտանիքում օրվա ռեժիմի պահպանումը համարում են մանկապարտեզ մուտք գործելու պատրաստվածության չափանիշ: Մանկապարտեզում երեխաների դիտարկումը ցույց է տալիս, որ նրանք, ովքեր ինքնասպասարկման հմտություններ չունեն, առավել դժվարությամբ են հարմարվում մանկապարտեզի առօրյային: Հետազոտության արդյունքում մենք արձանագրեցինք մանկապարտեզում երեխաների տազնապայնության հաղթահարման ուղղությամբ միասնական գործունեության իրականացման բացակայություն: Ահա դրանով է պայմանավորված կրտսեր նախադպրոցականի մանկապարտեզում հարմարվելուն միտված խաղ-պարապմունքների նմուշօրինակների մշակումը (՝ «Անձրև և արև» «Մեծ շրջան, փոքր շրջան», «Ուրախ ընկերներ», «Դիտում տերևաթափ /շարժախաղ/», « Գնդակով խաղում ենք» «Իմ ընկերները»), որոնք իրականացվել են հոգեբանամանկավարժական երեք ուղղություններով. 1) նախադպրոցականի ինքնագնահատականի բարձրացում, լարվածության նվազեցում, 2) երեխային անհանգստացնող իրավիճակներում իր հույզերն ինքնուրույն կառավարելու ուսուցանում:

Այսպիսով, մանկապարտեզում կրտսեր նախադպրոցականի սոցիալական հարմարմանն ուղղված մանկավարժական հետևյալ համակարգված ներգործությունները /հոգեբանամանկավարժական խորհրդատվություն ծնողներին, մանկապարտեզում երեխաների հարմարման մակարդակի հայտորոշում, Ռ.Միրսի տազնապայնության ախտորոշման մեթոդիկա/, ինչպես նաև մշակված խաղ-վարժությունները մանկապարտեզի միջավայրում նպաստեցին կրտսեր նախադպրոցական տարիքի երեխաների սոցիալական հարմարման գործընթացի արդյունավետությանը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ս.Ա Մարության, Ա.Մ. Դավաթյան- Նախադպրոցական մանկավարժություն (ուսումնական ձեռնարկ):-Երևան,«Գասպրինտ»,2008թ, 288 էջ:
2. Социальная адаптация детей в дошкольных учреждениях / Под ред. Тонковой-Ямпольской Р.В., Шмидт-Кольмер Е., Атанасовой-Вуковой А.М. Медицина, 1980,265 с.
3. Николаева Е. И. Некоторые размышления о подготовке ребенка к посещению детского сада. Дошкольная педагогика 2011, № 9, с. 67-69
4. Костяк Т. В., Психологическая адаптация ребенка в детском саду. Москва, Академия, 2008, 176 с.

РЕЗЮМЕ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО
ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА
ОГАНЕСЯН А.В., КАЗАРЯН А.М.

Правильно организованная деятельность педагога с ребенком может стать основой адаптации детей в детском саду. Все более актуальным становится определение пределов влияния взрослых на процесс вхождения ребенка в общество, выявление психологических причин, обусловленных дезадаптацией ребенка в новых условиях детского сада. Актуальность исследования определяется недостаточной разработанностью проблематики процесса адаптации детей младшего дошкольного возраста, к условиям детского сада, социальным запросом эффективных педагогических методов, обуславливающих оптимизацию условий процесса адаптации. У ребенка сильно развита потребность во внимании, физических контактах, ласке. В саду, где у воспитателя нет возможности уделять ребенку столько же внимания, как в семье, он чувствует себя одиноко, неуютно. Ребенок предпочитает играть один, не обращаясь к взрослому за помощью, не привлекая его к совместной игре. Сотрудничества со взрослым, необходимого для этого возраста, у него не складывается. Сниженная игровая инициатива при повышенной потребности в общении может привести к невротическим реакциям, таким как перепады настроения, беспокойство, упрямство, страхи, отказ от еды, частые болезни и т. д.. Организация игровой деятельности в адаптационный период, направленной на формирование эмоциональных контактов "ребенок - взрослый" и "ребенок – ребенок" обязательно включает игры и упражнения. Ребенок должен научиться применять свои адаптационные возможности, для чего ему необходимы формы организации разнообразных видов деятельности, соответствующие его возрастным особенностям, помогут ему в этом. В работе с детьми используют такие приемы, как демонстрация собственного позитивного действия, замена, переключение внимания, введение правил, игровые приемы, музыку, шутки и т.д. Нами предложен разработанный примерный комплексный проект деятельности педагога по организации адаптационного периода детей раннего возраста к детскому саду. Проект деятельности педагога - создание условий для безболезненного перехода ребенка из семьи в детский сад. Практическая значимость исследования заключается в систематизации и обобщении методических материалов, которые представляют практическую ценность для педагогов, работающих в группах детей раннего возраста.

Ключевые слова: тревожность, напряжение мышц, повышение самооценки, способность самостоятельно контролировать эмоции, целенаправленное коррекционное воздействие.

SUMMARY

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE SOCIAL ADAPTATION OF CHILDREN OF PRIMARY PRESCHOOL

Hovhannisyan A.V., Ghazaryan A.M.

Correctly organized activities of a teacher with a child can become the basis for the adaptation of children in kindergartens. It is becoming more and more vital to determine the limits of the influence of adults on the process of a child's entry into society, to identify the psychological reasons of the maladjustment of the child to the new conditions of the kindergarten. The actuality of the study is determined by the insufficient development of the problemism of the process of adaptation of children of younger conditions of a kindergarten, the social demand of effective pedagogical methods that determine the optimization of the conditions of the adaptation process. The child has a highly developed need for attention, physical contact, affection. In kinder gardens, where the teacher does not have the opportunity to pay the child as much attention as in the family, he feels lonely and uncomfortable. The child prefers to play alone, without asking an adult for help, without involving him in joint play. Cooperation with an adult, being necessary for this age, does not work out for him. Reduced play initiative with an increased need for communication can lead to neurotic reactions, such as mood swings, anxiety, stubbornness, fears, refusal to eat, frequent illnesses, etc. Organization of play activities during the adaptation period aimed at the formation of emotional contacts "child - adult "and" child - child "necessarily includes games and exercises. The child must learn to apply his adaptive capabilities, for which he needs the forms of organizing various types of activities. They must correspond to his age characteristics and will help him in this. While working with children, they use such techniques as demonstrating their own positive action, substitution, switching attention, introducing rules, playing techniques, music, jokes, etc. We have proposed a developed approximate comprehensive project of the teacher's activities to organize the adaptation period of young children to kindergarten. The project of the teacher's activity is to create conditions for a painless transition of a child from family to kindergarten. The practical significance of the study lies in the systematization and generalization of teaching materials that are of practical value for teachers working with groups of young children.

Keywords: anxiety, muscle tension, increased self-esteem, the ability to independently control emotions, targeted corrective action.

Տպագրության է երաշխավորել մ.գ.թ., պրոֆեսոր Ս. Մարությանը 07.11.2021թ.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԵՆՏԱՂԱՅԻՆ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎԱՆ ԽՆԴԻՐՆ ԱՎԱԳ

ՆԱԽԱԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՏԱՐԻՔՈՒՄ

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Գ.Ա.

Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական

համալսարան, 0010, Երևան, Տիգրան Մեծի 17

manukyangoar2019-8@aspu.am

Հոդվածում քննարկվում են կենցաղային տեխնիկայի ապահովմանը միտված փորձարարական աշխատանքի արդյունքները, հաստատվում է այս ոլորտում առկա թերացումները, նախադպրոցական տարիքի երեխաների անվտանգության ապահովման հնարավորությունները կենցաղային տեխնիկայի հետ ծանոթացման փուլում: Մշակվել են կենցաղային տեխնիկայի հանդեպ անվտանգությունն ապահովող մանկավարժական տեխնոլոգիաներ և նշված են այդ գործընթացը խթանող մանկավարժական պայմանները:
Հիմնաբառեր. անվտանգ վարքագիծ, կենցաղային տեխնիկա, վտանգ, անվտանգ միջավայր, հոգեբանական և ֆիզիկական անվտանգություն, անվտանգ կենսակերպ, անվտանգության կանոններ:

Ներկայացված է խմբագրություն. 15.11. 2021թ

Երեխաների անվտանգության խնդիրը 21-րդ դարի գլոբալ առաջնահերթություններից է: Սոցիալական կյանքի վերընթաց զարգացումները ցույց են տալիս սոցիալական անկայունության անընդհատ աճի դրսևորումներ, քանի որ տարաբնույթ աղետները, մարդածին վտանգները նյութական և հոգևոր առումներով լուրջ սպառնալիք են մարդկության համար: Բացի դրանից, ահաբեկչությունը, հանցագործությունը, բնական ու տեխնիկական աղետները, պատերազմները և այլն, իրենց մասշտաբայնությամբ ազդում են ոչ միայն մեծահասակների, այլև երեխաների կենսագործունեության վրա՝ պատճառելով նյութական և հոգևոր կորուստներ: Այս խնդրին անդրադարձել են բազմաթիվ հեղինակներ, ինչպես մեզանում, այնպես էլ արտերկրում: Հիմնախնդիրը կապվում է բազմաթիվ օբյեկտիվ

և սուբյեկտիվ պատճառների հետ, որոնք հատուկ ուսումնասիրության նյութ են անվտանգության ուսումնասիրման ոլորտում: Ինչ վերաբերվում է սուբյեկտիվ գործոններին, ապա կարող ենք ասել, որ վերջին տարիներին բազմաթիվ գիտաժողովներ են կազմակերպել մարդածին գործոնների ուսումնասիրման վերաբերյալ, սույն հետազոտությունը մի փորձ է ուղղված կենցաղային տեխնիկայի սխալ օգտագործման պատճառով առաջացած վտանգների ուսումնասիրման հարցին: Այս առումով կարելի է փաստել, որ երեխաները, որպես հասարակության անպաշտպան մաս, հաճախ հայտնվում են կյանքի համար վտանգավոր իրավիճակներում, որոնք սպառնում են նաև նրանց ֆիզիկական գոյությանը: Թերևս դրանով է պայմանավորված այն իրադրությունը, որ նախադպրոցական կրթության հիմնախնդիրների շարքում դիտարկվում են նաև անվտանգության ապահովմանը միտված անվտանգ գործընթացների կազմակերպումը: Անվտանգ վարքագծի դաստիարակության հիմնական նպատակն է ոչ միայն երեխաներին հեռու պահել կենցաղային տեխնիկայի հնարավոր վտանգներից, այլև նրանց սովորեցնել կենցաղային տեխնիկայի օգտագործման ընթացքում խուսափել վտանգավոր իրավիճակներից, որոշ դեպքերում կանխել հնարավոր վտանգները, հասկանալ իրավիճակը և որոշումներ ընդունել սեփական անվտանգությունը պահպանելու համար: Բացի նշվածներից, նկատի ունենանք, որ անվտանգ վարքագծի դաստիարակությունը կրում է նաև մարդասիրական բնույթ, որն ուղղված է երեխաների բարոյական դաստիարակության ու աշխարհընկալմանը, շրջակա միջավայրի, սեփական անձի, հասարակության, նաև խնայողական սրտացավ և պատասխանատու վերաբերմունքի ձևավորմանը[1, էջ5]:

Կյանքի անվտանգ մշակույթ ձևավորելու համար առաջին հերթին նախադպրոցական կրթական համակարգը պետք է լուծի հետևյալ խնդիրները՝

- սովորեցնել երեխաներին կողմնորոշվել տարածության մեջ, դիտունակ լինել, որոշել վտանգավոր իրերը, հոսանքակիր տեխնիկայի սարքավորումները, սուր, կտրող առարկաները, կենցաղային քիմիան, դեղահաբերը և դրանց համապատասխան ընտրել վարքագիծ, արարքներ, պահվածք, որոնք թույլ կտան պահպանել ֆիզիկական և հոգեկան առողջությունը: Հետևաբար անհրաժեշտ են տարբեր ուսուցողական խաղ-պարապմունքների միջոցով երեխաներին սովորեցնել անվտանգ վարքագիծ, անձնային հիգիենայի կանոններ և զարգացնել երեխաների ինքնուրույնությունը՝ ձևավորելով նրանց մեջ վտանգը նկատելու կարողություն, զգուշություն, արագ կողմնորոշվելու և գործելու կարողություն, քանի որ վտանգները արագ են զարգանում, ուստի երեխաները ինչքան արագ գործեն, այնքան հուսալի կապահովեն իրենց կյանքը: Այս հարցերը սերտորեն կապված են միմյանց հետ, բավականին բարդ են և աշխատատար: Երբեմն մանկապարտեզներում կամ ծնողների շրջանում կարծում են, թե մեկ-երկու ուսուցողական պարապմունքներով հնարավոր է երեխային հասանելի դարձնել կյանքի անվտանգությունը

ապահովող կարողությունները՝ բավարար չափով պատկերացում տալով նրանց սեփական առողջության պահպանմանը միտված հրահանգներով: Անվտանգ կենսակերպի ապահովման համար կարևոր դերը պատկանում է նախադպրոցական կրթությանը: Առողջ ու անվտանգ կենսակերպի մշակույթը ի սկզբանե չի տրվում երեխային, քանի որ այն կրթության, դաստիարակության և ինքնազարգացման հետևողական աշխատանքի արդյունք է: Որպեսզի մարդը կարողանա ապրել ժամանակակից աշխարհում երբեմն նաև ագրեսիվ սոցիալական միջավայրում և պահպանի սեփական առողջությունը, անհրաժեշտ է ունենա անվտանգ վարքագծի ձևավորված համակարգ: Նախադպրոցական տարիքի երեխաների անվտանգ վարքագիծ ձևավորելու հիմնախնդրին անդրադարձել են Լ.Լ. Տիմոֆեյևան, Կ. Բելովան, Ի.Լիկովան և այլ հեղինակներ: Ըստ Տ.Ի.Գրիգիկի և Վ.Գ.Գլուշկովայի նախադպրոցականի անվտանգությունը կազմակերպվում է երկու ուղղությամբ՝ 1) վտանգավոր իրավիճակներից խուսափելը և 2) անվտանգ վարքագիծ դաստիարակելը [2 էջ 8]: Ն.Ն. Ավդիևա Ն.Ն, Կնյազևա Օ.Լ. և Ստերկինա Ռ.Բ. գտնում են, որ պետք է ձևավորել նախադպրոցական երեխաների վտանգավոր իրավիճակներում ճիշտ կողմնորոշվելու և անվտանգ վարքագծի ապահովման գործնականում կիրառելու կարողություններ [3 էջ 5]: Ն.ՅՈԻ. Մարչուկը, Ն.Վ.Պեստովան, Տ.Ռ. Դիլմենան, առաջ են քաշում «Անվտանգ կենսակերպ» հասկացությունը, որը ներառում է ոչ միայն վտանգներից պաշտպանությունը, այլև առողջ ու անվտանգ ապրելակերպի ձևավորումը [4 էջ 18]: Հատկանշական է, որ բոլոր ուսումնասիրողները կարևորում են մեծահասակի դերը, վարքագիծը և հատկապես երեխայի գնահատականը մեծահասակի արարքներին: Լ.Լ. Տիմոֆեյևան գտնում է, որ անվտանգ վարքագծի մշակույթ ձևավորելու կրթության պետք է իրականացնել ընտանիքի հետ միասին [5 էջ 5]: Ե.Ս. Բաժինան և Օ.Ա. Կապինան կարծում են, որ անվտանգության հանդեպ պատասխանատվությունը ձևավորվում է կյանքի բոլոր փուլերում, իսկ հիմքը դրվում է նախադպրոցական տարիքում, առողջ ապրելակերպի և անվտանգ վարքագծի հմտությունները կարելի է բաժանել երկու փուլի՝ 1) 3-5 տարեկան և 2) 5-7 տարեկան: Առաջին փուլը գիտելիքների հավաքագրումն է, քանի որ այս տարիքի երեխաները տպավորվող են, հետաքրքրասեր են, երկրորդ փուլում երեխաների հոգեբանական դիրքորոշումն է: Այս տարիքային խմբի երեխաները իրենց զգում են մեծ, հետևաբար գիտակցում են պատասխանատվություն իրենց արարքների համար [6, էջ 316]: Այս տարիքի երեխաների հետ աշխատանքը պետք է ուղղված լինի ունեցած գիտելիքների ամրապնդմանը և այդ գիտելիքների գործնական կիրառմանը: Այսպիսով, ուսումնասիրելով մի շարք անվտանգության ծրագրեր կարելի է մտահանգել, որ ծրագրերը ունեն որոշակի նմանություններ, քանի որ բոլորի հիմքում անվտանգության ապահովումն է, վտանգավոր իրավիճակների կանխատեսումը և խուսափումը, վտանգավոր իրավիճակներում արագ կողմնորոշումը: Այսուհանդերձ, վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ դեռևս շատ են առկա վտանգները կենցաղային տեխնիկայի

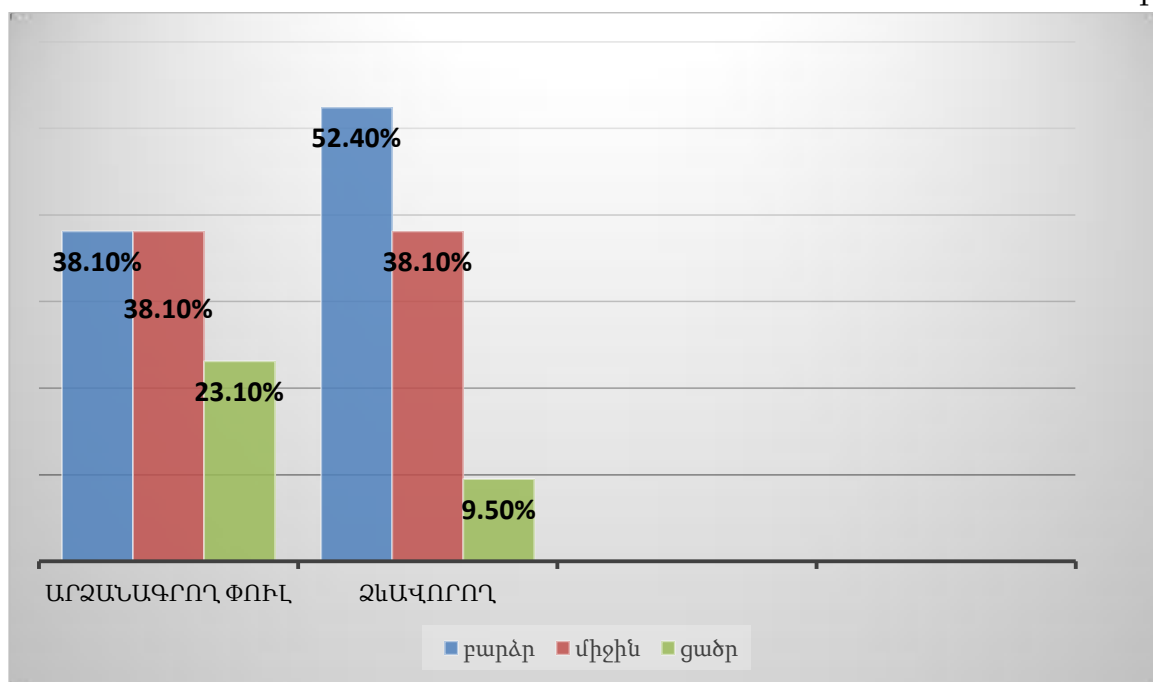
օգտագործման գործընթացում և երեխայի կյանքին սպառնացող հետևանքները: Այս իրողությունը ցույց է տալիս, որ կենցաղային տեխնիկայի հանդեպ դեռևս մեր ընտանիքներում բավարար ուշադրություն չի դարձվում երեխաների անվտանգության ապահովմանը, քանի որ ընտանիքի անդամները կարծում են, որ եթե երեխաները հեռու մնան տեխնիկայից, ապա զերծ կմնան վտանգներից: Մեր կատարած սոցիոլոգիական հարցումներից պարզվեց, որ երիտասարդ ծնողների զգալի մասը, վստահելով իրենց ընտանիքի մեծահասակներին կարծում են, որ երեխաները անվտանգ են, մինչդեռ տատիկները և պապիկները ֆիզիկապես չեն կարող ամեն վայրկյան հետևել երեխային և ապահովել նրա անվտանգությունը: Ահա թե ինչու անդրադառնում ենք երեխաների անվտանգության ապահովման խնդրին, անվտանգ կենսակերպին, վարքագծի կանոններին և անվտանգության միջոցներին: Այս խնդրահարույց և միմյանց հետ սերտորեն կապված հարցադրումները ենթակա են մանրակրկիտ ուսումնասիրության, քանի որ անվտանգության խնդիրը կապվում է մանկավարժական պայմանների և երեխա-մեծահասակ հարաբերությունների կարգավորման հետ: Ենթադրվում է, որ բարոյահոգեբանական միջավայրի ստեղծումը, ընտանիքի բոլոր անդամների վերաբերմունքը, սերը երեխայի նկատմամբ, անվտանգ մանկության նպաստավոր պայմանների ստեղծումը հնարավորություններ կընձեռնեն առավելագույնս նպաստելու անվտանգության կանոններին հետևելու, գիտակցելու կենցաղային տեխնիկայի օգտագործման հետ կապված վտանգները և դրանց հետևանքները: Առաջնահերթ է, որ ծնողները երբեք երեխաներից չպահանջեն այնպիսի գործողություններ, որոնց իրենք չեն հետևում կամ դուրս են մնում իրենց ուշադրությունից: Չէ որ ծնողական պարտականությունների մեջ մտնում են անվտանգության և երեխայի կենսագործունեության ապահովումը ինչպես տանը, այնպես էլ դրսում: Իհարկե, անվտանգության ապահովումը պետք է հասանելի լինի երեխային, եթե ծնողները մատչելի լեզվով բացատրեն երեխային վտանգի առկայությունը կենցաղային տեխնիկայի օգտագործման գործընթացում, իսկ այս հարցը կապվում է սովորեցնելու հետ: Խնդիրն այն է, որ երեխաները մշտապես հետաքրքրվում են կենցաղային տեխնիկայի աշխատանքով, բայց դա պետք է այնպես կազմակերպել, որ երեխաների իմացական հետաքրքրությունների հետ, նրանց սովորեցնեն այդ տեխնիկայի հետ կապված վտանգները և հետևանքները: Անվտանգ վարքագիծ ձևավորելու նպատակով ուսումնասիրել ենք այն մանկավարժական գործընթացները, որոնք հատուկ պարապմունքների անցկացման արդյունքում հանգեցնում են կենցաղային տեխնիկայի վտանգների գիտակցմանը: Ստորև աղյուսակի տեսքով ներկայացվում են մեր կողմից պարապմունքների ընթացքում կիրառած մի քանի տեխնոլոգիաներ՝ ուղղված կարողությունների ձևավորմանը:

Մանկավարժական-կազմակերպչական տեխնոլոգիա	ընտրել նախադպրոցական կրթության չափորոշիչներին համապատասխան պարապմունք, որի հիմնական նպատակը երեխաների անվտանգության ապահովման կարողությունների ձևավորումն է, կոնկրետ օրինակներով երեխաներին բացատրել անվտանգության կանոնները, որոնցով ապահովվում է իր անվտանգությունը, արձանագրել անվտանգության կանոնների յուրացման ընթացքը և բացատրել սխալ նկարագրությունը, պարզել, թե երեխան գիտակցում է վտանգի առակայությունը և կարողանում է պատասխանել այն հարցին, թե ինչու չպետք է անել այս կամ այն գործողությունը, և արդյոք երեխան պատրաստ է տեղեկացնելու մեծահասակին կենցաղային տեխնիկայի վտանգի մասին, հատուկ ընտրված վարժությունների միջոցով մի քանի անգամ ստուգել և ամրապնդել վտանգին վերաբերվող գիտելիքները և կարողությունները:
Խաղային տեխնոլոգիա	Կենցաղային տեխնիկայի վտանգներից հեռու պահելու նպատակով կիրառվում են խաղային տեխնոլոգիա, որի միջոցով կազմակերպում ենք խաղ-բեմականացումներ, որոնք ոչ միայն պատկերացում են տալիս առօրյա վտանգների մասին, այլև դերակատարումների միջոցով, միջանձնային հարաբերություններ է ստեղծում կենցաղային տեխնիկայի վտանգների հետ կապված «մասնագետների» միջև (հրշեջ, բժիշկ, ոստիկան, անվտանգության աշխատակից, ծնող, երեխաներ): Նմանատիպ խաղերի միջոցով հաղթահարվում են երեխաների տագնապայնությունը և վախի զգացողությունը հրդեհի, ուժեղ աղմուկի և այլ իրողությունների հանդեպ, բացի դրանից կհստակեցվեն տարբեր իրավիճակներում դրսևորվող վարքագիծը:
Արտ-տեխնոլոգիա	Արտ-տեխնոլոգիան հնարավորություն է տալիս երեխաներին ստեղծել կենցաղային տեխնիկայի հետ կապված պայմանական վտանգի տեսարաններ տարածքի պատկերման, քանդակի, նկարի և տարբեր շինանյութերի օգտագործման միջոցով: Այս տեխնոլոգիայի կիրառմամբ տարբեր դիրքերով կերպարանափոխում ենք վտանգի իրավիճակները և դրանց իրական հետևանքները:
Վալեոլոգիական հեքիաթներ	Ստեղծագործական կարողությունները գիտակցության մակարդակում ի հայտ են գալիս երեխայի, մեծահասակի հաղորդակցման գործընթացում, որով ամրապնդվում են երեխայի ցանկությունները հասկանալու կենցաղային տեխնիկայի վտանգը սխալ շահագործման պայմաններում:
Տեղեկատվական-հաղորդակցական տեխնոլոգիա	Երեխաները, տեղեկատվական համակարգչային տեխնիկայի միջոցով, սիրում են տեսնել և լսել վտանգների մասին, սակայն միշտ չէ, որ երեխաները միայնակ կարողանում են գտնել կենցաղային տեխնիկայի վտանգին վերաբերող համապատասխան տեսանյութեր: Պրակտիկան ցույց է տալիս, որ ծնողների որոշ մասն առանձնապես չի հետաքրքրվում, թե երեխան տվյալ պահին ինչ է դիտում կամ լսում: Մինչդեռ անհրաժեշտ է նախօրոք ընտրված պատկերների միջոցով ծնողները երեխաների հետ դիտեն, իսկ անհրաժեշտության դեպքում բացատրեն վտանգների առկայությունը, պարզաբանեն, մատչելի լեզվով մեկնաբանեն վտանգավորության չափը և հարցեր ուղղեն երեխային, թե նա ի՞նչ վարքագիծ կդրսևորի նմանատիպ իրավիճակներում, իսկ վտանգի դեպքում ինչպե՞ս պետք է վարվի երեխան, ինչպե՞ս պետք է իրազեկի մեծահասակին կամ պաշտպանվի վտանգից:

Վերոհիշյալ տեխնոլոգիաները ներառում են ուսուցողական խաղեր, խաղ-բեմականացումներ, ներկայացումներ, ուսուցանող համակարգչային խաղեր, մուլտեր և այլն: Բացի դրանից, մանկավարժական տեխնոլոգիաների կիրառումը հնարավորություն է ընձեռում աստիճանաբար ձևավորել առողջ ապրելակերպի վարքագիծ, զարգացնել երեխայի անհատական որակները, որոնք բնականաբար անհրաժեշտ են ամբողջ կյանքի և սեփական անվտանգության ապահովման համար վտանգավոր իրավիճակներում հնարավոր վտանգների կանխատեսման գործընթացում: Կենցաղային տեխնիկայի հանդեպ անվտանգ վարքագիծ ձևավորմանը միտված, մանկավարժական տեխնոլոգիաների արդյունավետությունը պարզաբանելու համար իրականացվել է փորձարարական աշխատանք, որը հիմնված է մանկավարժական տեխնոլոգիաների հիմնավորված ընտրության վրա: Հետազոտական աշխատանքի մեթոդական հիմքը շաղկապվել է կրթական խնդիրների՝ սոցիալ-հաղորդակցական կարողությունների, վտանգավոր իրավիճակներից խուսափելու, վտանգավոր իրավիճակներում արագ կողմնորոշվելու և ճիշտ վարքագիծ դրսևորելու հետ: Փորձարարական աշխատանքում ներառվել են գործունեության տարբեր ձևեր: Կենցաղային տեխնիկայի նկատմամբ անվտանգ վարքագիծ ձևավորելու գործընթացը իրականացվել է կրթական բոլոր ոլորտների ինտեգրման միջոցով: Այսպիսով՝ 21 ավագ նախադպրոցականների հետ տարված հետազոտական աշխատանքի ընթացքում արձանագրվել են հետևյալ արդյունքները.

Աղյուսակ №2

ԱՆՎՏԱՆԳ ՎԱՐՔԱԳԾԻ ՀԱՆԴԵՊ ՑՈՒՑԱԲԵՐԱԾ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԸ	ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՂ ՓՈԻԼ	ՁԵՎԱՎՈՐՈՂ ՓՈԻԼ
ՑԱԾԲ	5 երեխա(23,8%)	2 երեխա (10%)
ՄԻՋԻՆ	8 երեխա(38,10%)	8 երեխա(38,10%)
ԲԱՐՁՐ	8 երեխա(38,10%)	11 երեխա (52%)

Գծապատկեր. Արձանագրող և ձևավորող փուլի արդյունքները

Փորձարարական աշխատանքը ցույց տվեց, որ մանկավարժական տեխնոլոգիաներն արդյունավետ կլինեն համապատասխան մանկավարժական պայմանների առկայության դեպքում: Հետևաբար անհրաժեշտ է ընդլայնել երեխաների պատկերացումները կենցաղում անվտանգ վարքագծի վերաբերյալ, կիրառել զարգացնող-առարկայական միջավայր, համագործակցել ընտանիքի հետ: Բացի դրանից, կենցաղային տեխնիկայից անվտանգությունն ապահովող աշխատանքներում հաջողության հասնելու համար պետք է մանկապարտեզը և ընտանիքը մշտապես համագործակցեն միմյանց հետ, քանի որ տեխնիկային վերաբերող գիտելիքները պետք է ամրապնդվեն նաև տանը: Այսպիսով, ելնելով խնդրի կարևորությունից անհրաժեշտ է առավել ուշադրություն դարձնել երեխաների վարքագծին, լուսավորչական աշխատանք ծավալել ընտանիքում, փաստացի օրինակներով ցույց տալ կենցաղային տեխնիկայի օգտագործման վտանգները հատկապես նոր տեխնիկայի ձեռքբերման պայմաններում: Գյուղատնտեսական աշխատանքների եռուն շրջանում երեխաները մեծ մասամբ մնում են տատիկ-պապիկների հետ, ովքեր դժվար են շարժվում և չեն կարողանում մշտապես հետևել երեխաներին վարքին: Մի իրողություն, որը պետք է հաշվի առնեն երեխայի ծնողները և անվտանգ պահեն վտանգ ներկայացնող տարածքները: Մանկապարտեզում տարվող դաստիարակչական աշխատանքներում անհատականացվեն և որակական նոր մակարդակի հասցվեն կենցաղային տեխնիկայի վտանգավորությունը բացահայտող խաղերը և պարապմունքները՝ նկատի ունենալով, որ

երեխաների զգալի մասը տեղեկացված չեն, անզգույշ են իրենց վարքագծի դրսևորումներում և չեն կարող խուսափել հնարավոր վտանգներից՝ հատկապես ամռան շրջանում: Մեր կողմից կատարված փորձարարական աշխատանքում պարզել ենք, որ եթե նախապես երեխաներին ծանոթացնում ենք վտանգի աղբյուրները, տարբեր կողմերից բացատրում ենք վտանգների հետևանքները, քայլ առ քայլ սովորեցնում ենք նաև վտանգի խուսափելու եղանակները, ապա երեխաները դրսևորում են զգույշ վարք, իսկ վտանգի առկայության դեպքում ինչպես պաշտպանվել դրանցից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղետների ռիսկերի նվազեցման կրթություն,(Ձեռնարկ նախադպրոցական կրթական հաստատությունների և դպրոցների մանկավարժների համար), ՄԱԿ-ի մանկական հիմնադրամ, (UNICEF), 2016, էջ5-6
2. Гризик Т. И., Глушкова Т.В. Формирование основ безопасного поведения у детей 3-8 лет. (методическое пособие для воспитателей) Москва, 2015, с.8-19
3. Авдеева Н.Н., Князева О.Л., Стеркина Р.Б., Безопасность: учебное пособие по основам безопасности жизнедеятельности детей старшего дошкольного возраста. М., 2009, с.3-18
4. Марчук Н.Ю., Пестова И.В., Дильмиева Т.Р. Методические материалы по вопросам формирования навыков безопасного поведения у детей, Екатеринбург, 2014, с.14-20
5. Тимофеева Л.Л. Формирование культуры безопасности у детей от 3 до 8 лет. Санкт-Петербург 2019, с. 5-33
6. Бажина Е.С., Капина О.А. Формирования основ безопасности жизнедеятельности у дошкольников, (Научное сообщество 21-ого столетия, гуманитарные науки), Новосибирск, 2012, с. 316-321

ПРОБЛЕМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ БЫТОВОЙ ТЕХНИКИ В СТАРШЕМ ДОШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

МАНУКЯН Г.А.

В статье рассматриваются результаты экспериментальной работы по обеспечению безопасности использования бытовой техники, подтверждаются недостатки в этой области, возможности безопасности работы дошкольников с бытовой техникой. На этапе ознакомления разработаны педагогические технологии по обеспечению безопасной работы с бытовой техникой, указаны педагогические условия, способствующие этому процессу.

Ключевые слова. Безопасное поведение, бытовая техника, опасность, безопасная среда, психологическая и физическая безопасность, безопасный образ жизни, правила безопасности.

THE PROBLEM OF ENSURING THE SAFETY OF HOUSEHOLD APPLIANCES IN SENIOR
PRESCHOOL AGE.

MANUKYAN G.A.

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan

The issue of child safety is one of the global priorities of the 21st century. The upward developments of social life show the manifestations of the ever-increasing social instability, as various disasters, man-made dangers are a serious threat to humanity in material and physical terms. In addition, terrorism, crime, natural and technical disasters, wars, etc., on their scale affect not only the lives of adults, but also the lives of children, causing material and serious losses. The main purpose of educating safe behavior is not only to keep children away from the possible dangers of household appliances, but also to teach them to avoid dangerous situation while using household appliances, in some cases to prevent possible dangers, to make decisions to maintain their own safety. Preschool education plays an important role in ensuring a secure lifestyle. The culture of a healthy and safe lifestyle is not initially given to the child, as it is the result of education, upbringing and self-development through consistent work. In order to develop safe behavior, we have studied the pedagogical processes that, as a result of conducting special exercises, lead to the realization of the dangers of household appliances. During the trainings we used several technologies aimed at building skills: pedagogical-organizing technology, valueological tales, information-co-educational technology. The above-mentioned technology include educational games, game-performances, performances, educational computer games, cartoons, etc. Experimental work based on the well-chosen choice of pedagogical technologies has been carried out to clarify the effectiveness of pedagogical technologies aimed at developing safe behavior towards household appliances.

Keywords: safe behavior, home appliances, danger, safe environment, psychological and physical security, safe lifestyle, safety rules.

Տպագրության է երաշխավորել հոգեբ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Վ. Ս. Կարապետյանը
10.12.2021թ.

ԽԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х. АБОВЯНА

Հումանիտար գիտություններ №-2 (40) 2021 Гуманитарные науки

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՅՔԻ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՅՔԱՅԻՆ ԳԻՏԵԼԻՔԻ ՁևԱՎՈՐՄԱՆ

ԽՆԴԻՐՆԵՐԻՆ

ՄԿՈՅԱՆ Ա. Ա.

Շիրակի Մ.Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան. Գյումրիի Պարույր Սևակ 4 e-mail- artashesmkoyan01@gmail.com

Հոդվածում առանձնացվել և վերլուծվել են աշխարհայացքի և աշխարհայացքային գիտելիքի ձևավորմանը միտված աշխատանքները բակալավրիատի 3-րդ կուրսի ուսանողների հետ: Աշխարհայացքի տեսական հիմքերի և աշխարհայացքային գիտելիքի ձևավորման մանկավարժական ուղիների ուսումնասիրությունը հանգեցրել է այն եզրակացության, որ ուսումնառության ընթացքում տարբեր առարկաներից ստացած ուսանողների գիտելիքները և ձեռքբերված կարողությունները պետք է ընդհանրացվեն աշխարհայացքի գիտելիքի մակարդակով: Այս ուղղությամբ կատարած փորձարարական աշխատանքները բավարար հիմք կծառայեն մասնագիտական և անձնային կոմպետենտության բարձրացման համար:

Հիմնաբառեր. Աշխարհայացք, աշխարհայացքային գիտելիք, համոզմունք, գործառնություններ,

Ներկայացված է խմբագրություն 15.08.2021 թ

Բարձրագույն մանկավարժական կրթության ոլորտի մասնագետների պատրաստման համակարգում որոշակիորեն պարզաբանվում են սոցիալական արժեքների հետագա ակտիվացման խնդիրները: Մասնագիտական և անձնային զարգացման շրջանակում առաջնահերթ խնդիր է ապագա մանկավարժների աշխարհայացքի, աշխարհայացքային գիտելիքի ձևավորումը հատկապես բուհական ուսումնառության տարիներին՝ հաշվի առնելով օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ տարաբնույթ դժվարությունները: Հետևաբար, անհրաժեշտ է ուսանողներին պատկերացում տալ ոչ միայն աշխարհայացքի փիլիսոփայական վերլուծությունների մասին, այլև մշակել մեխանիզմներ աշխարհայացքի և աշխարհայացքային գիտելիքի ձևավորման վերաբերյալ:

Աշխարհայացքի մեթոդաբանությունը մասնագիտական գրականության մեջ արտացոլվում է տարբեր ուղղություններով՝ աշխարհայացքային գիտելիքի կախվածությունն արդի

գիտությունների աստիճանակարգում՝ նրա ինտեգրման և դիֆերենցման պայմաններում [1], աշխարհայացքային գիտելիքի մաթեմատիկականացումը, որպես դրա ինտենսիվ յուրացման օպտիմալ պայման,

համագիտական, միջգիտական և ներգիտական հասկացությունների ձևավորումը որպես մեթոդաբանական պահանջ, մոդելավորումը՝ որպես աշխարհայացքին ձևավորման հիմնական մեթոդ և այլն [2]: Աշխարհայացքի և նրա ձևավորման վերաբերյալ մեթոդաբանական ուղղությունները պահանջում են անպայման հաշվի առնել բուհական գիտությունների ինտեգրացիայի և դիֆերենցիացիայի գործընթացը ուսանողների ուսումնառության ներկա պայմաններում: Պետք է նկատի ունենալ այն կարևոր հանգամանքը, որ գիտությունների մաթեմատիկականացման գործընթացը մեր օրերում ներառում է ոչ միայն մաթեմատիկայի ավանդական բնագավառները, այլև մարդկային գործունեության նոր, մինչ այդ մաթեմատիկականանցման համար անհայտ ոլորտներ (մանկավարժություն, հոգեբանություն և այլն): Մեթոդաբանական առումով արժևորվում են համագիտական, միջգիտական և ներգիտական հասկացությունների նորովի իմաստավորումը: Աշխարհայացքի ձևավորման գործընթացում այսօր կիրառվում են ամենատարբեր մեթոդներն ու եղանակները: Օրինակ, մոդելավորումը, որպես աշխարհայացքի ձևավորման կարևոր մեթոդ կարող է կիրառվել աշխարհայացքային տարբեր օբյեկտների միջև ներքին, անտեսանելի կապերի ու հարաբերությունների արձանագրման և ճանաչողության համար: Այսպիսով, կարող ենք ընդհանրացնել, որ վերոնշյալ մեթոդաբանական հիմնական միջոցների ու եղանակների միասնական կիրառումը ապահովում է աշխարհայացքային երևույթների և գործընթացների վերաբերյալ ճշգրիտ և համակարգված տեղեկատվության ստացումը:

Հայտնի է, որ անձի գիտական աշխարհայացքի հաջողությունը մեծապես պայմանավորված է նրա էության, յուրահատուկ գծերի, գործառույթների, կառուցվածքի ճիշտ ըմբռնմամբ: „Աշխարհայացք” եզրույթի իմացության արմատները գնում են դարերի խորքը, բայց այն գիտական շրջանառության մեջ է մտցվել գերմանական դասական փիլիսոփայության կողմից 18-րդ դարի վերջում և 19-րդ դարի սկզբին: Ժամանակակից փիլիսոփայական գրականության մեջ չկա միասնական կարծիք „աշխարհայացք” հասկացության վերաբերյալ: Հետազոտողների մեծ մասը ելնում է նրանից, որ „աշխարհայացքը” որպես գիտակցության յուրահատուկ գործունեություն չի նույնանում հասարակական գիտակցության որևէ այլ ձևի հետ: Ամենից առաջ աշխարհայացքը մարդկային իմացության, ինքնագիտակցության և նպատակադրվածության բարձր ինտեգրումն է: Ըստ Վ. Ի. Շինկարուկի՝ աշխարհայացքը գիտակցության ինքնատիպ կառույց է, գիտակցության և իրականության հոգևոր գործնական յուրացման գործնական մակարդակ, որոնք արտացոլում են անձի պահանջմունքները, նպատակները և իդեալները [3] :

Աշխարհայացքի առարկան առավել ընդհանուր է, այն ներառում է բնությունը և

հասարակությունը, մարդու հարաբերությունները աշխարհի և իր նկատմամբ: Աշխարհայացքի վերոնշյալ յուրահատկությունը նկատի ունենալով՝ կարող ենք տալ այդ կարևոր ֆենոմենի հետևյալ սահմանումը. աշխարհայացքը հայացքների, գաղափարների, սկզբունքների մի կուռ համակարգ է, որն արտահայտում է նրա սուբյեկտի (անձ, սոցիալական խումբ, հասարակություն) ամբողջական, ինտեգրալ հարաբերությունը աշխարհի և նրանում մարդու տեղի վերաբերյալ:

Մարդկային իմացության կարևորագույն միավորները կատեգորիաներն են, հասկացությունները, առանց որոնց դժվար է պատկերացնել աշխարհի ճանաչողությունը: Այս առումով աշխարհայացքը, որպես իրականության հոգևոր արտացոլման ձև, ունի հարուստ կատեգորիալ ապարատ, հասկացությունների մի համակարգ, որն առաջօր, ցավոք, հատուկ չի ուսումնասիրվել այդ բնագավառի հետազոտողների կողմից, մինչդեռ դրանց իմացությունը, անկասկած, առավել արդյունավետ կդարձնի աշխարհայացքային խնդիրների ուսումնասիրությունը: Բովանդակային առումով աշխարհայացքի կատեգորիաների մեջ են մտնում „աշխարհայացքային գիտակցություն”, „աշխարհայացքային գիտելիքներ”, „հայացքներ”, „համոզմունքներ”, „իդեալներ” և այլն, որոնց ամբողջությունն էլ կազմում է աշխարհայացքի կառուցվածքը [4]: Աշխարհայացքի, որպես իրականության արտացոլման հատուկ ձևի, յուրահատուկ գծերից մեկը նրա ատրիբուտային բնույթն է, որից էլ բխում է աշխարհայացքային գիտակցության համընդհանրության բնույթը:

Քննարկվող հարցի դիտակետից կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում գիտական աշխարհայացքի օբյեկտի և առարկայի վերաբերյալ հարցերը: Դրանք բավականաչափ տարողունակ հարցեր են, որոնք տարբեր մեկնաբանություններ են ունեցել տարբեր հետազոտողների կողմից: Ընդունված է այն տեսակետը, համաձայն որի աշխարհայացքի օբյեկտը աշխարհն է ամբողջությամբ վերցրած: Բնականաբար, նկատի է առնվում օբյեկտիվ իրականության այն հատվածը, որ դառնում է մարդկանց պրակտիկ գործունեության և ճանաչողության առարկա:

Գիտական գրականության մեջ շրջանառվում են աշխարհայացքին վերաբերյալ տարբեր մեկնաբանություններ:

Վ.Ս. Օվչիննիկովը աշխարհայացքը՝ դիտարկում է օբյեկտիվ աշխարհի էական գծերը, հատկությունները, օրենքները, որոնք վերաբերում են ինչպես բնությանը, հասարակությանը, մարդկային գործնեությանը, այնպես էլ սոցիալական միջավայրին [5]: Աշխարհայացքի սուբյեկտի համար առավել կենսական նշանակություն ունեն ո՛չ թե իմացության առօրեական մակարդակում տարերայնորեն ձեռք բերված աշխարհայացքային պատկերացումները, որոնց դերը մարդու կյանքում չպետք է թերագնահատել, այլ այն գիտելիքները, մտապատկերները, հայացքներն ու սկզբունքները, որոնք, յուրացվելով անձի կողմից, բարձրանում են տեսության մակարդակին և դառնում նրա համար հուսալի

աշխարհայացքային կողմնորոշիչներ:

Աշխարհայացքի և աշխարհայացքային գիտելիքի ձևավորումը մանկավարժության տեսության և պատմության, մասնավոր մեթոդիկաների առաջնահերթ խնդիրն է, քանի որ ժամանակակից մանկավարժը իր դասավանդած առարկային զուգընթաց, աստիճանաբար, ձևավորում է մատաղ սերնդի

աշխարհայացքը, համընդհանուր պատկերացումները, հասարակության, բնության, մարդկանց համընդհանուր պատկերացումների, տարբեր երևույթների վերլուծության և մեկնաբանության վերաբերյալ [6]: Փիլիսոփայությունը ուսանողների հետ աշխատանքում առավելապես քննարկում է աշխարհայացքի տեսական հիմքերը, մեթոդաբանությունը և այլն: Իսկ ինչ վերաբերում է աշխարհայացքի և աշխարհայացքային գիտելիքի ձևավորմանը, ապա դա գուտ մանկավարժության խնդիրն է, որն իրագործվում է մանկավարժական գործընթացներում: Դեռ ավելին մանկավարժությունը ևս աշխարհայացքային ուղղվածությամբ է, քանի որ ուղղակիորեն վերաբերվում է ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների պլանավորմանը և իրականացմանը: Ահա թե ինչու ենք այսչափ ուշադրություն դարձնում աշխարհայացքի ձևավորման էական խնդիրներին՝ հատկապես կրթության բարեփոխումների համատեքստում:

Աշխարհայացքի, աշխարհայացքային գիտելիքի կարևոր առանձնահատկությունները դրսևորում են որոշակի մանկավարժական պայմաններում: Հոգեբանամանկավարժական գրականության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս առանձնացնել աշխարհայացքի ձևավորման մի շարք մանկավարժական պայմաններ: Մեզ ընձեռված հնարավորությունների սահմաններում խիստ համառոտակի կդիտարկենք այն մանկավարժական պայմանները, որոնք առավելագույնս տիպական են աշխարհայացքի և աշխարհայացքային գիտելիքի ձևավորման համար:

Բուհական ուսուցման ընթացքում աշխարհայացքի ձևավորման կարևոր պայմանը ուսուցման գիտատեսական մակարդակն է, դասավանդման ապացուցական գիտականությունը:

Ապացուցումը կապված է իմացության տրամաբանական այնպիսի ձևի հետ, ինչպիսին մտահանգումն է, որն իր մեջ պարունակում է հասկացություններից ու դատողություններից բխող նոր գիտելիքը: Ապացուցումն, ըստ էության, ոչ միայն տրամաբանական դատողություն է, այլև իրենից ներկայացնում է իրերի, առարկաների, գործողությունների հաշվառում՝ եզրակացությունների հիմնավորման նպատակով:

Ուսումնական գործընթացում ապացուցումը կարող է դրսևորվել տարբեր ձևերով՝ ապացուցումը դասախոսի կամ մանկավարժի կողմից, դասախոսի պահանջով ապացուցման վերարտադրությունը ուսանողի կողմից, դասախոսի պահանջով կամ սեփական նախաձեռնությամբ ապացուցման ուղիների որոնումը ուսանողի կողմից և այլն:

Դասախոսի կողմից ապացուցումների օգտագործումը նպաստում է ուսանողների գիտական աշխարհայացքի ձևավորմանը, նրանց տրամաբանական կարողությունների մշակմանը:

Գիտական աշխարհայացքի մյուս կարևոր պայմանը ուսումնադաստիարակչական աշխատանքի աշխարհայացքային ուղղվածությունն է: Դասախոսի առաջին քայլը ուսումնադաստիարակչական աշխատանքի

աշխարհայացքային ուղղվածության ճանապարհին ուսումնական ծրագրերի, դասագրքերի, ուսումնական ձեռնարկների գաղափարաաշխարհայացքային ուղղվածության ապահովումն է: Սակայն, գլխավորը ուսումնադաստիարակչական գործընթացն է, որտեղ վճռորոշ դերակատարություն ունի դասախոսը: Նա է ապահովում ուսումնական գործընթացի աշխարհայացքային ուղղվածությունը: Մանկավարժական գործունեության բնույթով պայմանավորված՝ դասախոսը պարտավոր է ապահովել ուսանողների պրոֆեսիոնալ ուսուցումը և դաստիարակությունը, ձևավորել ուսանողի մանկավարժական աշխարհայացքը, սովորեցնել մտածել, վերլուծել ուսումնասիրվող երևույթները, գիտական փաստերը, կարևորել խոսքի մշակույթը, ուսանողին հաճախակի դնել պրոբլեմային իրավիճակի մեջ, ակտիվացնել ուսանողի հետազոտական կարողությունները և այլն:

Ուսանողների գիտական աշխարհայացքի ձևավորման կարևոր պայմանը դասախոսի անձնական օրինակն է, նրա աշխարհայացքային ուղղվածությունը:

Գիտական աշխարհայացքի ոչ պակաս կարևոր պայման է ուսանողների իմացական ակտիվության և ինքնուրույնության ապահովումը:

Առաջին հայացքից ուսուցման պրոցեսը սոսկ ուսանողներին որոշակի գիտելիքներ հաղորդելու գործընթաց է: Ուսուցման բարդ գործընթացի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ուսանողը առանց ինքնուրույն, ակտիվ, նպատակասլաց աշխատանքի չի կարող ձեռք բերել գիտելիքներ, կարողություններ ու հմտություններ: Հետևաբար, ճիշտ է այն մանկավարժական մոտեցումը, որ ուսումնական պարապմունքները պետք է կազմակերպել այնպես, որ ուսանողի մեջ ձգտում, սեր, ցանկություն առաջանա, ինքնուրույն գտնել իրեն հուզող հարցերի պատասխանը: Հասկանալի է, որ այդպիսի պայման բուհում կարող է ստեղծվել միայն ուսուցման գործընթացի ակտիվացման պայմաններում՝ մանկավարժական զանազան ուղիներով ու միջոցներով:

Մանկավարժական հետազոտական աշխատանքի արդյունքները թույլ են տալիս առանձնացնել ուսուցման գործընթացի ակտիվացման մի քանի կարևոր պայման: Դրանք են՝ ուսուցման սկզբունքների և կանոնների ստեղծագործական կիրառում, պրոբլեմային ուսուցման կազմակերպում, ուսուցման, դաստիարակության և զարգացման ապահովում, դասախոսի ստեղծագործական ակտիվությունը, ուսանողների ուսումնական և գիտահետազոտական աշխատանքի խթանումը և այլն:

Ուսանողների գիտական աշխարհայացքի ձևավորմանը մեծապես նպաստում է ներգիտական և միջգիտական կապերի ստեղծումը:

Բուհում ուսումնասիրվող առարկաները խիստ բաժանված չեն իրարից: Նրանք բազմաթիվ տեսանելի և անտեսանելի թելերով կապված են իրար հետ: Ուսումնական տարբեր առարկաների միջև եղած կապերի բացահայտումը նպաստում է օբյեկտիվ իրականության վերաբերյալ ընդհանրական կապերի ձևավորմանը: Այդ իմացական գործընթացը միևնույն ժամանակ ապահովում է ուսանողների աշխարհայացքային պատկերացումների, համոզմունքների, հայացքների գաղափարների միավորումը ուսանողի գիտակցության մեջ:

Ուսանողների աշխարհայացքի ձևավորման գործընթացում պետք է արժևորել նաև տրամաբանականի և հուզականի միասնության ապահովումը ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների բոլոր օղակներում: Մարդը առարկայական աշխարհում իրեն հաստատում է ո՛չ միայն մտքերով, բանականությամբ, այլև զգացմունքներով, հույզերով: Աշխարհայացքում հույզերն ու բանականությունը կազմում են մեկ ամբողջական միասնություն: Տեղեկատվության անընդհատ հուզական ներգործության ստեղծումը անհրաժեշտ պայման է մտածողական ակտիվ գործունեության համար: Հետևաբար, հույզերի դերը մարդկային գործունեության բոլոր ոլորտներում, այդ թվում, ուսուցման գործընթացում, չափազանց կարևոր է: Ուստի, դրական հույզերի առաջացումը կարևոր պայման է ուսումնական տեղեկատվության ընկալման և ամրապնդման համար: Մանկավարժական պայմանները գտնվում են փոխադարձ կապի և միասնության մեջ: Դրանց համալիր կիրառումը անձի գիտական աշխարհայացքի ձևավորման անհրաժեշտ պայմանն է:

Աշխարհայացքի ձևավորման յուրահատկությունը որոշվում է նաև նրա կատարած գործառույթներով, հետևաբար, անհրաժեշտություն կա անդրադառնալ այդ կարևոր հարցին: Խնդրո առարկայի վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ գոյություն ունեն տարբեր մոտեցումներ: Փաստենք, որ աշխարհայացքի գործառույթները որոշելիս հարկ է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ այն իր մեջ ներառում է աշխարհի էության, նրա զարգացման օրենքների և այդ աշխարհի նկատմամբ մարդու հարաբերությունների վերաբերյալ գիտելիքները: Մեր կարծիքով, գիտական աշխարհայացքի գործառույթները ամենից առաջ մարդուն տալիս են աշխարհի էության ընկալման պատկերացումներ մի կողմից, մյուս կողմից բովանդակում են օբյեկտիվ աշխարհի նկատմամբ մարդու ակտիվ, վերափոխիչ հարաբերությունները, այսինքն արտացոլվում է աշխարհայացքի երկու փոխկապակցված և փոխապայմանավորված կողմերը՝ աշխարհըմբռնումը և դրան համապատասխան՝ աշխարհարաբերությունը:

Հոգեբանամանկավարժական գրականության մեջ քննարկում են աշխարհայացքի մի շարք կարևոր գործառույթներ՝ գոյաբանական, իմացաբանական, տրամաբանական,

գնահատման, մեթոդաբանական, էվրիստիկական (կանխատեսական), ինտեգրալ, կարգավորող, դաստիարակչական, հաղորդակցման և այլն:

Աշխարհայացքի քննարկման շրջանակում անհրաժեշտ է առանձնացնել համոզմունքը, քանի որ ուսանողները առավել հակված են համոզիչ գիտելիքներ և կարողություններ ստանալուն, այլ ոչ թե նյութերի մեխանիկական վերարտադրմանը: Համոզմունքը գիտակցված է և դրա առկայության պարագայում ուսանողները կարող են իրենց գիտելիքները կիրառել գործնական կյանքում, հետևաբար, աշխարհայացքի

ձևավորման գործընթացում հիմնարար նշանակություն ունեն անձի համոզմունքները: Համոզմունքները կազմում են աշխարհայացքի միջուկը քվինթեսենցիան: Հոգեբանամանկավարժական գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ „համոզմունք” հասկացությունը տարբեր հետազոտողներ օգտագործում են տարբեր իմաստներով, այդ պատճառով էլ առայսօր չկա նրա վերաբերյալ միասնական կարծիք: Մի դեպքում համոզմունքը համարվում է խոր և հիմնավորված հավատ, մեկ այլ դեպքում՝ անձի կենսական պահանջմունքների համակարգ, երրորդ դեպքում՝ իբրև մարդու հարաբերությունը աշխարհի առարկաների և իրերի, երևույթների ու պրոցեսների նկատմամբ: Նման իրավիճակի հիմնական պատճառն այն է, որ այդ երևույթը դեռևս բավարար չափով ուսումնասիրված չէ մեր գրականության մեջ:

Համոզմունքները գնահատելիս չպետք է մոռանալ դրանց կատարած կարևոր գործառույթները՝ համոզմունքը որպես մարդու սոցիալական ակտիվության ներքին դրդապատճառ, իբրև անձի հայացքների, գաղափարների, աշխարհայացքային կողմնորոշիչների վիճակ և որպես սոցիալական նպատակասլացության կարևոր գիծ: Համոզմունքների բովանդակության մեջ կենտրոնական տեղ են զբաղեցնում անձի հակումները, ցանկությունները, հետաքրքրությունները, ներքին մղումները, դիրքորոշումները, կողմնորոշիչները և այլն:

Համոզմունքներն ու գիտելիքները սերտորեն կապված են իրար հետ, ունեն ընդհանուր կողմեր: Հիմնականն այն է, որ երկուսն էլ օբյեկտիվ աշխարհի սուբյեկտի արտացոլման արտահայտությունն են մարդու գիտակցության մեջ: Գիտելիքների և համոզմունքների ընդհանրությունը հաճախ պատճառ է դառնում նրան, որ ուսումնադաստիարակչական պրակտիկայում, անտեսվում են դրանց առանձնահատկությունները, որի հետևանքով գիտելիքներն ու համոզմունքները նույնացվում են: Դրանց նույնացումը պակաս արդյունավետ է դարձնում սովորողների գիտական աշխարհայացքի ձևացորման աշխատանքը: Գիտելիքը համոզմունք դառնալու հատկություն ունի, սակայն ցանկացած գիտելիք չէ, որ կարող է դառնալ համոզմունք: Համոզմունք է դառնում մարդու ապրումների, հույզերի, զգացմունքների բովով անցնող այն գիտելիքը, որն ընկած է մարդու կենսական դիրքորոշումների, ճակատագրական վճիռների հիմքում: Հետևաբար, համոզմունք դարձող գիտելիքը, իմաստավորվում է սուբյեկտի կողմից, ստանում անձնային իմաստ: Մարդու

էության, կենսափորձի միջով անցնող գիտելիքը բարձրանում է սեփական կարծիքի, գնահատականի մակարդակի: Այսպիսով, գիտելիքը հենց այնպես, միանգամից չի կարող վերածվել համոզմունքի: Դա տեղի է ունենում միայն այն դեպքում, երբ այդ գիտելիքը ստանում է անձնային իմաստ, համապատասխանում է մարդու կենսական պահանջմունքներին ու շահերին, որոնք միջնորդավորված են մարդկային հույզերով և զգացմունքներով: Ուսանողների գիտական աշխարհայացքի ձևավորման գործընթացում պետք է հաշվի առնել նաև համոզմունքի և գիտելիքի փոխադարձ կապը: Չնայած աշխարհայացքը իր բուն էությամբ չափազանց բարդ է, տարրդունակ և վերաբերում է բոլոր ուսումնական առարկաներին, այդուհանդերձ ունի իր կոնկրետ չափանիշները, որոնք բնականաբար, հաշվի ենք առել ուսանողների հետ տարվող ուսումնադաստիարակչական աշխատանքում: Ինչպես հայտնի է աշխարհայացքի չափանիշների խնդիրը շատ բարդ է: Զխորանալով այդ հարցում՝ այստեղ միայն նշենք, որ մասնագիտական գրականության մեջ լայն տարածում ունի աշխարհայացքի ձևավորվածության երեք հիմնական չափանիշները: Դրանք են՝ աշխարհայացքի սուբյեկտի համոզվածությունը, անձի աշխարհայացքային կողմնորոշումների համակարգը, անձի ակտիվ կենսադիրքը: Աշխարհայացքի և աշխարհայացքային գիտելիքի ձևավորման ուղղությամբ տարվող աշխատանքները սկսվել են 2017-18 թվականներից՝ բակալավրիատի 1-4 կուրսերում, որոնց մասնակցել են 120 ուսանող: Աշխատանքներն իրականացվել են մի քանի փուլերով: Նախնական փուլում դիտարկվել են աշխարհայացքի էությանը, առանձնահատկություններին, կառուցվածքին, ներգիտական և միջգիտական կապերին վերաբերող հարցեր:

2-րդ փուլում, յուրաքանչյուր մասնագիտությանը համապատասխան ընտրվել են համապատասխան առաջադրանքներ, խնդիրներ, որոնցով փորձել ենք բացահայտել ուսանողների ընդհանուր կողմնորոշումները տվյալ երևույթի հանդեպ, տվյալ երևույթի կապը այլ երևույթների հետ՝ անկախ իրենց ընտրած կոնկրետ մասնագիտությունից, այսինքն պարզաբանել ենք համակարգային գիտելիքի առկայությունը և անհրաժեշտության դեպքում փորձել ենք տարբեր սկզբնաղբյուրների միջոցով համալրել դեռևս լիովին չգիտակցված գիտելիքների պակասը խմբային քննարկումների ընթացքում: 3-րդ փուլում առավելապես կանգ ենք առել աշխարհայացքային գիտելիքի կիրառական կողմի վրա: Նկատի ենք ունեցել, որ ուսանողները մանկավարժական պրակտիկայի ընթացքում համադրում են տեսականը և գործնականը: Երեխաներից ստանում ենք բազում հարցեր, որոնք արտաքինապես թվում է, թե վերաբերում են կոնկրետ առարկային, մինչդեռ քննարկվող հարցը, ըստ էության, աշխարհայացքային է, քանի որ վերաբերում է մարդուն, այն բանին, թե նա ինչպես է մտածում, ինչ մոտեցում ունի տվյալ հարցի պարզաբանմանը, ունի՞ արդյոք այլընտրանքային մոտեցում հարցերը տարբեր կողմերով մեկնաբանելու համար: 4-րդ փուլում, վերջապես, հետաքրքրել է այն հարցը, թե մասնագիտական և անձնային կոմպետենցիաների շրջանակում շրջանավարտն արդեն՝ պատրաստի

մանկավարժը, էական ի՞նչ փոփոխություններ է կրել հասկանալու երևույթների բազմակերպությունը՝ նկատի ունենալով ուսումնադաստիարակչական պրոցեսի բարդությունը, ՀՀ քաղաքացու ձևավորումը: Համառոտ ներկայացնենք աշխարհայացքային գիտելիքի ձևավորման ծրագրի հիմնական բաժինները:

1. Աշխարհայացքի էությունը և առանձնահատկությունները

Ծրագրի այս բաժնում պատկերացում է տրվում աշխարհայացքի հիմնական հասկացությունների մասին: Աշխարհայացքը անձի համակողմանի զարգացման պայման է: Ցույց է տրվում աշխարհայացքի տեղը հասարակական գիտակցության մյուս ձևերի մեջ, նշվում է համալիր մոտեցման էությունը:

2. Աշխարհայացքի հիմնական գործառույթները նոր գիտելիքների ձեռքբերման գործում: Այս բաժնում արտացոլված է աշխարհայացքի հիմնական գործառույթները, դրանց բաժանման սկզբունքները: Տրվում է այդ գործառույթների դերն ու նշանակությունը մանկավարժական գործընթացում:

3. Անձի աշխարհայացքի կառուցվածքը:

Ծրագրի այս բաժնում մատնանշվում են աշխարհայացքի կառուցվածքի իմացաբանական, սոցիոլոգիական և հոգեբանական տեսանկյունները, նրա կառուցվածքային բաղադրատարրերը (գիտելիքներ, հայացքներ, արժեքային կողմնորոշումներ, իդեալներ) և դրանց փոխադարձ կապը: Ցույց է տրվում էկոլոգիական բաղադրիչի հատուկ դերը:

4. Աշխարհայացքի ձևավորման գիտատեսական հիմնավորումը: Ծրագրի այս բաժինը բովանդակում է արդի պայմաններում գիտությունների զարգացման դիֆերենցիացիայի և ինտեգրացիայի էությանն առնչվող հարցերը, պահանջվում է քննարկել „աշխարհի գիտական պատկեր” և „աշխարհի ֆիզիկական պատկեր” հասկացությունների բովանդակությունը, անձի աշխարհայացքում դրանց տեղի և դերի հարցերը, դիտարկել անձի աշխարհայացքի ձևավորման մանկավարժական պայմաններն, ուղիներն ու միջոցները:

5. Հասկացությունների ընդհանուր բնութագիրը և դրանց փոխադարձ կապը: Ծրագրի այս բաժնում տեղ են գտել հասկացության, նրա բովանդակության և ծավալի, հատկանիշներին վերաբերող հարցերը, հասկացության տեսակները, տրվում է ընդհանուր հասկացությունների (ամբողջ-մաս, էություն-երևույթ, պատճառ-հետևանք, բովանդակություն-ձև և այլն) կապերն ու փոխհարաբերությունները:

6. Ծրագիրը ներառում է աշխատանքի կոնկրետ ձևեր ուսումնամեթոդական տեքստերի համար: Ծրագրի այս բաժնում ներառվել են տարբեր մեթոդիկաներ, որոնք ուղղված են տեքստի ըմբռնման, նրա վերլուծությանը՝ բառի ընկալումը տեքստի կազմում, նրա նշանակությունը և իմաստը, առարկայի հատկանիշները, տեքստի ընկալումը և իմաստավորումը, նրանում առաջարկվող օբյեկտների նկարագրությունը: Տրված է նաև կառուցվածքային և տրամաբանական տարրերի կազմավորման պարզաբանումը,

համատեքստի և ենթատեքստի բնութագրումը:

7. Կառուցվածքահամակարգային և կառուցվածքաֆունկցիոնալ վերլուծությունները որպես մեթոդաբանական պահանջներ

Սահմանվում է կառուցվածքահամակարգային և կառուցվածքաֆունկցիոնալ հասկացությունները որպես ընդհանուր մեթոդաբանական մոտեցում: Համակարգի տարրերը և նրանց փոխհարաբերությունը: Կառուցվածքային վերլուծությունը, տվյալ համակարգի մասի հասկացությունը:

Անդրադառնալով աշխարհայացքի և աշխարհայացքային գիտելիքի ձևավորման խնդիրներին, փաստում ենք որ այս ուղղությամբ դեռևս հատուկ աշխատանքներ չեն կատարվում, մինչդեռ ուսանողների հետ տարբեր փորձառարական աշխատանքները վկայում են, որ անկախ մասնագիտությունից լիովին հնարավոր է, տարբեր բնագավառներին վերաբերող գիտելիքների համադրմամբ, ձևավորել ապագա մասնագետների աշխարհայացքային գիտելիքները մինչգիտական քննարկումների արդյունքում[7]: Կարծում ենք, որ նմանատիպ դասընթաց կարելի է ներառել ուսումնական պլաններում, բուհական դասընթացներում, միաժամանակ այդ ուղղությամբ հանձնարարել ռեֆերատներ, կուրսային և ավարտական աշխատանքներ:

Ինչպես վկայում է մեր փորձը, աշխարհայացքի ձևավորման ծրագիրը հաջողությամբ իրականացվում է: Ցանկալի է այն իրականացնել, կիրառել 3-րդ կուրսում, նկատի ունենալով, որ ուսանողներն ունեն արդեն բավարար պատրաստություն փիլիսոփայությունից, մանկավարժությունից և այլն, անցել են մանկավարժական պրակտիկան, բնականաբար, համադրելիության խնդիր ունեն, այսինքն էական քայլ է կատարվում դեպի աշխարհայացքային գիտելիքը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Арцишевский Р. А., Мировоззрение: сущность, специфика, развитие, Львов, 1986, с.54-56
2. Կարապետյան Վ., Ուսումնական նյութերի ըմբռնման, ուսուցման և յուրացման առանձնահատկությունները: Դասախոսություններ, Եր., Նաիրի, 2000, էջ 121-129
3. Шинкарук В. И. Мировоззрение и духовная культура. Филос. думка, 1982, №2:
4. Шуртаков К.П., Мировоззренческая подготовка студентов. В. кн: Интенсификация подготовки учителя, Казань, 1984
5. Овчинников В. С. Мировоззрение как явление духовной жизни общества. Л., 1978
6. Мкоян А. А. Вопросы формирования мировоззрения студентов, Ер., Наири, 2001:
7. Մկոյան Ա., Աշխարհայացքի ձևավորման տեսությունը և պրակտիկան, Գյումրի, 2008, 118-120

SUMMARY
A REFERENCE TO THE FORMATION OF THE PROBLEMS OF WORLDVIEW AND ITS
KNOWLEDGE DEVELOPMENT
MKOYAN A.A.

Higher pedagogy in the system of training specialists in the field of education, the problems of further activation of social values are somehow clarified. Within the framework of professional and personal development, the formation of worldviews and worldview knowledge of future pedagogues is a priority, especially during the years of higher education, taking into account the various objective and subjective difficulties.. Therefore, it is necessary to give students an idea not only of philosophical analysis of the worldview, but also to develop mechanisms for the development of worldview and worldview knowledge. The formation of worldview and its knowledge is the priority of the theory, history of pedagogy and private methods, as the modern pedagogue, along with the subject teaches, gradually shapes the worldview of the younger generation, general perceptions, nature-friendly understanding, human perception, analysis and interpretation of various phenomena.

The work on the development of worldview and its knowledge started in 2017-18 in 1-4 undergraduate courses, with 120 students participation. In the first stage, issues related to the essence, peculiarities, structure, intra and inter-scientific connections were considered. In the second stage, appropriate tasks were selected for each specialty, problems, with which we tried to identify the general orientations of the students towards the given phenomenon, the connection of the given phenomenon with other phenomena. In the third stage, we have particularly focused on the applied side of worldview knowledge. We mean that during the pedagogical practice of students, they combine theory and practice. In the fourth stage, the question of great interest was how the graduate understands the diversity of phenomena within the framework of professional and personal competencies? Thus, the worldview development program is successfully implemented in the third year.

Key words: world outlook, worldview knowledge, conviction, functions, curriculum.

РЕЗЮМЕ

ОТРАЖЕНИЕ К ЗАДАЧАМ МИРОВОЗЗРЕНИЯ И МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ЗНАНИЙ МКОЯН А.А.

В статье выделены и проанализированы работы, направленные на развитие мировоззренческих, мировоззренческих знаний у студентов 3 курса бакалавриата. Изучение теоретических основ мировоззренческих знаний привело к выводу, что знания, приобретенные студентами по разным предметам в процессе обучения, должны быть обобщены до уровня мировоззренческих знаний. Прделанная экспериментальная работа в этом направлении послужит достаточной базой для повышения профессиональной и личностной компетентности. Ключевые слова. Мировоззрение, мировоззренческие знания, убеждение, функции, учебная программа.

Տպագրության է երաշխավորել հոգ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Վ.Ս. Կարապետյանը

25.11.2021 թ.

Հումանիտար գիտություններ №-2 (40) 2021 Гуманитарные науки

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՆՁԱՆՅ ՏԱԳՆԱՊԱՅՆՈՒԹՅԱՆ և ԱԳՐԵՍԻՎՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄԸ

ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ Հ.Ռ.

«Իրավական կրթության և վերականգնողական ծրագրերի իրականացման կենտրոն»

ՊՈԱԿ Մովսես Խոբենացի 162Ա

hasmikhovakimyan1@mail.ru

Հոդվածում քննարկվում է սպանություն կատարած դատապարտյալների հոգեվիճակին վերաբերող վերասոցիալականացմանն ուղղված երկու խմբերի՝ վերասոցիալականացման ծրագրերին մասնակցած և չմասնակցած համեմատական վերլուծություններ՝ ըստ տազնապայնության և ագրեսիվության ցուցանիշների, որոնց արդյունքում պարզվեց, որ վերասոցիալականացման ծրագրերին մասնակցած խումբն ունի ագրեսիվության և տազնապայնության ցածր ցուցանիշ:

Հիմնաբառեր. վերասոցիալականացում, դատապարտյալ, տազնապայնություն, ագրեսիվություն

Ներկայացված է խմբագրություն 15.06.2021թ.

Դատապարտյալների սոցիալական վերականգնման, պատժի կրման ընթացքում քրեակատարողական հիմնարկներում իրականացվող վերասոցիալականացման աշխատանքների անհրաժեշտության վերաբերյալ տարբեր մոտեցումներ են ներկայացրել մի շարք տեսաբաններ (Ս. Արզումանյան, Է. Գրին, Մ. Ավետիսյան, Վ. Վասիլև, Մ. Ենիկեն, Յու. Չուֆառովսկի, Յու. Անտոնյան և ուրիշներ):

Հոգեբանության մեջ վերասոցիալականացում հասկացությունն առաջին անգամ օգտագործվել է սոցիալական հոգեբաններ Ա. Քեննեդիի և Ի.Դ. Կերբերի կողմից, որն է՝ սոցիալական թերություն ունեցող անձի երկրորդային մուտքը սոցիալ –մշակութային միջավայր [8]: Ն. Սմելգերի մոտեցման համաձայն՝ վերասոցիալականացումը նոր արժեքների, դերերի, ինչպես նաև նախկին, ոչ բավարար ուսումնասիրված, արդիականությունը կորցրած հմտությունների փոխարեն նոր հմտությունների յուրացումն է [5]: Երբեմն համարժեք են դիտարկվում վերասոցիալականացումն ու

դատապարտյալների ուղղում հասկացությունները: Ըստ Մ. Ռիբակի, վերասոցիալականացումն ավելի լայն հասկացություն է, իսկ ուղղումը պետք է դիտել որպես վերասոցիալականացման ինքնուրույն փուլ [6]:

Սպանություն կատարած անձինք պատիժը կրում են երկարատև ազատազրկմամբ: Քրեական պատիժները, հանդիսանալով հանցավորության դեմ պայքարի կարևոր և արդյունավետ միջոցներ, ծնում են սոցիալական և սոցիալ-հոգեբանական բնույթի բացասական հետևանքներ, որոնք առավել ցայտուն են դրսևորվում ազատազրկում պատժատեսակը կատարելիս: Ազատազրկման սոցիալական և հոգեբանական հետևանքներն այնքան մեծ են, որոնք կարող են գերազանցել ուղղիչ ներգործության միջոցները, և բացասական հետևանքներ ունենալ դատապարտյալների վրա: Ազատազրկումը պետք է միտված լինի դատապարտված անձի վերասոցիալականացմանը: Քրեակատարողական հիմնարկում գտնվելու ժամանակաշրջանը բացասաբար է անդրադառնում անձի վրա՝ կախված պատժաչափից, դատվածությունների քանակից: Քրեակատարողական հիմնարկի առաջ դրված խնդիրների շարքում առանձնահատուկ տեղ է գրավում դատապարտյալի վերասոցիալականացումը: Միաժամանակ, վերասոցիալականացման գործընթացում հաշվի է առնվում նաև քրեակատարողական հիմնարկի ազդեցությունը դատապարտյալի հոգեկան աշխարհի վրա, որը յուրովի է ազդում նրա վարքի վրա: Այս սոցիալական միջավայրն ունի հետևյալ գործոնները՝ հասարակությունից մեկուսացում, ստիպողաբար միասեռ խմբում ներգրավվում և այլն[7,1]:

Հայաստանի Հանրապետությունում քրեակատարողական հիմնարկներում պատիժ կրող դատապարտյալների հետ վերասոցիալականացում իրականացնում է ՀՀ Արդարադատության նախարարության «Իրավական կրթության և վերասոցիալականացման ծրագրերի իրականացման կենտրոն» ՊՈԱԿ-ը: Վերասոցիալականացման ծրագրերն իր մեջ ներառում են հոգեբանական, կրթական և գեղագիտական բաղադրիչ: Ծրագրերը կառուցված են հումանիստական հոգեբանության տեսանկյունից և համադրվելով մեկը մյուսի հետ՝ նպաստում են անձի վերասոցիալականացմանը:

Որպես ընդհանուր երևույթ, քրեակատարողական հիմնարկներում պատիժ կրող դատապարտյալների մոտ նկատվում է տազնապայնության և ագրեսիվության աճ: Ուստի կարևոր է դատապարտյալի անհատական հոգեբանական առանձնահատկությունների ուսումնասիրումը, համապատասխան հոգեբանական միջամտությունների կիրառումը: Դատապարտյալների վերասոցիալականացմանն ուղղված հոգեբանական պատրաստակամության ապահովման համար կարևոր է ագրեսիվության, տազնապայնության, ագրեսիվ և ավտորիտար միջանձնային հարաբերությունների

նվազեցումը, ինքնագնահատականի կարգավորումը, հումանիստական մոտեցման ձևավորումը, արժեքային կողմնորոշումները, աշխարհայացքը, դիրքորոշումները, դրդապատճառային համակարգի փոփոխությունները:

Հետազոտության նպատակն է ցույց տալ իրականացվող վերասոցիալականացման ծրագրերի ազդեցությունը դատապարտյալի հանրային, դրական վարքի ընդունման և ձևավորման վրա:

Փորձարարական հետազոտությունը իրականացվել է 2021թ.-ին, Արմավիրի քրեակատարողական հիմնարկում: Ընտրակազմն է՝ սպանություն կատարած 30 դատապարտյալ՝ առանձնացնելով երկու խումբ: Առաջին խումբը ներառում է 15 դատապարտյալ, ովքեր մասնակցել են վերասոցիալականացման ծրագրերին, երկրորդ խումբը, որը նույնպես բաղկացած է 15 դատապարտյալից, նրանք ընդգրկված չեն եղել երբևիցե վերասոցիալականացման ծրագրերում:

Ուսումնասիրության արդյունքներն ավելի հստակ և տարբերակված դարձնելու նպատակով վերասոցիալականացման ծրագրերին մասնակցած դատապարտյալների խումբը բաժանվել է երկու ենթախմբի՝ 2 և ավելի տարի շարունակական և նպատակաուղղված վերասոցիալականացման ծրագրերին մասնակցող և մեկ տարի մասնակցող: Համակազմը հավաքագրելու ժամանակ ուշադրություն է դարձրվել նաև պատժի տեսակին(ցմահ և ոչ ցմահ) և քրեակատարողական հիմնարկում գտնվելու ժամանակահատվածին, տարիքին՝ 25-45 տարեկան: Թե՛ վերասոցիալականացմանը մասնակցած , թե՛ չմասնակցած անձանց մեջ ներգրավեցին նաև ցմահ դատապարտյալներ, ովքեր պատիժ են կրում մոտ 15-18 տարի արդեն, ինչպես նաև դատապարտյալներ, ովքեր ազատազրկված են դեռևս 3-5 տարի:

Մինչ թեստավորումը դատապարտյալների հետ իրականացվել են զրույցի և դիտման մեթոդները, ներկայացվել է թեստավորման նպատակը: Հետազոտությանը մասնակցած բոլոր դատապարտյալները եղել են առաջին անգամ ազատազրկված: Համակազմի ձևավորումից հետո իրականացվել է դատապարտյալների թեստավորում, ըստ առանձնացված խմբերի: Տեսության վերլուծությունը վկայում է, որ սպանություն կատարած անձանց մոտ առկա է բարձր տազնապայնություն, ագրեսիվություն, կոնֆլիկտայնություն, հուզական անկայունություն և այլն[1,3,4,7]: Թեստավորումը իրականացվել է՝ ելնելով մեր առջև դրված խնդիրներից: Դատապարտյալների շրջանում տազնապայնության մակարդակը որոշելու նպատակով իրականացվել է Չ.Դ.Սպիլբերգերի և Յու.Լ. Խանիի կողմից մշակված անձնային և ռեակտիվ տազնապայնության թեստը, որը, չնայած սակավաթիվ հարցադրումների, հնարավորություն է տալիս բացահայտելու տազնապայնության աստիճանը՝ կիրառելով այն այլ մեթոդիկայի՝ Լյուշերի գունային թեստի հետ զուգահեռ: Ագրեսիվության

ուսումնասիրման նպատակով ընտրվել է Բասս-Պերիի ագրեսիվության ախտորոշման հարցարանը: Մեթոդիկան հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու անձի մոտ ֆիզիկական ագրեսիայի, գայրույթի, թշնամանքի և վերբալ ագրեսիայի աստիճանը[2]:

Հետազոտության արդյունքները և հոգեբանական վերլուծությունը

Չ.Դ.Սպիլբերգերի և Յու.Լ. Խանիի թեստի վերլուծության արդյունքները, վերասոցիալականացմանը չմասնակցած դատապարտյալների մոտ, ցույց են տալիս, որ առկա է շատ բարձր տագնապայնության մակարդակ: Տագնապայնության համար հնարավոր պատասխանների գումարը կազմում է 90 և ավել միավոր: Վերասոցիալականացմանը մեկ տարի տևողությամբ մասնակցած դատապարտյալների թեստի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առկա է բարձր տագնապայնության մակարդակ: Տագնապայնության համար հնարավոր պատասխանների գումարը կազմում է 60-70 միավոր:

Վերասոցիալականացմանը երկու և ավել տարի տևողությամբ մասնակցած դատապարտյալների թեստի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առկա է միջին տագնապայնության մակարդակ: Տագնապայնության համար հնարավոր

Տագնապայնության մակարդակի ցուցանիշ			
Դատապարտյալների թիվը	Վերասոցիալականացմանը չմասնակցած դատ.	Վերասոցիալականացմանը մեկ տարի մասնակցած դատ.	Վերասոցիալականացմանը երկու և ավել տարի մասնակցած դատ.
1	93	62	48
2	97	67	49
3	105	63	39
4	119	70	50
5	98	69	51
6	102	63	51
7	98	68	58
8	94	-	56
9	113	-	-
10	118	-	-

պատասխանների գումարը կազմում է 45-60 միավոր:

Տագնապայնության ուսումնասիրության արդյունքները ցույց են տալիս, որ անկախ դատապարտման տեսակից և պատժի կրման ժամկետից, ապացուցահեն գնահատման, երկարաժամկետ, շարունակական և նպատակաուղղված աշխատանքի դեպքում հնարավոր է նպաստել դատապարտյալների մոտ տագնապայնության մակարդակի իջեցմանը:

Դատապարտյալների հետ իրականացված ագրեսիվության ուսումնասիրման Բաս-Պերիի ախտորոշման մեթոդիկայի վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ վերասոցիալականացմանը չմասնակցած դատապարտյալների մոտ ագրեսիվության մակարդակը գերազանցում է մեթոդիկայով սահմանված բոլոր ցուցանիշները, մասնավորապես առկա է շատ բարձր ցուցանիշներ թշնամանքի և ֆիզիկական ագրեսիվության սանդղակով/գրեթե բոլոր միավորները համընկնում են/:

Դա տ. թիվ	Ֆիզիկական ագրեսիա Նորմա՝ 4-5			Զայրույթ Նորմա՝ 3-5			Թշնամանք Նորմա՝ 3-5			վերբալ ագրեսիա Նորմա՝ 2-4		
	վերաս	վերաս	վերաս	վերաս	վերաս	վերաս	վերաս	վերաս	վերաս	վերաս	վերաս	վերաս
1	7	5	3	6	6	4	8	6	4	5	5	4
2	8	5	4	6	6	3	7	5	3	5	5	3
3	6	5	4	6	5	3	7	5	4	4	4	2
4	8	4	3	7	6	4	8	6	4	5	5	3

Ագրեսիվության ուսումնասիրման Բաս-Պերիի ախտորոշման մեթոդիկայի վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ վերասոցիալականացմանը մեկ տարի մասնակցած դատապարտյալների մոտ բարձր է զայրույթի և վերբալ ագրեսիայի մակարդակը:

Ագրեսիվության ուսումնասիրման Բաս-Պերիի ախտորոշման մեթոդիկայի վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ վերասոցիալականացմանը երկու տարի և ավել մասնակցած դատապարտյալների մոտ, բացառությամբ երկու դեպքի, գտնվում են նորմայի սահմաններում:

Համեմատելով վերասոցիալականացման ծրագրերին մասնակցած և չմասնակցած դատապարտյալների փորձարարական հետազոտության արդյունքները և իրականացնելով համահարաբերակցական վերլուծություն՝ պարզ է դառնում, որ անհատական մոտեցումով կազմված վերասոցիալականացման նպատակասլաց և

շարունակական ճիշտ ծրագիրը կարող է դրական ազդեցություն ունենալ դատապարտյալի անձի վերափոխմանը՝ վարքագծի նորմերի և կանոնների, անհատական արժեքների նոր համակարգի ձևավորմանը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Էլդա Գրին, Ուիլիզ (պենիտենցիար) հոգեբանություն, «Զանգակ-97», Երևան 2002,
2. Հ.Մ.Ավանեսյան,Ն.Ա.Հարությունյան,Ս.Վ.Հովհաննիսյան,Լ.Ս.Ստեփանյան/Է.Վ. Ասիրյան, Զինվորի հոգեկան հատկությունների գնահատման և զարգացման մեթոդներ: - Եր. ԵՊՀ հրատ. 2017.
3. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений М., 1996-с 203
4. 10.Антонян Ю. М. Психология убийства. М., 1997, с. 146.
5. Смелзер Н. Социология. - М., 1994, էջ 112:
6. Рыбак М.С.Ресоциализация осужденных к лишению свободы: проблемы теории и практики / - 2-е изд., испр. и доп. - Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2004, էջ 31:
7. Кудрявцев. В. Н. Криминология. 2009
8. Resocialization:An American Experiment.Kennedy,Daniel B.,August

SUMMARY

ANXIETY AND AGGRESSIVENESS INVESTIGATION OF INDIVIDUALS WHO COMMITTED HOMICIDE

HOVAKIMYAN H.R

The article discusses a comparative analysis of two groups - participants and non-participants in the re-socialization programs, aimed at re-evaluating the mental state of convicts who committed murder according to the indicators of anxiety and aggressiveness, and as a result the group that participated in the re-socialization programs turned out to have a low indicator of aggressiveness and anxiety.

The concept of re-socialization in psychology was first used by social psychologists A. Kennedy and I.D. Kerber - that is the secondary entry of a person with a social disadvantage into the socio-cultural environment. To N. Smelzer's approach, re-socialization is the mastering of new values, roles, as well as new skills instead of previously insufficiently studied outdated skills.

The perpetrators of the murder are serving long-term imprisonment. Criminal punishments, being important and effective means of combating crime, generate negative consequences of a social and socio-psychological nature.

Re-socialization with convicts serving sentences in penal institutions in the Republic of Armenia is carried out by the "Legal Education and Re-Socialization Programs Implementation Center" SNCO

of the Ministry of Justice of the Republic of Armenia.

Increase in anxiety and aggression is noticed within convicts in penal institutions. Therefore, it is important to study the individual psychological characteristics of the convict and to apply appropriate psychological interventions. To ensure psychological readiness for the re-socialization of convicts, it is important to reduce aggressiveness, anxiety, aggressive and authoritarian interpersonal relationships, normalize self-esteem, form a humanistic approach, value orientations, worldview, attitudes, changes in the motivational system.

The experimental research was conducted in 2021 in "Armavir" penitentiary institution of the RA Ministry of Justice. 30 murder committed convicts are chosen and separated into two groups. The first group includes 15 convicts who participated in re-socialization programs, the second group, which also consists of 15 convicts have never been involved in re-socialization programs.

In order to make the results of the study clearer and more differentiated, the group of convicts who participated in the re-socialization programs was divided into two subgroups: participating in programs of continuous and purposeful re-socialization for 2 or more years and participating for a year. During the recruitment of the team, attention was paid to the type of punishment (life and non-life), the period of stay in the penitentiary institution, age 25-45 years. Among the persons who took part and did not participate in the re-socialization, life convicts serving sentences of about 15-18 years, as well as convicts deprived of liberty for another 3-5 years were also involved. To determine the level of anxiety among the convicts, a personal-reactive alarm test developed by D. Spilberger and Yu. L. Xanii is implemented which despite the small number of questions, makes it possible to identify the degree of anxiety by applying it with another technique - the Lyusher color test. The Bass Perry Aggression Diagnostic Questionnaire was selected to examine aggression. The technique makes it possible to identify the degree of physical aggression, anger, hostility and verbal aggression within a person.

The results of the analysis of Ch.D. Spielberger u Y.L. Khan test on convicts who did not participate in re-socialization show that a very high level of anxiety is available. The sum of possible responses to anxiety is 90 and more points. The analysis of the test of convicts who participated in the re-socialization for a year shows a high level of anxiety. The sum of possible responses to anxiety is 60-70 points.

The analysis of the test of convicts who participated in the re-socialization for more than two years shows an average level of anxiety. The sum of possible responses to anxiety is 45-60 points.

The results of the analysis of the bas-Perry diagnostic methodology for the study of aggressiveness show that convicts who took part in re-socialization for a year have a high level of anger and verbal aggression

The results of the analysis of the bas-Perry diagnostic methodology for the study of aggressiveness show that convicts who have participated in resocialization for more than two years, with the

exception of two cases, are within the normal range.

Comparing the results of an experimental study of convicts who took part and did not take part in re-socialization programs, and conducting a joint analysis, it becomes clear that a purposeful and consistent correct re-socialization program, compiled by an individual approach, can have a positive impact on the transformation of the convict's personality into the formation of a new system of norms and rules of behavior, individual values:

РЕЗЮМЕ
ИССЛЕДОВАНИЕ ТРЕВОЖНОСТИ И АГРЕССИИ УБИЙЦ
ОВАКИМЯН А.Р.

В статье, относящейся к ресоциализации, проводится сравнительный анализ психического состояния осуждённых за совершённые ими убийства. Данный анализ направлен на сравнение двух групп – участвующих и неучаствующих в программе ресоциализации в соответствии с показателями внутренней тревоги и агрессивности. В результате было выявлено, что группа, участвующая в программе ресоциализации, обладает показателем низкой агрессивности и внутренней тревоги.

Ключевые слова – ресоциализация, осужденный, тревожность, агрессия

Տպագրության է երաշխավորել հոգ.գիտ.դոկտոր, պրոֆ. Կ.Վարդանյանը 30.06.2021թ.

ԽԱՌՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х. АБОВЯНА

Հումանիտար գիտություններ № 2 (40) 2021 Гуманитарные науки

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՅԱՆՔԻ ԲԱՎԱՐԱՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՏՈՒՆ-ԻՆՏԵՐՆԱՏՆԵՐՈՒՄ
ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ Ք. Ս

Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան
Տիգրան Մեծ 36

e-mail: gnarik.hovakimyan@mail.ru

Ես գտել եմ իմ կյանքի իմաստը՝ օգնելով ուրիշներին իմաստ գտնել իրենց կյանքում:

Վ. Ֆրանկլ

Հոդվածում քննարկվում են տուն-ինտերնատի բնակիչների կյանքի իմաստի և հոգեկան բավարարվածության այն գործոնները, որոնք առավելագույնս նպաստում են նրանց սոցիալական շարժունակությանը, փոխըմբռնմանը, ինքնաարտահայտման հնարավորությունների ընդլայնմանը: Պարզվել է, որ անձի երկու չափումների (Կ. Այզենկ) տեսանկյունով, կյանքի բավարարվածության պարագայում գերակայում են տուն-ինտերնատի բնակիչների հուզական կայունությունը և միջանձնային հարաբերությունները, որոնցով պայմանավորված են նրանց բարձր ինքնագնահատականի դրսևորումները:

Հիմնաբառեր: Տուն-ինտերնատներ, կյանքի բավարարվածություն, երջանկության խնդիր, կյանքի ուղի, տարեց մարդիկ:

Ներկայացված է խմբագրություն 20.10. 2021թ.

Տուն-ինտերնատի բնակիչների կյանքի բավարարվածության սոցիալ-հոգեբանական ուսումնասիրություններում առավելապես քննարկվում են նրանց հետագա կենսագործունեության անվտանգության, հոգեբանական համատեղելիության և վստահելի հարաբերությունների կազմավորմանը վերաբերվող համալիր խնդիրներ [1, էջ 19]:

Հոդվածի նպատակն է բացահայտել տուն-ինտերնատի բնակիչների կյանքի բավարարվածության գործոնները և կառուցվա-գործառնական

առանձնահատկությունները: Կյանքի բավարարվածության կառուցվածքագործառնական վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ հիմնախնդիրը ոչ միայն բարդ ու տարողունակ երևույթ է, այլև պահանջում է տարբեր գործոնների համադրման անհրաժեշտություն բազմավեկտորային դիտարկումների հարթակում: Այս տեսանկյունով խնդիրը քննարկելիս ավելի հաճախ մասնագետները կարևորում են, կյանքի բավարարվածության գործառույթները, այն համադրելով դրանց դրսևորման կոնկրետ պայմանների հետ՝ հիմք ընդունելով տարեցների պահանջմունքների բավարարումը, հոգեկան անվտանգությունը և սոցիալական ակտիվության մակարդակի պահպանումը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս [2, էջ 9], որ տուն-ինտերնատի բնակիչների կյանքի բավարարվածության զգացողությունն ավելի սուր է, քան տանը ապրող կենսաթոշակառուների մոտ՝ պայմանավորված սոցիալական, բժշկական, սոցիալական հոգեբանական խնդիրների բազմազանությամբ:

Անկասկած, կյանքի բավարարվածությունը կախված է նրանից, թե ինչպիսին են կյանքի պայմանները տուն-ինտերնատում, չնայած՝ դրանք դեռևս քիչ են, կյանքի բավարարվածության մասին լիարժեք պատկերացում կազմելու համար: Իհարկե, տուն-ինտերնատում ապրող մարդիկ տարբերվում են կյանքի գոհունակության, ապրելու իմաստի և իրենց կյանքի բավարարվածության մասին ունեցած պատկերացումներով, քանի որ յուրաքանչյուր անձ գնահատում է վերը նշածները՝ կախված այն բանից, թե նրանք ինչպես են վերաբերում տուն-ինտերնատում գործող կանոններին, միջանձնային հարաբերություններին:

Կյանքի բավարարվածության ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Մ. Արգայլը, (երջանկության խնդիրներով) Ա. Ջիդարյանը, Կ.Վ Կոստենկոն, Լ. Վ Կուլիկովը, Դ. Ա. Լեոնտևը, Օ. Վ. Կրասնովան (հասունության և ծերության խնդիրներով), Ն. Ֆ. Շախմատովան (հոգեկան ծերացման խնդիրներով) և այլոք: Իհարկե, «Կյանքի բավարարվածություն» բարդ հասկացություն է, որը պայմանավորված է բազմաթիվ գործոններով. առողջություն, նյութական ապահովվածություն, ընտանիքի բարեկեցություն, սոցիալական կայունություն, բարեհարմարություն, փոխադարձ հարգանք, սոցիալական շփումներ: Ինչպես երևում է կյանքի բավարարվածությունը դիտարկվում է տարբեր կողմերով, սկսած նյութական ապահովվածությունից, վերջացրած հոգեբանական ընկալումներով, սոցիալական և ընտանեկան փոխհարաբերություններով, այնպիսիք ինչպիսին են՝ սեր, ամուսնություն, ընկերություն [3, էջ 26]:

Չնայած հեղինակների կողմից կատարված ուսումնասիրությունները վերաբերում են կյանքի բավարարվածության խնդրին, սակայն դրանց շարքում չկան հետազոտություններ, որոնցում քննարկվում են տուն-ինտերնատի բնակիչների կյանքի բավարարվածությունը:

Կարելի է փաստել, որ նույնիսկ ամենաբարդ վիճակում մարդը կարող է իր կյանքում գտնել ուրախության աղբյուր: Կյանքից գոհունակություն ստանալու համար պետք է

բացահայտվեն այն իրական հնարավորությունները, որոնք առկա են գուցե և մինչև վերջ չգիտակցված անձնական նախկին փորձում: Կենսափորձի ներուժի ակտիվացումը տվյալ պահին և կոնկրետ իրավիճակում նպաստում է ինքնագիտակցության ամրապնդմանը և բարձրացնում է տարեց մարդկանց ինքնագնահատականը: Ըստ Լ.Ի.Անցիֆերովայի, Ռ.Բաթլերի, Ա.Գ.Լիդերսի, Ն.Ֆ. Շախմատովի, Է. Էրիքսոնի մեծ տարիքում մարդու կողմից իր կյանքի ուղու ընդունումը էական դերակատարում է ունենում: Հետագա տարիներին բեղմնավոր կյանքի կարևոր պայման է սուբյեկտի կողմից իր անցած բոլոր փուլերի, իր անցյալի, ներկայի և սպասվող ապագայի ներգրավումն է:

Տուն-ինտերնատի բնակիչների կյանքի բավարարվածությունը սուբյեկտիվ է՝ իր կյանքի վերաբերյալ, որը հաճախ ուղեկցվում է հաճելի ապրումներով, ուրախ հուզական երանգավորումներով: Իհարկե, նրանց կյանքի բավարարվածության որոշակի կողմեր արտահայտվում են կայուն վերաբերմունքով, քանի որ բարենպաստ պայմանների առկայության դեպքում Տուն-ինտերնատում աստիճանաբար ձևավորվում են կյանքի բավարարվածության որոշ բաղադրիչներ բազմակի կրկնվող միջանձնային շփումների հիման վրա: Բնակիչների կյանքի բավարարվածությունը կախված է իր անցյալի, ներկայի ու ապագայի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի հետ: Բնակչի կյանքի գոհունակության բարձր աստիճանը հաճախ գուցորդվում կամ նույնականացվում է «երջանկություն», «սուբյեկտիվ հոգեբանական բարեկեցություն» զգացողությունների հետ, որոնք ընդհանուր առմամբ դիտարկվում են որպես հոգեբանական առողջության կարևոր պայման [4, էջ 24]:

Չնայած «Կյանքի բավարարվածություն» հասկացությունը շատ տարրորոնակ է և տարբեր մեկնաբանություններ նյութ կարող է ծառայել, այսուհանդերձ այն ներառում է մի քանի հիմնական հատկանիշներ, որոնք վերաբերում են. 1) կյանքի և երկար ապրելու նկատմամբ կայուն հետաքրքրություններին, 2) վճռականությանը և նպատակասլացությանը, տուն-ինտերնատում կյանքը հետաքրքիր դարձնելուն, 3) առողջական վիճակին մշտապես հետևելուն, անհրաժեշտության դեպքում համապատասխան դեղեր ընդունելուն, 4) ինքնագնահատականը և տրամադրությունը բարձրացնելուն:

Տուն-ինտերնատի բնակիչները իրենց ապրելակերպը հիմնականում որոշում են՝ համեմատելով «թոշակից առաջ և հետո» ստացած բավարարվածության աստիճանից: Բացի դրանից, նրանք առավելագույնս սևեռվում են գոհունակության գործոնի վրա՝ նշված ժամանակահատվածներում: Հասկանալի է, որ կյանքի գոհունակությունը կախված է այս համեմատության արդյունքից, բացասական ապրումները արտացոլում են ծեր մարդկանց անբավարարվածությունը և ժխտողական վերաբերմունքը նույնիսկ հաճելի միջավայրում [5, էջ 41]:

Ծեր մարդկանց կյանքի բավարարվածության զգացողությունը չի սահմանափակվում միայն առողջության խնդրով, քանի որ նրանց ուշադրության կենտրոնում է նաև երկրի և

ընտանիքի տնտեսական վիճակը, մերձավորների և ընտանիքի անդամների վերաբերմունքը, տուն-ինտերնատի բնակիչների փոխադարձ հարգանքը, փոխվստահությունը և աջակցությունը ամենօրյա շփումներում:

Տուն-ինտերնատի աշխատակիցները պարբերաբար պետք է լսեն բնակիչներին անհատական կյանքի պատմությունները, նրանց դերակատարումները որպես ծնողի և աշխատակցի մինչև տուն-ինտերնատում հայտնվելը: Կյանքի ուղու բացատրություններից հասկանալի կդառնա նրա հետ աշխատելու առանձնահատկությունները: Յուրաքանչյուր անգամ պետք է պարզվի տվյալ բնակչի գոհունակությունը նրա կյանքի տարբեր փուլերով:

Դժվար չէ նկատել, որ բնակիչը միշտ չէ, որ հաջողությամբ կարող է հաղթահարել սոցիալական նոր միջավայրում դեռևս իրեն անհայտ դժվարություններն ու խոչընդոտները: Կյանքի յուրաքանչյուր հաջորդ փուլին անցնելիս՝ մարդը հաղթահարում է հոգեբանական շեմ: Նա պետք է հասկանա անցած տարիները, փոխի աշխարհի մասին իր պատկերացումները, ճշգրտի ապագայի նպատակները: Իսկապես երջանիկ կարելի է համարել նրան, ով ի վիճակի է հանգիստ, հետևողականորեն, առանց հուզական նեղության և ժամանակին տեղափոխվել մի փուլից մյուսը, փոխել իր ինքնագիտակցությունը՝ փոփոխված պայմաններին համապատասխան:

Մեր անհատական գրույցներից պարզվեց, որ «Կյանքը վերսկսվում է վաթսուն անց»: Ծերության տարիներին կյանքից բավարարվածության զգացումը մարդու հոգեբանական առողջության կարևոր ցուցիչ է, որն արտահայտվում է նրա կյանքի նկատմամբ հետաքրքրությամբ և ապրելու անհրաժեշտությամբ[6, էջ 55]:

Բացի դրանից, պարզվեց նաև, որ տուն-ինտերնատի բնակչի մոտ գերակա է հավատն իր սեփական ուժին, համոզմունքին, առօրյա իրավիճակներին վերահսկելու և բավարարվածություն ստանալու ձգտումները:

Բնակիչը տուն-ինտերնատում առաջին իսկ օրվանից ընկալում և վերլուծում է իր շրջապատի մարդկանց վերաբերմունքը իր հանդեպ որպես անմիջական միկրոմիջավայր՝ իր բոլոր դրսևորումներով հանդերձ:

Դեռևս բավարար չափով ուսումնասիրած չեն ինտերնատներում նրա բնակիչների կյանքի բավարարվածության ապահովման գործոնները: Այդուհանդերձ, կան հետազոտություններ տարեցների կյանքի բավարարվածության վերաբերյալ: Ինչ վերաբերում է փորձարարական հետազոտություններին, ապա կարելի է արձանագրել, որ, իրոք, ինտերնատներում կատարվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնք արդիական են և ուսանելի են ինտերնատների աշխատակիցների համար (Ֆ. Սուսլովա, Ս.Բ. Ժուչկովա, Ե.Պ. Իլին, Ե.Բ. Բալազկի և Օվչարովա):

Վերջին իրադարձություններով պայմանավորված ՀՀ-ում փոխվել է մարդկանց վերաբերմունքը ինտերնատի բնակիչների նկատմամբ, սակայն դեռևս խնդրահարույց է ինտերնատի բնակիչների բավարարվածության լիարժեք ապահովումը, նրանց

վերաբերմունքը ինչպես սեփական զավակներին, այնպես էլ աշխատակիցների նկատմամբ: Ահա թե ինչու Տուն-ինտերնատի բնակիչների մոտ պարբերաբար նկատվում են ագրեսիվության, հարձակվողականության և նեգատիվ վերաբերմունքի դրսևորումներ: Այս երևույթներով պայմանավորված կատարվել են փորձարարական հետազոտություններ պարզելու ինտերնատի բնակիչների կյանքի գոհունակությունը: Փորձարարական հետազոտությունը կատարվել են մի քանի տուն-ինտերնատներում (Վանաձոր, Գյումրի, Երևան), 2017- 2020 թվականներին: Հետազոտություններին մասնակցել են ինտերնատների 300 բնակիչ, 36-50, 51-62, 63 տ և ավելի տարիք ունեցողներ:

Ուսումնասիրության նախնական փուլում պարզել ենք տուն- ինտերնատի բնակիչների ընդհանուր վերաբերմունքը աշխատակիցների նկատմամբ, իրենց կյանքի, իրենց զավակների այցերին և գրույցի միջոցով ստեղծել ենք վստահության մթնոլորտ: Ստորև աղյուսակի տեսքով ներկայացնենք ինտերնատի բնակիչների կողմից աշխատակիցների նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքին և վստահությանը՝ միջինացված ցուցանիշներով:

Աղյուսակ 1. ներքին աշխատակիցների կարծիքներ

Որքա՞ն են վստահելի աշխատակիցների ներքին ծառայությունները (հոգեբան, սոցիալական աշխատող, բժիշկ, գրադարան և այլն)					
	Վանաձոր- Տարեցների տուն	Վանա ձոր Հույսի տուն	Գյ ումրու տուն- ինտերնա տ	Երև անի թիվ 1 տուն- ինտերնատ	Նոր-Նորքի տուն-ինտերնատ
Երբեք	-	-	-	-	-
Հազվադեպ	40%	80%	-	20%	40%
Հաճախ	60%	-	80%	80%	60%
Զգիտեմ	-	-	20%	-	-
Դժվարանում եմ պատասխանել	-	-	-	-	-
Հրաժարվում եմ պատասխանել	-	-	-	-	-
Այլ	-	20%	-	-	-

Ինչպես տեսնում ենք «Դժվարանում եմ պատասխանել» և «Հրաժարվում եմ պատասխանել» տարբերակներն չեն ընտրվել: Թերևս դա կարող են մեկնաբանել որպես վստահության պակաս, վախ դեկավարությունից և աշխատակիցներից, որոնցով պայմանավորված կազմակերպել ենք հարցազրույց յուրաքանչյուր բնակչի հետ՝ կանխելով հնարավոր վտանգները: Հարցազրույցը վերաբերել են վարչական աշխատակազմին և սպասարկող անձնակազմին, տնային այցելություններին, բնակիչների միջանձային հարաբերություններին, ապրելակերպին, սննդին,

առողջությանը, նոր բնակավայրին հարմարվելուն: Հարցազրույցը կազմակերպվել է պարբերաբար:

Այժմ կյանքի բավարարվածության մեթոդիկայով ուսումնասիրենք տուն-ինտերնատի բնակիչների գոհունակությունը և կենսական բավարարվածությունը միջանձնային հարաբերություններում: Փորձարարական հետազոտություն անցկացրել ենք Գյումրու տուն-ինտերնատում, 11 բնակիչների հետ, որից՝ 5-ը կին, 6-ը՝ տղամարդ: Հետազոտության համար, կիրառել ենք կյանքի բավարարվածության մեթոդիկան:

Աղյուսակ 2.

Բնակիչների թվաքանակի բաշխվածությունը ըստ կյանքի բավարարվածության

Բնակիչների թվաքանակի բաշխվածությունը ըստ կյանքի բավարարվածության ստորև նշած բաղադրիչների				
Կյանքի հետաքրքրություն	Նպատակներին հասնելու հետևողականություն	Համաձայնեցվածություն	Իրեն և սեփական արարքների դրական գնահատում	Տրամադրության ընդհանուր ֆոնը
5	2	3	2	6
3	3	2	4	6
4	1	3	3	5
5	5	4	6	5
3	4	6	6	8
4	3	4	4	7
4	6	4	4	2
6	3	1	1	6
5	3	6	8	6
4	6	3	4	4
6	4	4	5	5
Միջինացված տվյալներ				
4,45	3,63	36,36	42,45	5,45

Աղյուսակ 2-ից երևում է, որ հարցվածների մեծամասնությունը (11- ից 8 հոգի),որոնք բնակվում են տուն-ինտերնատում, ունեն կյանքի բավարարվածության ցածր ցուցանիշ (25 միավորից ցածր): Սա ցույց է տալիս հուզական լարվածության բավականին բարձր մակարդակ և ցածր հուզական կայունություն, իսկ որոշ փորձարկվողներ ցածր ինքնագնահատական ունենին:

Այսպիսով, կյանքի բավարարվածությունը տարեց մարդկանց մոտ կախված է մի շարք գործոններից՝ առողջություն, տնտեսական և ընտանեկան դրություն, դրական գործունեություն, ինչպես նաև հաղորդակցումը շրջապատում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Аргайл М. Психология счастья. СПб: Питер, 2003. 271 с.
2. Поднебесная Е.Б. Особенности эмоционального состояния лиц поздних возрастов, проживающих в различных социальных условиях (условия дома-интерната и ситуация одинокого проживания в домашних условиях). / Автореф. дис. канд. псих. наук: 19.00.13 — М., 2006. — с. 24-25
3. Альперович В.Д. Социальная геронтология.- Ростов-на-Дону: Феникс.1997. – 576 с.
4. Анцыферова Л.И. Поздний период жизни человека: типы старения и возможности поступательного развития личности. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. –
5. Висьневска-Рошковска К. Новая жизнь после шестидесяти: Пер.с польск./ Общ.ред. и предисл. А.В.Толстых. – М: Прогресс, 1989 – 263 с.: ил.
6. Волынская Л.Б. Социокультурная и личностная адаптация человека на различных стадиях жизненного цикла: учебное пособие.- М: Флинта: НОУ ВПО «МПЦИ», 2012. – 168с

РЕЗЮМЕ

ФАКТОРЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО УДОВЛЕТВОРЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В ДОМАХ-ИНТЕРНАТАХ ОВАКИМЯН К.С.

В статье рассматриваются факторы смысла жизни и психического удовлетворения жителей дома-интерната, которые максимально способствуют их социальной мобильности, взаимопониманию, расширению возможностей самовыражения. При удовлетворенности жизнью преобладают эмоциональная стабильность жителей дома-интерната и межличностные отношения, которыми обусловлены проявления их высокой самооценки:

Ключевые слова: Дома престарелых, удовлетворенность жизнью, проблема счастья, образ жизни, пожилые люди.

SUMMARY

SUFFICIENT LIFE PSYCHOLOGICAL FACTORS IN HOMES OF PENSIONS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA HOVAKIMYAN K.S.

The aim of the article is to reveal the life satisfaction factors of the residents of the nursing home and construction-operational features.

Structural-functional analyzes of life satisfaction show that the problem is not only complex and capacious, but also requires the need to combine different factors in a multi-vector observation platform.

When discussing the issue from this point of view, the functions of life satisfaction are of more importance. They are combined with specific conditions of exclusion based on meeting the needs of the elderly, mental security, and maintaining a level of social activity.

Our study showed that the feeling of life satisfaction of the residents of the nursing home is more acute than that of the pensioners living in the families, due to the variety of social, medical and social psychological problems.

Undoubtedly, life satisfaction depends on the living conditions in the nursing home, although they are still not enough to get a complete picture of life satisfaction. Of course, people living in a nursing home differ in their perceptions of life satisfaction, the meaning of life, their life satisfaction, as each person evaluates the above, depending on how they relate to the rules of the nursing home, interpersonal relationships.

From the very first day, the resident perceives and analyzes the attitude of the people around him / her towards him / her as a direct micro-environment, with all its manifestations.

Due to the recent events, the attitude of the people towards the residents of the nursing home has changed, but it is still problematic to fully ensure the satisfaction of the residents of the nursing home, their attitude towards their own children and employees. This is why the residents of the nursing home regularly show manifestations of aggression and negative attitude. Due to these phenomena, experimental studies were conducted to determine the life satisfaction of the residents of the nursing home. The experimental research was conducted in several nursing homes (Vanadzor, Gyumri, Yerevan) in 2017-2020. 300 residents of nursing homes, 36-50, 51-62, 63 years old took part in the research. In the initial stage of the study, we found out the general attitude of the residents of the nursing home towards the employees, their lives, the visits of their children.

We created an atmosphere of trust through conversation. The results showed that the "I find it difficult to answer" and "I refuse to answer" options were not selected. We can interpret it as a lack of trust, fear of management, employees, due to which we have organized an interview with each resident to prevent possible dangers.

Keywords: Nursing homes, life satisfaction, the problem of happiness, the way of life, the elderly.

Տպագրության է երաշխավորել պրոֆ. Վլադիմիր Կարապետյանը 30.06.2021թ.

Հումանիտար գիտություններ №-2 (40) 2021 Гуманитарные науки

**ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀՈԳԵՏՐԱՎՄԱՏԻԿ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ
ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Լ. Թ., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Վ. Ժ.**

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան 0010,
Երևան, Տիգրան Մեծի 17

Հոդվածի նպատակն է պարզել պատերազմի հոգեբանական հետևանքների դրսևորման ձևերն ու մեխանիզմները, ինչպես նաև ուրվագծել հաղթահարման հոգեբանական ուղիներն ու մարտավարությունները: Հոգեբանական հետազոտությունների ընթացքում հետազոտության ընտրանքի հետ կիրառել ենք «Հոգեպաթոլոգիկ ախտանշանների արտահայտվածության հարցարանը», այնուհետև հաշվի առնելով հետազոտվողների հոգեբանական միջամտության կարիքները՝ կիրառել ենք «Ա. Բեկի դեպրեսիայի հարցարանը» «Տորենսի Ալեկսիտիմիայի թեստը», «Սպիլբերգեր Խանինի անձնային և ռեակտիվ տազնապայմանության ախտորոշման հարցարանները», Ա. Լազարուսի կողմից մշակված կոնֆլիկտային իրավիճակում կոպինգ ստրատեգիաների հարցարանը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել է նաև դեպրեսիայի ուսումնասիրության մեթոդը: Ամփոփվել են հոգեբանական հակազդման տարբեր ձևերի դեպքում աջակցության կազմակերպման ուղենիշները, ներկայացվել են առաջարկություններ հետագա աշխատանքների բարելավման համար:

Հիմնաբառեր. հետտրավմային սթրեսային խանգարումներ, պատերազմի հոգեբանական հետևանքներ, դեպրեսիա, հոգեբանական աջակցություն:

Պատերազմի ընթացքում հերոսաբար անմահացան հազարավոր զինծառայողներ, բազմաթիվ զինծառայողներ վիրավորվեցին: Անհավասար ուժերով պարտադրված պատերազմն, որն ավարտվեց մարդկային անդառնալի կորուստներով և կորուսված տարածքներով՝ լի է հոգեհուզական ծանր հետևանքներով:

Հոգեբանները պատերազմը համարում են մեծ տրավմա մարդու կյանքում: Պատերազմ վերապրած մարդու կյանքը բեկվում է երկու մասի՝ մինչ պատերազմը և պատերազմից հետո [1, էջ 78]: Պատերազմի թողած հետևանքների հետ աշխատող հոգեբաններն առերեսվում են հետևյալ հոգեբանական խնդիրներնեին՝ ապրողի մեղավորություն, վրեժի իռացիոնալ զգացում, ինքնաընկալման խանգարում, սուիցիդալ մտքերի կուտակում, մոտիվացիոն ոլորտի, արժեհամակարգի, «ես» համակարգի փոփոխություններ: Հուզական բնույթի փոփոխություններն

արտահայտվում են քնի խանգարումներով, տրամադրության փոփոխություններով, վերհուշի, հույզերի ցածր ինքնակառավարման և այլ ձևերով: **Հոգեբանական աշխատանքի նպատակն** է օգնել պատերազմը վերապրածներին արձագանքել սեփական հոգետրավմատիկ փորձին, ճանաչել սեփական հույզերը, կառավարել իռացիոնալ մտքերը և վարքը, ստեղծել անվտանգ հոգեբանական միջավայր: Հոգեբանական հետազոտություններն իրականացվել են երկու փուլով. 1) պատերազմական գործողությունների ժամանակ Երևան քաղաքի մի շարք հիվանդանոցներում, 2) հետպատերազմական շրջանում՝ հոգեբանական օգնության դիմած քաղաքացիների հետ:

Հետազոտություններին մասնակցել են ռազմական գործողությունների ընթացքում վիրավորում ստացած զինծառայողները, զոհվածների ընտանիքների անդամներ (թվով 80 անձ):

Հոգեբանական հետազոտությունների ընթացքում կիրառվել են **հետևյալ մեթոդիկաները**՝ «Հոգեպարոլոգիկ ախտանշանների արտահայտվածության հարցարան, (SYMPTOM CHECK LIST-90-REVISED - SCL-90-R)», [1, էջ 408] «Ա. Բեկի դեպրեսիայի հարցարանը» [2], «Տորենսի Ալեկսիտիմիայի թեստը» [3], «Սպիլբերգեր Խանինի անձնային և ռեակտիվ տազնապայնության ախտորոշման հարցարանները» [4, էջ 159]: Սովորաբար ուժեղ սթրեսային գործոնների ազդեցության հետևանքով ի հայտ են գալիս տարբեր հակազդումներ, որոնք պայմանավորված են հիմնականում հոգետրավմայից անցած ժամանակահատվածով:

ՀՏՄԽ դրսևորման ձևերն են. 1) սուր սթրեսային հակազդումներ, որոնք ի հայտ են գալիս իրադարձությունից անմիջապես հետո, տևում են մինչև 3 ամիս, 2) քրոնիկ հակազդումներ, որոնք դրսևորվում են 3 ամսից հետո, որակվում են որպես, 3) հետաձգված հակազդումներ, որոնք ի հայտ են գալիս իրադարձությունից 6 և ավել ամիսներ հետո [1, էջ 143]:

ՀՏՄԽ ախտորոշման չափանիշներն են.

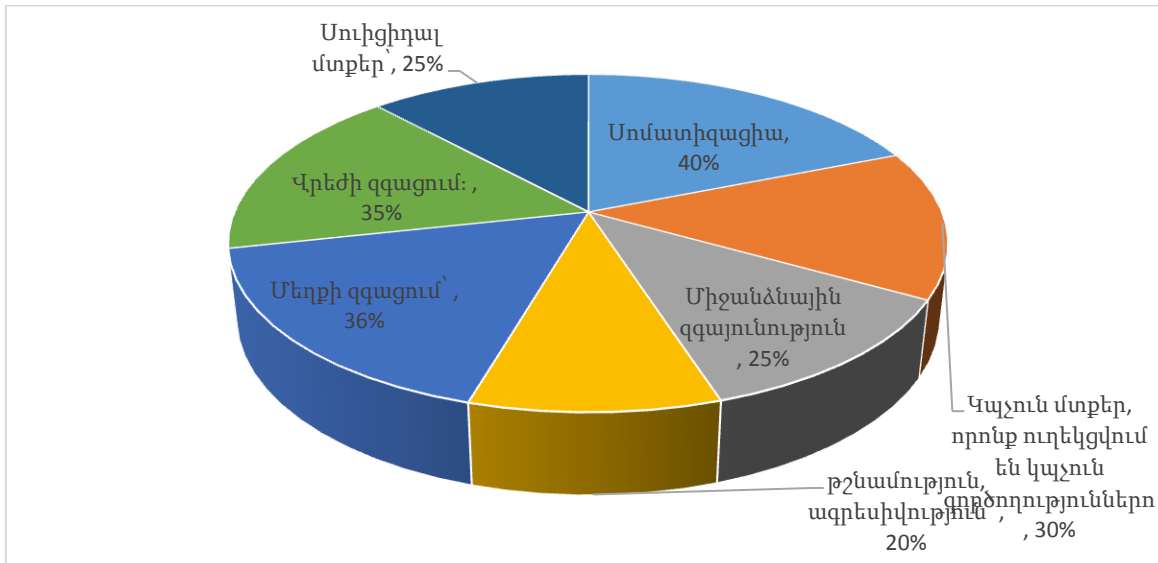
Պարզել արդյոք զինծառայողը 1) գտնվել է տրավմատիկ իրադարձության ազդեցության տակ, 2) ականատես է եղել մահվան կամ մահվան վտանգ է առաջացել, 3) հակազդել է վախով և անօգնականությամբ:

Ապրումների դրսևորման ձևերը. 1) իրադարձության կրկնություն մտքում և այլն, 2) կրկնվող երազներ, 3) ֆլեշ բեկ էֆֆեկտ, 4) տրավման հիշեցնող ազդակներից խուսափում՝ 5) խուսափում մտքերից, հույզերից, 6) խուսափում գործողություններից, 7) իրադարձության կարևոր մասերի մոռացություն, 8) ցածր հետաքրքրություն կամ մասնակցություն նախկին գործունեության ձևերին, 9) սոցիալական մեկուսացվածություն, օտարացում, 10) հույզերի դրսևորման թուլացում, ապագայի հեռանկարի բացակայություն:

Գրգռվածության ախտանշաններ՝ անքնություն, ագրեսիա, զայրույթ, անուշադրություն, վախ, մեկ ամսից ավել ախտանշանների արտահայտում:

Սոցիալական, մասնագիտական ոլորտների տևական խանգարումներ [1, էջ 143-156]:

Համապատասխան (SYMPTOM CHECK LIST-90-REVISED - SCL-90-R) հարցարանի արդյունքների, զինծառայողների շրջանում բացահայտվել են հետևյալ ախտանիշները: Շատերի մոտ դրանք հանդես են եղել համակցված:

Պատերազմի մասնակիցների շրջանում ախտանիշների արտահայտվածությունը

Հոգեբանական միջամտության աշխատանքները՝ (հոգեբանական դիտում, ներգրավված գրույց) ցույց տվեցին, որ վիրավոր զինծառայողների ճնշող մեծամասնության շրջանում առկա են տագնապի խորը զգացում, անապահովության անպաշտպանության զգացում, կորստի սուր ապրումներ, «ապրողի մեղավորություն»: Երբեմն դրանք վիրավորի հոգեկանում հանդես են գալիս համակցված ձևով: Նրանց 30 %-ի մոտ արտահայտված է դիմադրության բարձր մակարդակ, պաշտպանական մեխանիզմներից՝ ճնշման անտեսման մեխանիզմը՝ «ես ոչ մի խնդիր չունեմ», «չեմ ուզում հիշեմ, ուզում եմ մոռանալ»:

Քանի որ հոգեթերապևտիկ աշխատանքները տեղի են ունեցել պատերազմի ավարտից հետո 6-9 ամիսների ընթացքում, ուստի մենք այստեղ գործ ենք ունեցել հետաձգված հակազդումների հետ:

Հիմնական ախտանշանները, որոնց հանդիպել ենք հոգեբանական աշխատանքի ընթացքում, հետևյալներն են. 1) ճնշում, արտամղում, երբ մասնակիցները կամ ականեստեսերը գերադասում են մոռանալ, չխոսել այդ թեմայից, չհիշել, 2) միացած գերընդգրկված վիճակ, երբ օրինակ զինծառայողը կամ մասնակիչը մտովի դեռ մարտադաշտում է, 3) անքնություն, իռացիոնալ մտքեր, 4) մեղքի խորը զգացում, 5) ագրեսիայի, կոնֆլիկտի տեղափոխում արդեն ընտանեկան և միջանձնային փոխհարաբերությունների ոլորտ, 6) վրեժի զգացում:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում պատերազմը վերապրած զինծառայողների հետ իրականացվել են հոգեթերապևտիկ աշխատանքներ, մասնավորապես՝ կոգնիտիվ հոգեթերապևտիկ տեխնիկաներից կիրառվել է ռացիոնալ էմոտիվ թերապիայի (ՌԷԹ) վարժանքները, ոչ համարժեք մտքերի հետ հոգեթերապևտիկ աշխատանք [4, էջ 140-145], կոգնիտիվ կառույցների հետ աշխատանք, սուզեստիվ վարժանքներ [4 էջ 88 -89]:

Անհատական հանդիպումների ընթացքում, զինծառայողների հետ անցկացվել է մարմնական թերապիայի վարժանքներ, մասնավորապես «Սոմատիկ էքսպերիենս տեխնիկայի կիրառում», «Հողանցում տեխնիկա», «Ինքնամաքրման տեխնիկա»: Աշխատանքի ավարտական փուլում այցելուի հետ ապահովվել է հետադարձ կապ:

Տեղի է ունեցել զգացմունքների անդրադարձ [4, էջ 94-114]: Կարծում ենք, որ պայմանագրային զինծառայողները, որոնք վերադարձել են զինվորական ծառայության, դեռևս ունեն հարմարվողական վարքի ձևավորման և ոչ հարմարվողական մտքերի հաղթահարման կարիք: Նրանց հետ հոգեբանական աշխատանքի ընթացքում անցկացրել ենք սթրեսաձին դիրքորոշումների ախտորոշում[5], և վերլուծություն, ինչպես նաև Բոյկոյի կողմից մշակված հաղորդակացական հանդուրժողականության և ադապտիվ վարքի ձևերի զարգացմանն ուղղված վարժանքներ [6]: Ա. Լազարուսի կողմից մշակված կոնֆլիկտային իրավիճակում կոպիճ ստրատեգիաների հարցարանի կիրառություն և արդյունքների մեկնաբանություն[7]:

Ստորև ներկայացնեք դեպքերի իրավիճակների հոգեբանական վերլուծություններ:

Դեպք 1. Դ. Գ. 19 տարեկան, ժամկետային զինծառայող: Գանգատվում է անհանգստությունից, գիշերային մղձավանջներից: Տառապում է անքնությունից: Ունի ֆլեշբեքեր, ձայների նկատմամբ խիստ զգայուն է: Խոսքը դանդաղեցված է: Նկատվում է վերջույթների դող: Ունի բարձր արտահայտված մեղքի զգացում, վարքում արտահայտվում է սննդի ընդունման մերժումով, քանի որ հենց սնունդ է ուզում ուտել, միայն սննդի տեսքն իրեն հիշեցնում է, որ տղաները հիմա խրամատում քաղցած են, ինչ պայմաններում են գտնվում ու արգելափակվում է ախորժակը, չի ցանկանում ուտել: Նույնիսկ նշում է, որ կարող է մի բաժակ հյուրը սեղանին օրերով մնա: Մեր դիտարկմամբ, սա յուրատիպ ինքապատժման գործընթաց է, որի հիմքում իռացիոնալ մեղքի զգացումն է: Հատկապես մոր նկատմամբ դրսևորում է միջանձնային զգայունություն, չի թողնում մայրն իրեն խնամի կամ հոգ տանի. դրանից էլ ավելի է նյարդայնանում: Հանգստանալու համար զբաղվում է ձեռքի համրիչով, կամ դուրս է գալիս ծխելու: Ներկայում կորցրել է ապահովության զգացումը, չի կարողանում հեռանալ պատերազմական իրավիճակից և մտքով գտնվում է տղաների հետ, որն իրեն տարանջատում է ներկայից:

Հաղթահարման տեխնիկաներից կիրառվել է հողանցման տեխնիկան[1, էջ 427], այցելուի վարքի ադապտիվ ձևերի մշակման նպատակով կիրառել ենք «Պրոբլեմը որպես ընկեր» տեխնիկան [8, էջ 161] և ներքին ռեսուրսերի վերհանման նպատակով կիրառել ենք պոզիտիվ հոգեթերապիայի տեխնիկաներից՝ «Նամակ ապագայից» տեխնիկան [1 էջ 832]:

Դեպք 2. Գ. Գ. 37 տարեկան, սպա, արտահայտված է մեղավորության խիստ արտահայտված զգացում, քանի որ կորցրել է իր զինակից ընկերներին:

Գ. Գ. -ի հետ հաստատվել է հոգեբանական կոնտակտ, ստեղծվել է հոգեբանական վստահելի դաշտ, այնուհետև անցկացվել է առաջին հոգեբանական օգնություն, ապրումների հետ հոգեբանական աշխատանք: Հետագա հանդիպումների ժամանակ կատարվել է մկանային ռելաքսացիոն վարժանք, [4, էջ 98] Շուտցի աուտոտրենինգը[4, էջ 104], Անապահովից ապահով մտավարժանքը,[10, էջ 29], կորստի ապրումների հետ «Հեռացում» վարժանքը[10, էջ 36]:

Աշխատանքի ամփոփիչ փուլում արձանագրել ենք դրական դինամիկա, բացասական ապրումները թուլացել են, ավելի հանգիստ և համարժեք են վարքային հակազդումները, վիրավորը նշում է, որ կարողանում է համեմատաբար հանգիստ քնել:

Դեպք 3. Գ. Հ. 25 տարեկան, սպա: Առաջին հանդիպման ժամանակ նկատվում էր բարձր դիմադրություն, հոգեբանի աշխատանքի նկատմամբ անվստահություն:

Արդեն երկրորդ հանդիպման ժամանակ հետաքրքրվում է, թե երբ են մարդիկ դիմում հոգեբանի, և արդյոք նորմալ է, որ մարդ ցանկանում է ինքնասպան լինել: Զրույցի ընթացքում

պարզվում է, որ երբ ստացել է վիրավորում, և ֆիզիկական ուժերը թուլացել են, իսկ իրեն դեռ օգնության չեն եկել, ինքը մտածել է, որ ինքնասպան լինի՝ գերի չընկնելու համար: Երբ նա հիշում է, թե ինչպես է իր մտքով անցել ինքնասպան լինել, ինչը առաջացնում է մեղքի զգացում ինքն իր հանդեպ: Վիրավորի հետ կիրառվել է «նորմալիզացիայի տեխնիկա», որ այդ իրավիճակում իր հուզական հակազդումը եղել է համապատասխան: Հանդիպումների ընթացքում գրանցվել է դրական դինամիկա, ինչն արտահայտվում է նրանում, որ ինքն իրեն օգնելու մոտիվացիան բարձրացել է: Նա նշում է, որ մարտի դաշտում ունեցել է այնքան տագնապայնություն, որն իրեն օգնել է ու ինքը կարողացել է արագ կողմնորոշվել:

Հետագա հանդիպումների ընթացքում զինծառայողը հետաքրքրվում է ռազմական հոգեբանությամբ և շատ հարցեր է տալիս տագնապայնության և սուիցիդալ վարքի հոգեբանության վերաբերյալ: Նկատվում է, որ սպայի անձնական կյանքում պատերազմը փոխել է նաև արժեհամակարգը, ինչը վկայում է տրավմայի հետևանքով անձնային աճի և ինտելեկտուալիզացիայի մեխանիզմի բարձրացման մասին: Անշուշտ, այս փաստը կարող ենք արձանագրել որպես դրական դինամիկա:

Դեպք 4. Գ. Գ 28 տարեկան, կամավոր: Դատողությունները ռացիոնալ են, համարժեք է գնահատում իրավիճակը, հոգեբանորեն հասուն է: Պատերազմը գնահատում է, որպես փորձառություն: Նկատվում է աշխարհայացքի փոխոխություն: Նա համարում է, որ պատերազմը չի վերջացել, քանի դեռ հայր չի հաղթել: Հոգեբանական տրավմայի հաղթահարման պաշտպանական մեխանիզմը սուբլիմացիան է, քանի որ բնությամբ ստեղծագործող է, ժամանակի մեծ մասը զբաղվում է կարդալով, ապաքինվելուց հետո պատրաստվում է կիսատ թողած խաչքարը հնարավորինս արագ ավարտել: Կարողացել է մարտի դաշտում արագ կողմնորոշվել և օգնել վիրավոր ընկերներին: Վրեժի կամ մեղքի իռացիոնալ զգացմունքներ չունի:

Ապագայի պլաններ ունի, քանի որ նշում է, որ վերագտել է կյանքի իմաստը, հիմա ավելի արժևորում և գնահատում է իր ապրած տարիները, իր անձնական կյանքը և նպատակ ունի մոտ ապագայում ընտանիք կազմել:

Դեպք 5. Ռ. Մ. պայմանագրային զինծառայող, 22 տարեկան: Հոգեբանական կոնտակտ հաստատվեց առանց դժվարության, զրույցի ընթացքում նկատվում է իր մարտական պատրաստվածության ու ռազմական գիտելիքների ցուցադրության ձգտումը: Վարքը ցուցադրական է, ցանկանում է տպավորություն թողնել: Իրավիճակին վերաբերում է, որ պատերազմ է բնական է, պետք է լինեն և զոհեր և վիրավորներ:

Երկրորդ հանդիպման ժամանակ հոգեբանական զրույցից պարզ դարձավ, որ զինծառայողի մոտ նկատվում է ագրեսիայի հետ նույնացում, հույզերի բթացում:

Տրամադրության անկում չունի, իրավիճակը գնահատում է համարժեք: Գտնում է, որ իրեն օգնել է ռազմական վարժարանում ստացած գիտելիքները և որ երկար տարիներ զբաղվել է մարտարվեստով, ինչն էլ ավելի ինքնավստահ ու ձկուն է դարձրել իրեն, կարողացել է արագ կողմնորոշվել և ինքն իրեն օգնել ու վիրավոր ոտքով հասնել ապահով տարածք:

Այսպիսով՝ ամփոփելով մեր կողմից իրականացրած հետազոտության արդյունքները, եզրակացնում ենք, որ պատերազմը վերապրած զինվորների հետ սկզբնական փուլում կարելի է իրականացնել առաջին հոգեբանական օգնություն, հոգեբանական զրույց, «Անապահովից ապահով

մտավարժանքը» որն իր բնույթով սատարման, հոգեբանական ապահով միջավայրի ստեղծման նպատակ ունի, քանի որ դեռևս զինվորները ընկալունակ չեն հոգեթերապևտիկ միջամտությունների: Այնուհետև, հոգեբանական վերականգնողական փուլում, որը ընդգրկում է պատերազմի ավարտից հետո 3-6 ամիս ընկած ժամանակահատվածը, հոգեբանական արդյունավետության տեսակետից նպատակահարմար ենք համարում կիրառել «Սոմատիկ էքսպերիենս տեխնիկա», «Հոդանցում տեխնիկա», «Ինքնամաքրման», «Պրոբլեմը որպես ընկեր», «Նամակ ապագայից» տեխնիկաները :

Այսպիսով, մեր հոգեբանական աշխատանքի փորձը և իրավիճակների, դեպքերի որակական վերլուծությունը ցույց են տալիս, որ հոգեբանորեն ավելի վնասված են այն զինծառայողները, որոնց և զինվորական և հոգեբանական պատրաստականությունը համեմատաբար ցածր է եղել, ինչն էլ դժվարեցրել է հարմարումը սթրեսածին իրավիճակին:

Այն զինծառայողները, որոնք քաղաքացիական կյանքում բարենպաստ պայմաններում են ապրել, էլ ավելի ծանր են համարում պատերազմական իրավիճակը, ինչը չենք ասի ռազմական կրթություն ստացած և հատուկ զինվորական պատրաստվածություն անցած պայմանագրային զինծառայողների ու սպաների մասին:

Իրականացրած հոգեբանական աշխատանքը ցույց տվեց, որ դեռևս պատերազմի մասնակից կամ դրա հետևանքներից տուժած բնակչության փոքր մասն է պատրաստ ընդունելու հոգեբանի կողմից առաջարկվող աջակցությունը: Դեռևս, հատկապես ոչ քաղաքաբնակ բնակչության շրջանում կան կարծրատիպեր, որոնք արտահայտվում են հոգեբանական օգնության՝ իբրև հոգեկան հիվանդության ժամանակ ցուցաբերվող աջակցության մասին պատկերացումների ձևով: Միևնույն ժամանակ, նման հոգեվիճակը նույնպես հաճախ գնահատվում է որպես ամոթալի, անընդունելի, որը պետք է քողարկել, թաքցնել, ինչը, մեր կարծիքով, լրացուցիչ սթրեսածին գործոն է հանդիսանում: Հոգեբանի աջակցությանը չդիմելու պարագայում հոգեբանական խնդիրը չի հաղթահարվում, այլ պարպվում է ընտանիքներում, որը ապագայում կարող է դառնալ ինչպես ներանձային և միջանձնային կոնֆլիկտների, այնպես էլ աղիկտիվ վարքի պատճառ:

Վիրավոր զինվորների հարազատները հոգեբանական սատարման տեսանկյունից շատ մեծ ռեսուրսներ են, որոնք սակայն ունեն հոգեբանական գիտելիքների պակաս: Այդ բացը լրացնելու նպատակով Հայկական Պետական Մանկավարժական Համալսարանում կազմակերպել ենք թրենինգային հանդիպում վիրավոր զինառայողների հարազատների հետ: Կարծում ենք, որ փոխօգնությունը, հարազատների հետ բաց, համագործակցային հարաբերությունները, կարող են թույլ տալ հարազատին ժամանակին գնահատել վերահաս վտանգները և հաղթահարել պատերազմի թողած անցանկալի հետևանքները:

Գրականություն

1. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации – М. Изд. Эксмо; 2005. – 960 с. (Справочник практического психолога).
2. <https://centrsna.by/articles/testy/shkala-depressii-beka/>
3. <https://psytests.org/clinical/tas26-run.html>
4. Հոգեկարգավորում Վ. Ժ. Սարգսյան Ե. -2007, 176 էջ
5. Тадевосян Ада, практическая стрессология; М., 2011

6. <http://clinica.nsk.ru/info/testy/testy-lyubov-druzhba-otnosheniya/oprosnik-kommunikativnoy-tolerantnosti-v-v-boyko/>
7. <https://testometrika.com/depression-and-stress/your-way-of-coping/>
8. *И.Г.Малкина-Пых Техники позитивной терапии и НЛП: Эксмо; Москва; 2004.*
9. Аарон Бек, А. Раш, Брайан Шо, Гэри Эмери. Когнитивная терапия депрессии. 1979
10. Ինչպես օգնել երեխաներին հաղթահարելու սթրեսը, Ա. Բեջանյան, Մ. Պետրոսյան, Ե.-2000

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПСИХОТРАВМАТИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЙ ВОЙНЫ

ВАРДАНЯН Л.Т., САРКИСЯН В. Ж.

Цель настоящего исследования выявить механизмы и виды психологических последствий войны и разработать пути их преодоления. Методики Симптом чеклист 90, Шкала депрессии, шкала алекситимии были применены авторами для исследования. Для качественного исследования была применена также методика анализа случаев. Протоколы для психологической работы при разных типах реакции на травмирующие события также были обобщены. Авторы разработали предложения для улучшения психологической работы.

Ключевые слова; посттравматическое стрессово расстройство, психологические последствия войны, депрессия, психологическая поддержка.

SUMMARY

RESEARCH AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF PSYCHO-TRAUMATIC CONSEQUENCES OF WAR

VARDANYAN L.T, SARGSYAN V.ZH.

The purpose of this study is to examine the forms and mechanisms of war consequences and to develop guide for their overcoming. SYMPTOM CHECK LIST-90-REVISED - SCL-90-R, Depression scale Alexithymia Questionnaire have been used by the authors. The qualitative research case method has been applied too. The protocols for psychological support for different types of reactions are also been summarized. The suggestions for improving the job are also have been developed.

Keywords: Posttraumatic stress disorder, psychological consequences of war, depression, psychological support.

Տպագրության է երաշխավորել հոգ.գիտ.թեկնածու, դոցենտ. Ա.Առաքելյանը. 30.11.2021թ.

ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ՆՊԱՏԱԿԱԿԵՏ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ. ԴՐԱԿԱՆ
ԵՎ ԲԱՅԱՍՄԱԿԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ

ՇԱՀԻՆՅԱՆ Ա. Տ.

Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան

ք. Գյումրի, Պարույր Սևակ 4

e-mail: _shahinyan_90@mail.ru

Ժամանակակից աշխատանքային միգրացիան իր սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական, մշակութային հետևանքներով ՀՀ առջև ծառացած կարևորագույն հիմնախնդիրներից է: Սույն հոդվածում դիտարկվում են՝ աշխատանքային միգրացիան ծագման և նպատակակետ երկրում, և դրանցով պայմանավորված դրական ու բացասական կողմերը: Հատուկ ուշադրության են արժանացել ՀՀ որդեգրած համակառավարման, համագործակցության և փաստահեռության սկզբունքները (երկու և ավելի երկրներում տնտեսական, մշակութային, հանրային կամ քաղաքական ներգրավվածության հարցերը): Ուսումնասիրելով աշխատանքային միգրացիայի *դրական* և *բացասական* կողմերը, արեցինք *ընդհանրական եզրակացություն*. Ծագման երկրում՝ մարդկային կապիտալի «երիտասարդացումն» անխուսափելիորեն վերաճում է երկրի տնտեսական անվտանգության հիմնախնդրի: Այդ երևույթը ինչպես *ծագման* և *նպատակակետ* բոլոր երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում իր արտացոլումն է գտել մի շարք առումներով: Սույն հոդվածի շրջանակներում արված հետազոտության արդյունքները փաստեցին, որ *ծագման* և *նպատակակետ* երկրներում մեծանում է միգրացիոն քաղաքականության նոր ուղղությունների ձևավորման անհրաժեշտություն.՝ մասնավորապես ներհոսքի կառավարում, օտարերկրացիների ինտեգրում, օտարերկրացիների աշխատանքային գործունեության կանոնակարգման կատարելագործում:

Հիմնաբառեր. Միգրացիոն քաղաքականություն, աշխատանքային միգրացիա, դրական և բացասական կողմեր, ծագման երկիր, նպատակակետ երկիր, հմուտ աշխատուժ:

Ընդունված սահմանումների համաձայն՝ միգրացիան բնակչության տեղաշարժն է մեկ տարածաշրջանից դեպի մեկ այլ տարածաշրջան կեցության վայրի մշտական կամ ժամանակավոր փոփոխությամբ, որն իրականացվում է **աշխատանքային, մշակութային, ուսումնառության կամ այլ գործունեություն ծավալելու, ինչպես նաև՝ կյանքի որակի բարձրացման ակնկալիքների իրականացման նպատակով:** Այդով պայմանավորված **շարժունությունը** դարձել է ժամանակակից աշխարհի կարևորագույն առանձնահատկություններից, և աշխատանքային միգրանտներն այժմ համաշխարհային աշխատուժի ավելի ու ավելի կարևոր մասն են կազմում:

Սույն **հոդվածի նպատակն է** հետազոտել և վերլուծել միգրացիան ծագման և նպատակակետ երկրներում, ցույց տալ դրանց առանձնահատկությունները ժամանակակից աշխատուժի տեղաշարժի (ներքին և արտաքին) ապահովման համատեքստում: ՄՄԿ-ի կարծիքով (**Միգրացիայի միջազգային կազմակերպություն**), կազմակերպված և լավ կառավարվող **աշխատանքային միգրացիան** ահռելի ներուժ է **ծագման** կամ **ելքի** և **նպատակակետ** կամ **մուտքի երկրների** կառավարությունների, համայնքների, միգրանտների, գործատուների և շահագրգիռ այլ կողմերի համար: Թեև տեղում աշխատատեղերի ստեղծումը առաջին լավագույն տարբերակն է, ավելի ու ավելի մեծ թվով երկրներ համարում են, որ աշխատանքային միջազգային միգրացիան ազգային զարգացման և զբաղվածության ռազմավարությունների անբաժանելի մասն է, և օգտվում են համաշխարհային զբաղվածության շուկայի հնարավորություններից ու օտարերկրյա փոխանակման ծրագրերից: **Ծագման երկրներում** աշխատանքային միգրացիան կարող է թեթևացնել գործազրկության ճնշումը և նպաստել զարգացմանը՝ դրամական փոխանցումների, գիտելիքների տարածման և բիզնեսի ու առևտրի ցանցի ստեղծման միջոցով: **Նպատակակետ երկրներում**, որտեղ աշխատուժի պակաս կա, կանոնավոր և լավ կառավարվող աշխատանքային միգրացիան կարող է լրացնել այդ պակասը, խթանել տեղաշարժը և ավելացնել մարդկային կապիտալը[1]:

Աշխատանքային միգրացիան լուրջ ազդեցություն ունի երկրի տնտեսական զարգացման գործում, հատկապես մեծ է ազդեցությունը երկրի համախառն ներքին արդյունքի վրա: Աշխատանքային միգրացիան **բացասական** ազդեցություն է ունենում երկրի ներքին աշխատաշուկայի վրա՝ ստեղծելով աշխատաշուկայում առաջարկի և պահանջարկի անհամապատասխանություն: ՀՀ-ում աշխատանքային միգրացիան կանոնակարգելը երկրի կարևորագույն խնդիրներից է[3]:

Բնակչության զբաղվածության պետական քաղաքականության հիմնական սկզբունքներից է

աշխատուժի ազատ տեղաշարժի (*ներքին և արտաքին*) ապահովման համար պայմանների ստեղծումը: Միգրացիայի կառավարման ոլորտում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն առաջնորդվում է համակառավարման, համագործակցության և փաստահեռության սկզբունքներով: *Ազգային անվտանգությունն ու հանրային համերաշխությունը, միգրանտների բոլոր խմբերի իրավունքներն ու արժանապատվությունը, մշակութային բազմազանությունն ու տեղական մշակույթների հարստացումը, ինչպես նաև շարժունակությունն ու միջազգային մասնակցությունը* (երկու և ավելի երկրներում տնտեսական, մշակութային, հանրային կամ քաղաքական ներգրավվածությունը) հռչակվում են որպես միգրացիայի կառավարման արժեքներ: Կառավարության վարած միգրացիոն քաղաքականության հիմնական նպատակը անձանց ազատ և անվտանգ տեղաշարժի ապահովումն է՝ հավասարակշռելով այն երկրի ազգային անվտանգության ապահովման հետ[2]:

Ինչպես ողջ աշխարհում, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունում տարեցտարի ակտիվանում են *միգրացիոն հոսքերը*՝ լինեն դրանք *ներգաղթի* թե *արտագաղթի, կամավոր* թե *հարկադիր, օտարերկրացիների* թե *հայրենակիցների*: 1990-ականների սկզբին Հայաստանը տարբեր գնահատականներով ունեցավ շուրջ 1.00.00 բնակչի արտահոսք մի կողմից և շուրջ 360,000 Ադրբեյջանից Հայաստան բռնագաղթածների ներհոսք՝ մյուս կողմից: 1990-ականներից մինչ 2018 թ. (բացառությամբ մի կարճ շրջանի) ՀՀ քաղաքացիների արտահոսքը պահպանվել է: 2020 թվականին, ինչպես և նախորդ երկու տարիներին, արձանագրվել է սահմանահատումների՝ ելքերի և մուտքերի դրական մնացորդ՝ շուրջ 12 հազարի չափով: Ընդ որում՝ եթե նախորդ տարիներին ՀՀ քաղաքացիների դեպքում վերոնշյալ ցուցանիշը բացասական էր, իսկ օտարերկրացիներինը դրական, ապա 2020 թվականին պատկերը տրամագծորեն փոխվել էր՝ ՀՀ քաղաքացիների դեպքում մնացորդը + 42,786 էր, իսկ օտարերկրացիների դեպքում -30.693, ինչը բացատրվում է *COVID-19-ով* պայմանավորված սահմանափակումներով: 2017-2018 թթ. Հայաստանի տնային տնտեսությունների 8.9%-ն ունեցել է արտաքին և ներքին միգրացիոն գործընթացներում ներգրավված անդամներ, որոնք կազմել են տնային տնտեսության անդամների 10.9%-ը: Հայաստանից սկիզբ առնող միգրացիոն հոսքերում տասնամյակներ շարունակ գերակայել է սեզոնային աշխատանքային միգրացիան: Յուրաքանչյուր տարի Հայաստանում աճում է նաև օտարերկրացիների թիվը: 2019 թվականին կացության տարբեր կարգավիճակներ են ստացել 7986 օտարերկրացիներ, ինչը շուրջ 40%-ով ավելին է, քան 2015 թվականի նույն տվյալը: 2003 թվականից ի վեր Հայաստանն ընդունում է նաև օտար երկրներից հարկադիր տեղափոխված հայրենակիցների: Այսպես՝ 2003 թվականին Իրաքի Հանրապետությունում վարվող պատերազմական գործողությունների պատճառով Հայաստան է տեղափոխվել և փախստականի կարգավիճակ է ստացած շուրջ 1000 անձ՝ մեծամասամբ հայկական ծագմամբ: 2012 թվականին Սիրիայի Արաբական Հանրապետությունում սկիզբ առած

զինված բախումների հետևանքով Հայաստան է տեղափոխվել շուրջ 20,000 հարկադիր միգրանտ՝ հայկական ծագմամբ: 2014 թվականին Ուկրաինայի հարավում զինված բախումների պատճառով Հայաստանում ապաստան է հայցել շուրջ 200 անձ՝ մեծամասամբ հայկական ծագմամբ: 2020 թվականի սեպտեմբերին Ադրբեյջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության նկատմամբ սանձազերծված **պատերազմի արդյունքում** ավելի քան 100.000 հարկադիր տեղահանված մեր հայրենակիցներ ժամանակավորապես տեղափոխվեցին Հայաստանի Հանրապետություն: 2000 թվականից ի վեր դեպի Հայաստան **միգրացիոն հոսքերում** մեծանում է նաև Հայաստանից մեկնած ՀՀ քաղաքացիների վերադարձի միտումը: 2012-2019 թթ. ընթացքում ԵՄ երկրներից և Ռուսաստանի Դաշնությունից ստացվել են 3380 **հետընդունման** (ռեադմիսիոն) հայցեր՝ 6581 անձանց մասին, որոնցից 5361 անձանց քաղաքացիությունը հաստատվել է: Միգրացիոն այս ծավալուն և բազմատեսակ հոսքերի առկայության պայմաններում միգրացիայի կառավարման քաղաքականության ընդունումն անհրաժեշտություն է[10, 11]:

Վերջին տարիներին Հայաստանում մեծանում է օտարերկրացիների ներհոսքը՝ առաջ քաշելով միգրացիոն քաղաքականության նոր ուղղությունների ձևավորման անհրաժեշտություն. մասնավորապես՝ **ներհոսքի կառավարում, օտարերկրացիների ինտեգրում, օտարերկրացիների կացության և աշխատանքային գործունեության կանոնակարգման կատարելագործում**[10]: 2019 թ. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հռչակեց Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդագրական ռիսկերի կրճատման գերակա նպատակը՝ միգրացիոն քաղաքականության օրակարգ բերելով նաև միգրացիայի ժողովրդագրական ազդեցությունների կառավարումը: Իսկ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2019-2023 թթ. ծրագիրը շեշտադրում է նաև միգրացիայի կառավարումն ի նպաստ Հայաստանի Հանրապետության զարգացմանն ուղղելու կարևորությունը: 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության նկատմամբ սանձազերծված պատերազմը և նոր տեսակի կորոնավիրուսը (**COVID-19**) առաջացրին հարկադիր տեղահանվածների նոր խմբեր և միջազգային տեղաշարժի սահմանափակումներ, որոնք միգրացիոն քաղաքականության նոր մարտահրավերներ են: Հայաստանում միգրացիայի պետական կառավարման նոր օրակարգերի ձևավորման վրա ազդում են ոչ միայն միգրացիոն գործընթացներում տեղի ունեցող զարգացումները, այլ նաև միջազգային համագործակցությունը և միջազգային հարթակներում Հայաստանի ստանձնած պարտավորությունները: Մասնավորապես՝ սույն հոդվածի շրջանակներում արված վերլուծություններից պարզ է դառնում, որ վերջին հայեցակարգը նպաստելու է Հայաստանի Հանրապետության և Եվրոպական միության միջև վիզաների տրամադրումը դյուրացնելուն, Հայաստանի Հանրապետության և Եվրոպական միության միջև առանց թույլտվության բնակվող անձանց հետընդունման (ռեադմիսիայի) մասին համաձայնագրերին, Միավորված ազգերի կազմակերպության կայուն զարգացման

նպատակներին, Միավորված ազգերի կազմակերպության միգրացիայի հարցերով գլոբալ դաշնագրի և փախստականների հարցերով գլոբալ դաշնագրին, 1951 թ. փախստականների մասին ժնևյան կոնվենցիային և 1967 թ. փախստականների կարգավիճակի մասին արձանագրության շրջանակներում Հայաստանի ստանձնած միջազգային պարտավորությունների կատարմանը: 2015 թ. ՄԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովի 70-րդ նստաշրջանի ընթացքում Հայաստանի Հանրապետությունը, միանալով 70/1 բանաձևին և ընդունելով ՄԱԿ-ի կայուն զարգացման նպատակները (ԿԶՆ), պարտավորվեց դրանք իրականացնել մինչև **2030 թվականը**: ՄԱԿ-ի կայուն զարգացման նպատակներում միգրացիայի վերաբերյալ հիմնական շեշտադրումն արվում է 10.7-րդ թիրախում, սակայն միգրացիոն հիմնախնդիրներն անուղղակիորեն արժարժվում են գրեթե բոլոր **17 նպատակներում** և 169 թիրախներից շատերում: ԿԶՆ միգրացիային առնչվող հիմնական թիրախներն են՝

- ❖ դյուրացնել մարդկանց կարգապահ, անվտանգ, կանոնավոր և պատասխանատու միգրացիան և շարժունությունը, այդ թվում՝ պլանավորված և լավ կառավարվող միգրացիոն քաղաքականությունների իրականացման միջոցով (ԿԶՆ 10.7).
- ❖ պաշտպանել աշխատանքային իրավունքները և խթանել անվտանգ և ապահով աշխատանքային միջավայր բոլոր աշխատավորների, այդ թվում՝ միգրանտ աշխատավորների, մասնավորապես՝ կին միգրանտների և անկայուն զբաղվածություն ունեցողների համար (ԿԶՆ 8.8).
- ❖ մինչև 2030 թ. միգրանտների դրամական փոխանցումների ծախսերը իջեցնել 3 տոկոսից ցածր և վերացնել 5 տոկոսից բարձր ծախսերով դրամական փոխանցումների միջանցքները (ԿԶՆ 10.գ).
- ❖ խորացնել գլոբալ գործընկերությունը հանուն կայուն զարգացման՝ մոբիլիզացնելով և փոխանակելով գիտելիքներ, փորձագիտություն, տեխնոլոգիաներ և ֆինանսական միջոցներ՝ սատարելու կայուն զարգացման նպատակների իրագործմանը (ԿԶՆ 17.16), ամրապնդել համագործակցությունը սփյուռքի հետ՝ ներգրավելով սփյուռքի մտավոր ներուժը գիտելիքահենք տնտեսության զարգացման մեջ.
- ❖ ապահովել հուսալի և հավաստի վիճակագրական տվյալների առկայությունը, այդ թվում՝ ըստ միգրացիոն կարգավիճակի (ԿԶՆ 17.18), բռնության բոլոր ձևերի և այլն:

2015 թվականից Եվրասիական տնտեսական միության մասին պայմանագրին անդամակցելով՝ Հայաստանի Հանրապետությունը հանձնառություն ստանձնեց մաս կազմելու անդամ պետությունների տարածքում աշխատանքի միասնական շուկային և ապահովելու աշխատուժի ազատ տեղաշարժը: Իսկ 2017 թվականին Եվրոպական միության հետ կնքելով **Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագիրը**՝ Հայաստանի Հանրապետությունն իր միգրացիոն քաղաքականության կարևոր մաս դարձրեց միջազգային այդ պարտավորությունից բխող հիմնահարցերի կարգավորումը.

մասնավորապես՝ սահմանների պաշտպանության և անձանց նույնականացման համակարգերի հզորացումը, **անկանոն միգրացիայի** և **թրաֆիքինգի** դեմ պայքարի ընդլայնումը, **վիզային քաղաքականության բարեփոխումը** և այլն: 2021 թվականի մարտի 1-ից ամբողջությամբ ուժի մեջ մտնող այս փաստաթղթով ՀՀ կառավարությունը պարտավորվել է կատարելագործել միջազգային պաշտպանությանը վերաբերող իր ազգային օրենսդրությունը, ուշադրության կենտրոնում պահել ընդունված անձանց իրավունքների պաշտպանության և նրանց ինտեգրման խնդիրները, հզորացնել երկրի կարողությունները **միգրացիայի կառավարման, փաստաթղթերի անվտանգության, միգրացիայի տեղեկատվական համակարգերի ոլորտներում** և այլն[12]:

Աշխատանքային միգրացիայի արդյունավետ կառավարման շնորհիվ հնարավոր է միգրացիան ծառայեցնել զարգացման նպատակներին՝ ավելացնելով հնարավոր այնպիսի օգուտներ, ինչպիսիք են **ֆինանսական հոսքերը, տեխնոլոգիաների փոխանցումը և ձեռներեցությունը**, միաժամանակ մեղմելով **բացասական հետևանքները**, ինչպիսին է, օրինակ՝ **որակյալ մարդկային ռեսուրսների արտահոսքը**: Չնայած որ Հայաստանի պարագայում իրականացվել են աշխատանքային միգրացիային և դրամական փոխանցումներին վերաբերող ուսումնասիրություններ, սույն ուսումնասիրությունն որպես համապարփակ աշխատանք առաջինն է, որ անդրադառնում է **դրական և բացասական առումներին, ծագման և նպատակակետ երկրներում**, միգրացիայի և զարգացման փոխհարաբերություններով պայմանավորված:

Ուսումնասիրությունը դիտարկում է հինգ փոխկապակցված խնդիր.

- ✚ դրական և բացասական կողմեր, ծագման և նպատակակետ երկրներում
- ✚ աշխատանքային միգրացիա և վերադարձ,
- ✚ հմուտ աշխատուժի արտահոսք,
- ✚ Հայաստանի կրթական համակարգի արձագանքը տեղական և գլոբալ աշխատանքային շուկաների ազդակներին և
- ✚ միգրացիայի զարգացման պոտենցիալի օգտագործմանն ուղղված հայաստանյան քաղաքականությունը և լավագույն միջազգային փորձը:

Հետազոտության արդյունքները և եզրակացությունները հիմնված են առաջնային և երկրորդային տվյալների վրա: Առաջնային տվյալները հավաքվել են վերադարձած միգրանտների, Հայաստանի խոշոր գործատուների, նորավարտ մասնագետների, կրթական համակարգի ներկայացուցիչների, Սփյուռքի կազմակերպությունների և Հայաստանի միգրացիայի ասպարեզում կարևոր դերակատարների հետ ֆոկուս-խմբերի, կառուցվածքային եվ կիսակառուցվածքային հարցումների միոցով: Որպես երկրորդային տվյալների աղբյուրներ օգտագործվել են միգրացիային առնչվող նախկին հետազոտությունները, ինչպես նաև Հայաստանի աշխատանքային շուկայի, արտաքին միգրացիոն գործընթացների և կրթական համակարգի վերաբերյալ պաշտոնական

վիճակագրական տվյալները:

Տարեկան մոտ 60,000 աշխատանքային միգրանտ աշխատանք է փնտրում Ռուսաստանում, հիմնականում՝ շինարարության ոլորտում: Որպես կանոն, այդ միգրանտները տարեկան առնվազն մեկ անգամ վերադառնում են Հայաստան՝ այցելելու իրենց ընտանիքներին: Նրանք չեն ցանկանում ընտանիքներով տեղափոխվել Ռուսաստան և մշտական բնակություն հաստատել այնտեղ: Միաժամանակ, նրանք չեն ցանկանում մշտապես վերադառնալ Հայաստան, քանի որ Հայաստանում չեն կարող գտնել նորմալ աշխատանք, որից բավարար եկամուտ կստանան՝ ապահովելու ընտանիքների ապրուստը: Եթե, սակայն, կարողանան նման աշխատանք գտնել, նրանք պատրաստ են մշտապես վերադառնալ Հայաստան[13,14,15]:

Ինչ վերաբերում է վերադարձողներին, ապա 2010 թվականից սկսած՝ ավելի քան 55,000 միգրանտ է վերադարձել Հայաստան և որոշել արտերկիր չմեկնել՝ առնվազն 2015 թվականի ընթացքում: Մշտապես վերադարձողների մեջ ամենամեծ թիվը կազմում են ժամանակավոր աշխատանքային միգրանտները, ովքեր որոշել են դադարեցնել իրենց մասնակցությունն աշխատանքային միգրացիայի գործընթացին: Ավելի սակավաթիվ են այն վերադարձողները, ովքեր մշտական միգրացիայի նպատակով մեկնել են 1990- ականներին, սակայն, 2010 թվականից սկսած, վերադարձել են Հայաստան[13]:

Ուսումնասիրությանը պարզվեց, որ ներպետական աշխատաշուկայում վերադարձողների մրցունակությունը, ինչպես նաև նրանց միջին ամսական աշխատավարձը ընդհանուր առմամբ բարձրացել են սովորական աշխատողների համեմատ: Չնայած որ վերադարձողները հմտությունների և տեխնոլոգիաների փոխանցման իմաստով դրական ազդեցություն են թողնում իրենց աշխատանքի ընդունող ընկերությունների վրա, այնուհանդերձ, նրանց օգուտը **ծագման երկրին** ներդրումների, աշխատատեղերի ստեղծման և բիզնեսի զարգացման առումներով, ըստ երևույթին, սահմանափակ է: Դա պետք է զգոնացնի քաղաքականություն մշակողներին, որպեսզի վերջիններս դիտարկեն վերադարձող միգրանտների ներուժը երկրի տնտեսական զարգացման գործում առավել արդյունավետորեն օգտագործելու ուղիները[13]:

Որոշ առումներով՝ **աշխատանքային արտագաղթի** լուսաբանումը կարող է ավելի խրթին լինել, քան **ներգաղթի** լուսաբանումը, քանի որ ավելի դժվար է պատմել ինչ-որ բանի մասին, որ բացակայում է (կամ բացակայելու է), քան այն բաների մասին, որոնք այժմ աչքիդ առջն են: Այս մարտահրավերն արտացոլված է տվյալներում՝ բազմաթիվ երկրներ վիճակագրություն չեն հավաքում մեկնող անձանց մասին և, իրականում, արտագաղթի վերաբերյալ ավելի հուսալի տվյալներ հաճախ հավաքագրվում են բնակության երկրներում՝ ներգաղթի տվյալների միջոցով[16]:

Աշխատանքային արտագաղթի որոշ **բացասական հետևանքներ**, աշխատանքի նպատակով արտագաղթը կարող է լուրջ հետևանքներ ունենալ հասարակությունների համար: Այն

կարող է նպաստել բնակչության քչանալուն, ինչը նվազեցնում է ապրանքների և ծառայությունների պահանջարկը և վնաս հասցնում տեղական տնտեսություններին և բիզնեսներին, հասարակությունից տանել առավել արտադրողական անդամներին, ինչը կրճատում է հարկային եկամուտները և հանրային ծառայություններում ու ենթակառուցվածքներում ներդրում կատարելու հնարավորությունները, կարող է նաև հանգեցնել ընտանիքների բաժանմանը՝ հնարավոր բացասական զգացական և սոցիալական հետևանքներով: Միգրանտները գուցե չունեն ճանապարհորդելու այնքան էլ **դրական փորձ, արտաքսվել** կամ վտարվել են **նշանակետային երկրից**, երբ, օրինակ, կորցրել են աշխատանքը, **անօրինական են աշխատել** կամ եղել են **անկանոն միգրանտ**: Վերադարձից հետո նրանք կարող են հայտնվել տնտեսական և/կամ սոցիալական դժվարին վիճակում:

Աշխատանքային արտագաղթի որոշ **դրական հետևանքներ**, արտագաղթը կարող է ստեղծել աշխատանքի համար **արժեքավոր հնարավորություններ** և **եկամուտ** գոյացնել թե՛ միգրանտի, թե՛ փոխանցումների տեսքով՝ ուղարկող համայնքի համար: Այն կարող է խթանել մասնագիտական աճը, նոր հմտությունների և գիտելիքի ձեռքբերումը: Փոխանցումների միջոցով կարելի է վճարել կրթության, բուժսպասարկման և սպառողական ապրանքների համար, որոնք նախկինում անմատչելի էին: Տնային տնտեսության անդամի աշխատելն այլ երկրում և հնարավոր ավելի բարձր աշխատավարձով կարող է օգնել տնային տնտեսությանը՝ ցրել ռիսկերը և մեծացնել շուկից հետո հարմարվելու շանսերը: Այն կարող է նաև օգնել տնային տնտեսություններին՝ ստեղծել կամ ընդլայնել բիզնեսները վարկային կամ փոխառության շուկաների բացակայության պայմաններում: **Շրջանակային** և **սեզոնային** միգրացիան կարող են տալ արտասահմանում աշխատելու օգուտները և միաժամանակ կանխել սոցիալական ամենամեծ թերությունները: Միգրանտները կատարում են նաև **«սոցիալական փոխանցումներ»**՝ նոր արժեքների, գաղափարների և գործելակերպի տեսքով, ինչը կարող է բարելավել հասարակությունը կամ բիզնեսները[17,18]:

Հարցվածների 36%-ը նշել է, որ լրջորեն մտածում է ապրելու և աշխատելու նպատակով արտերկիր տեղափոխվելու մասին. այս խումբը **պոտենցիալ միգրանտներն** են: Ավելի ցածր կրթական մակարդակ ունեցող տղամարդիկ առավել շատ են մտածում միգրացիայի մասին, քան ավելի բարձր կրթական մակարդակ ունեցողները: Կանանց շրջանում հակառակ միտումն է նկատվում. ավելի բարձր կրթական մակարդակ ունեցողները ավելի շատ են հետաքրքրված արտագաղթով (ըստ մեր կողմից իրականացված հարցումների):

Հարցվածների շարքում միգրացիայով հետաքրքրված տղամարդիկ ավելի շատ են, քան կանայք: Ինչպես երևում է հարցման արդյունքներից, 18-ից 30 տարեկան տղամարդիկ ավելի հակված են արտագաղթելու, քան այլ տարիքային խմբերի տղամարդիկ:

Ավելին, քաղաքային (Գյումրի քաղաքի) և գյուղական բնակավայրերի տղամարդիկ

նույնպես ավելի հակված են արտագաղթելու, քան մայրաքաղաքի տղամարդ հարցվածները: Կին հարցվածների շրջանում հակառակ միտումն է նկատվում. գյուղական բնակավայրերի կանայք ավելի քիչ հավանական է, որ կարտագաղթեն:

Եթե ուշադրություն դարձնենք *պոտենցիալ միգրանտների* և *ոչ միգրանտների* խմբերի վրա, ապա կտեսնենք, որ արտագաղթելու մասին մտածողների խմբում չամուսնացածների թիվն ավելի շատ է, քան արտագաղթով չհետաքրքրվածների խմբում: Սակայն երկու խմբերում էլ հարցվածների մեծամասնությունն ամուսնացած է :

Նույն կերպ, *երեխա ունեցողները* փոքր-ինչ ավելի քիչ են մտածում արտագաղթելու մասին, քան չունեցողները, համապատասխանաբար՝ 39 և 34%:

Պոտենցիալ միգրանտների համեմատ (67%) *«ոչ միգրանտների»* փոքր-ինչ ավելի բարձր տոկոսն (72%) է կարծում, որ հայրենիքում կրթության ավելի բարձր մակարդակ ձեռք բերելը նպաստում է արտերկրում ավելի լավ աշխատանք գտնելուն:

Թե՛ *պոտենցիալ միգրանտները*, թե՛ *«ոչ միգրանտները»* օտար լեզուների հավասար իմացություն ունեն, միակ տարբերությունը ռուսերենի իմացությունն է. ռուսերեն լավ կամ գերազանց գիտի պոտենցիալ միգրանտների 53, իսկ ոչ միգրանտների 48%-ը:

Հարցված բնակչության միայն 33%-ն էր առնվազն մեկ ժամ աշխատել հարցմանը նախորդող յոթ օրերի ընթացքում: Բացի այդ, նրանց միայն 64.8%-ն էր աշխատել սոցիալական ապահովությամբ: Հարցմանը նախորդող շաբաթվա ընթացքում տղամարդկանց առավել մեծ տոկոսն էր աշխատել, քան կանանց, համապատասխանաբար՝ հարցված տղամարդկանց 40%-ը և կանանց 26%-ը:

Միննույն ժամանակ, վարձատրվող աշխատանք փնտրողների մեջ տղամարդկանց տոկոսն ավելի շատ է, քան կանանցը, համապատասխանաբար՝ 73% և 54%:

18-ից 24 տարեկան հարցվածների շրջանում հարցմանը նախորդող շաբաթվա ընթացքում չաշխատածների տոկոսը շատ բարձր է (80%), իսկ 36-ից 40 տարիքային խմբում աշխատածների տոկոսը ամենաբարձրն է:

Գյուղական բնակավայրերի հարցվածներն ունեն գործազրկության ամենաբարձր մակարդակը, ընդ որում միայն 20%-ն է նշել, որ աշխատել է նախորդ 7 օրերի ընթացքում: Չնայած գյուղական և քաղաքային այլ բնակավայրերի համեմատ մայրաքաղաքում զբաղվածության մակարդակն ավելի բարձր է, այնուամենայնիվ այն ցածր է և կազմում է 45%:

Տարբեր կրթական մակարդակներ ունեցողների շրջանում զբաղվածության մակարդակը զգալիորեն տարբեր է. որքան բարձր է կրթական մակարդակը, այնքան հավանական է, որ անձը զբաղված է:

Թե՛ տղամարդ, թե՛ կին հարցվածները որպես չաշխատելու հիմնական պատճառ նշել են աշխատանք գտնելու անկարողությունը: Սակայն ավելի շատ կին հարցվածներ են նշել, որ իրենք չեն ուզում կամ կարիք չունեն աշխատելու:

Զբաղվածների շրջանում, զբաղվածության հիմնական տեսակը աշխատավարձով աշխատանքն է (70%), դրան հաջորդում է ինքնազբաղվածությունը (12%) և պատահական աշխատանքը (14%): Եթե առանձին-առանձին դիտարկենք **տղամարդկանց և կանանց զբաղվածությունը**, ապա կնկատենք, որ միջնակարգ և բարձրագույն կրթությամբ կանայք գրեթե երկու անգամ ավելի շատ են ներգրավված մասնագիտական աշխատանքներում, քան տղամարդիկ: Միևնույն ժամանակ, կրթական ավելի բարձր մակարդակ ունեցող տղամարդիկ ավելի քան երկու անգամ ավելի շատ են ներգրավված մասնագիտական հմտություններ չպահանջող աշխատանքներում, քան կրթական բարձր մակարդակ ունեցող կանայք:

Միևնույն ժամանակ, **աշխատողների և նախկինում աշխատանք ունեցածների** 58%-ը նշել է, որ իրենց աշխատանքը համապատասխանում է իրենց կրթական մակարդակին, իսկ 21%-ը նշել է, որ կատարում է իր կրթական մակարդակից ավելի ցածր կրթական մակարդակ պահանջող աշխատանք: Կանանցից զգալիորեն առավել թվով տղամարդ հարցվածներ են ասել, որ իրենց աշխատանքը ավելի ցածր կրթական մակարդակ է պահանջում, քան իրենցն է:

Հայաստանում ամսական միջին անվանական աշխատավարձը շուրջ 223 եվրո է (ԱՎԾ, 2011) 22 : Ըստ հարցումների՝ աշխատողների մեծամասնությունը ամսական ստանում է 72-ից 290 եվրո, ընդ որում՝ ավելի քան 65%-ը ամսական ստանում է 72-ից 177 եվրո, իսկ 26%-ը՝ 178-ից 290 եվրո: Ընդհանուր առմամբ կանայք ավելի քիչ են վաստակում, քան տղամարդիկ, բացի աշխատանք ունեցողների 1%-ից, ովքեր ասել են, որ ամսական վաստակում են ավելի քան 858 եվրո. այս խմբի 80%-ը կանայք են:

Ամենացածր օղակում զբաղվածությունը չի ազդում արտագաղթելու ցանկության վրա: Արտագաղթելու ցանկությունն է հայտնում աշխատանք ունեցողների 34%-ը, իսկ չունեցողների՝ 37%-ը: Ավելի մանրագնին քննության առնելու դեպքում սկսում են ի հայտ գալ տարբերություններ և հստակ միտումներ: Վարձու աշխատողների միայն 34%-ն է մտածում արտերկիր տեղափոխվելու մասին, որն էականորեն ավելի քիչ է քան 43%-ը՝ ինքնազբաղվածների դեպքում և 53%-ը՝ պատահական աշխատանք անողների դեպքում:

Արտագաղթելու ցանկությունը էապես չի փոփոխվում կախված աշխատանքի տարբեր մակարդակներից: Սակայն հարկ է նշել, որ մասնագիտական հմտություններ ունեցող աշխատողները ավելի են հակված արտերկիր տեղափոխվելու մասին մտածելու (40%), քան միջին մակարդակի մենեջերներն (31%) ու մասնագետները (35%):

Աշխատանքային վայրի տեսակը կարծես թե նույնպես ազդեցություն ունի արտագաղթելու հակվածության վրա. նրանք, ովքեր աշխատում են տնային ծառայությունների, շինարարության, տրանսպորտի և վերանորոգման, SS և մանր առևտրի ոլորտներում, ավելի շատ են հետաքրքրված միգրացիայով:

Միգրացիայի մասին մտածողների և չմտածողների աշխատավարձերը չեն տարբերվում:

Սակայն նրանք, ովքեր մտածում են միգրացիայի մասին, այնքան էլ լավատես չեն Հայաստանում իրենց կարիերայի հեռանկարների վերաբերյալ. միգրացիայի մասին մտածողների 36%-ն ասում է, որ Հայաստանում իրենց կարիերայի հեռանկարը վատ է, այն դեպքում, երբ միգրացիայի մասին չմտածողների 24%-ն է այդ կարծիքին:

Հարցմանը մասնակցած բնակչության մեկ երրորդը ներկայումս լրջորեն մտածում է բնակվելու և աշխատելու նպատակով արտերկիր տեղափոխվելու մասին: Հետազոտության և սոցիոլոգիական հարցումների ընթացքում մանրամասնորեն անդրադարձել ենք **պոտենցիալ միգրանտների** և **ոչ միգրանտների** ժողովրդագրական բնութագրերին: Այժմ տեսնենք, թե պոտենցիալ միգրանտներն ինչպես են բացատրում միգրացիայի նկատմամբ իրենց **հետաքրքրությունը**:

Միգրացիայի հակվածության ցուցիչը ցույց է տալիս միգրացիայի հավանականությունը: Այն բաղկացած է յոթ գործոններից՝ տրված միավորներից: **Այդ գործոններն են. առաջիկա վեց ամսվա ընթացքում արտագաղթելու հավանականությունը, երկու տարվա ընթացքում արտագաղթելու հավանականությունը, արտագաղթելու համար անհրաժեշտ դրամական միջոցների առկայությունը, ամենահավանական նպատակային երկրի լեզվի իմացությունը, ամենահավանական նպատակային երկրի մասին տեղեկացվածությունը, միգրացիայի համար անհրաժեշտ վեց փաստաթղթերից առնվազն չորսի առկայությունը և մնացած փաստաթղթերը ձեռք բերելու դյուրինությունը**: Ըստ այս ցուցիչի 23՝ պոտենցիալ միգրանտների միայն 3%-ն է պատկանում շատ հավանական միգրանտների խմբին, և ևս 33%՝ բավականին հավանական միգրանտների խմբին: Միգրացիայի հավանականությունը հատկապես բարձր է 31- 35 տարեկան տղամարդ պոտենցիալ միգրանտների շրջանում:

Հակառակ միգրացիայի մասին լրջորեն մտածելու վերաբերյալ եզրահանգումների, որտեղ տեսանք, որ ցածր կրթական մակարդակ ունեցող տղամարդիկ ամենաշատն են հետաքրքրված միգրացիայով (համեմատել ենք մեր կողմից իրականացված նախորդ երկու հետազոտությունների հետ), իրականում միգրացիայի հակվածությունը բարձր կրթական մակարդակ ունեցողների շրջանում ավելի բարձր է ցածր (կամ միջին) կրթական մակարդակ ունեցողների համեմատ: Այս անհամապատասխանությունը ցույց է տալիս, որ մի բան է արտագաղթելու ցանկությունը և միանգամայն այլ բան է արտագաղթելու կարողությունը: Բարձր կրթական մակարդակ ունեցողներն ավելի շատ են տիրապետում անհրաժեշտ փաստաթղթերի: Սակայն սա նաև նշանակում է, որ **ուղեղների արտահոսքը** շարունակում է մնալ Հայաստանի սեփական զարգացման կարևոր հիմնախնդիր: Սա հատկապես ընդգծվում է նաև այն հանգամանքով, որ բարձր կրթական մակարդակ ունեցող կանայք ավելի հակված են արտագաղթելու:

Աշխատանքային միգրանտներին առնչվող առանցքային հարց է՝ **արդյոք խնդրո առարկա հանդիսացող կոնկրետ խմբերը մրցակցո՞ւմ են գոյություն ունեցող աշխատուժի հետ, թե՞ փոխլրացնում են այն**: Մրցակցություն ի հայտ է գալիս այն դեպքում, երբ միգրանտ

աշխատողն ունի նույն աշխատանքը՝ ինչ աշխատուժի տեղական անդամը, և թափուր աշխատատեղերն ավելի քիչ են, քան դիմող աշխատողները: Փոխլրացում տեղի է ունենում այն դեպքում, երբ միգրանտներն ապահովում են հմտություն, որը համարժեք մակարդակով չկա տեղական աշխատաշուկայում և բիզնեսներին հնարավորություն են տալիս աշխատել ավելի արդյունավետ: Այս խնդիրները ավելի մանրամասն ներկայացնում ենք ենք ստորև:

Աշխատանքային ներգաղթի որոշ բացասական հետևանքներ. Երբ միգրանտներն ուղղակի մրցակցում են տեղական աշխատողների հետ՝ գործատուները հնարավորություն ունեն առաջարկել ավելի ցածր աշխատավարձեր՝ նվազեցնելով բնիկ աշխատողների եկամուտները կամ փոխարինելով նրանց ավելի ցածր վճարվող **միգրանտ աշխատողներով**: Սակայն, մեր կողմից իրականացված հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ այս ազդեցությունները, սովորաբար, կենտրոնացվում են եկամտի բաշխման ստորին հատվածում (ամենացածր եկամուտ ունեցող խմբում), իսկ ազդեցությունները բնիկ աշխատողների վրա, հաճախ, ժամանակավոր են: Ներգաղթողները կարող են նաև աշխատել ստվերում կամ վատ կարգավորվող ոլորտներում, որտեղ կարող են ենթարկվել մշտական շահագործման կամ ավելի մեծ վտանգների, որոնք կարող են քայքայել նրանց հոգեկան և ֆիզիկական առողջությունը, ինչը վերադարձից հետո կարող է լրացուցիչ դժվարացնել միգրանտ աշխատողների վերաինտեգրումը[13]:

Աշխատանքային ներգաղթի որոշ դրական հետևանքներ. Երբ միգրանտները փոխլրացնում են աշխատաշուկան՝ նրանք կարող են նպաստել բիզնեսների աճին և մեծացնել շահույթը, զբաղվածությունը և հարկային եկամուտները: [18]:

Ապացույցները վկայում են նաև, որ այն դեպքերում, երբ վճարային սանդղակի ստորին հատվածում գտնվող տեղաբնակներին փոխարինում են ավելի ցածր վճարվող **միգրանտ աշխատողներով**, նրանցից շատերն անցնում են ավելի բարձր վճարվող և/կամ ավելի անվտանգ աշխատանքների, որոնք հաճախ պահանջում են լեզվական հմտությունների ավելի լավ իմացություն կամ մասնագիտական կամ մշակութային ավելի մեծ գիտելիքներ:

«Ուսումնական ներգաղթը» հազվադեպ է հակասական: Օտարերկրյա ուսանողները վճարում են դասընթացների մասնակցելու համար և, այն փաստից ելնելով, որ նրանք, ակնկալվածի համաձայն, ստանում են բարձրագույն կրթություն, ընկալվում են որպես բարձր որակավորում ունեցող և օգտաբեր տեղական տնտեսության համար: Օրինակ, 2016/17 թվականներին Վրաստանում ուսանել են մոտ 700033 օտարերկրյա ուսանողներ, որոնք գումարներ են ծախսել կրթության, կեցության, սննդի, շոփինգի և կատարել այլ կենսական ծախսեր, որոնցից շահել է տեղական տնտեսությունը: Համեմատության համար՝ հաշվարկների համաձայն 2015/16 թվականներին միջազգային կրթությունը 20 միլիարդ բրիտական ֆունտ է (ավելի քան 25 միլիարդ ԱՄՆ դոլար) գոյացրել ՄԹ տնտեսության համար: Ուսանողները կարող են նաև մնայուն կապեր ստեղծել իրենց հյուրընկալող երկրի հետ, որոնք երկարատև տեսանկյունից կարող են ձևավորել **«փափուկ**

ուժ»՝ նպաստելով երկկողմ առևտրային և այլ արժեքավոր միջազգային հարաբերություններին:

Անձնական զարգացման օգուտները, հետևաբար, միշտ չէ, որ ենթադրում են օգուտներ պետության համար: Ի տարբերություն այս հնարավոր **բացասական հետևանքների**, որոնք առաջանում են ուսանողների միգրացիայից և բարձր որակավորում ունեցող աճանց երկարատև միգրացիայից՝ պետությունները, ի պատասխան միգրացիայի, կարող են փաստացի ունենալ **ուղեղների ներհոսք**՝ մարդկային կապիտալի ավելացում երկրի ներսում: Գոյություն ունեն որոշակի ապացույցներ, որ կյանքի ավելի ուշ փուլում գաղթելու ակնկալիք ունեցող երիտասարդները կարող են բարձրագույն կրթություն կամ հավաստագրեր ստանալ, որոնք կարող են նպաստել իրենց հաջողությանը կոնկրետ **նշանակետ երկրում**: Գաղթելու ձգտում ունեցող ոչ բոլոր անձինք են արտագաղթում, ինչը կարող է ավելացնել երկրում որակավորված կամ կրթություն ստացած անձանց թիվը:

Այլ բացասական խնդիրներ կարող են առնչվել ինտեգրման և համերաշխության հարցերին, կամ ուսանողների ծագման երկրների հետ կապված քննարկումներին, կամ կրոնական կամ էթնիկ փոքրամասնությունների նրանց անդամակցությանը: Այլ երկրում կրթություն ստացող ուսանողները կարող են հարել մշակույթի կամ ավանդույթների, որոնք հակասում են իրենց բնակության երկրների նորմերին: Մյուս կողմից, նրանք կարող են նաև առանց դիտավորության կլանել բնակության երկրի արժեքները և նորմերը, որոնք հակասում են իրենց ծագման երկրի արժեքներին և նորմերին, ինչը առաջացնում է մտահոգություններ, որ ուսանողները կարող են օտարվել իրենց բնիկ մշակույթից: Այսպիսով, Հայաստանում, որպես **ծագման երկիր**, ամբողջական մարդկային կապիտալի և ընդհանրապես երկրի բնակչության թվաքանակի նվազումը պայմանավորված չէ միայն բնական վերաբնակչության տեմպերի անկմամբ. այս հարցում չափազանց լուրջ դերակատարում է ձեռք բերել արտագաղթելու հակումներ ծնող բարոյահոգեբանական մթնոլորտը:

Անառարկելի է, որ **ծագման երկրում**՝ մարդկային կապիտալի «երիտասարդացումն» անխուսափելիորեն վերաճում է երկրի տնտեսական անվտանգության հիմնախնդրի: Այդ երևույթը ինչպես **ծագման** և **նպատակակետ** բոլոր երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում իր արտացոլումն է գտել մի շարք առումներով:

Սույն հետազոտության շրջանակում կատարված տեսական և գործնական ուղղվածության վերլուծություններից բխում է մի **ընդհանրական եզրահանգում**. միգրացիոն ավանդույթներ ունեցող երկրներում, ինչպիսին Հայաստանի Հանրապետությունն է, վաղուց հասունացել է ժամանակը մշակելու գիտական չափանիշների և կոնկրետ ցուցիչների մեթոդաբանորեն հիմնավորված կուռ համակարգ, որը կարտացոլի մարդկային կապիտալի վերաբնակչության և միգրացիայի ռիսկերի իրական փոխկապվածությունը: Իհարկե, դա հետագա ուսումնասիրությունների առարկա է:

✓ Հետազոտության արդյունքների հիման վրա արված **առաջարկություններն են՝**

- ✓ միգրացիոն քաղաքականությունը պետք է նպատակաուղղված լինի միգրացիայի համար առավել բարենպաստ միջավայր ստեղծելուն, որտեղ միգրացիան շահավետ է թե՛ ուղարկող և թե՛ ընդունող երկրների համար, որտեղ միգրանտների իրավունքները պաշտպանվում են, իսկ նրանց հմտություններն օգտագործվում են թե՛ ընդունող երկրում և թե՛ վերադարձից հետո՝ հայրենի երկրում, ընդ որում դրանք կատարելագործվում են միգրացիոն գործունեության ժամանակ: Ավելի կոնկրետ առաջարկությունները հետևյալներն են.
- ✚ Հայաստանի կառավարությունը պետք է մասնակցի ԵՄ և այլ երկրների հետ շրջափուլային միգրացիայի սխեմաներին՝ մարդկանց հտություններն ու կրթությունը համապատասխանեցնելով առկա աշխատատեղերին: Այս գործողությունները պետք է ներառեն Հայաստանի և ընդունող երկրների միջև 14 համաձայնագրերը՝ ընդունող երկրներում իրավական կարգավիճակ ձեռք բերելու ընթացակարգերն ավելի դյուրին և ավելի թափանցիկ դարձնելու նպատակով:
- ✚ Անհրաժեշտ է վերանայել բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթության ուսումնական պլանները՝ կրթությունը աշխատաշուկայի փոփոխվող պահանջներին համապատասխանեցնելու համար:
- ✚ Թե՛ **ծագման** և թե՛ **նպատակակետ** երկրներում պետք է նախատեսել կոնկրետ ծրագրեր, որոնք ուղղված կլինեն միգրանտների հմտությունների զարգացմանն ու դրանց օգտագործմանը:
- ✚ Կառավարությունը պետք է վերադարձած միգրանտների համար տնտեսական խթաններ ստեղծի՝ Հայաստանում աշխատելու համար: Մասնավորապես խիստ կարևորվում են ներդրումային հնարավորությունները, որպեսզի դրամական փոխանցումները և միգրանտների խնայողությունները ներդրվեն Հայաստանում: Համապատասխան ծրագրեր պետք է իրականացնել մասնագետ միգրանտների վերադարձն ու Հայաստանում աշխատանքը խրախուսելու համար:
- ✚ 2021թ.-ից սկսած. գործողությունների պետական պլանի իրականացումը միգրացիայի պետական կարգավորման նպատակով պետք է լինի թափանցիկ և մասնակցային:

СОЦИОЛОГИЯ МИГРАЦИИ

ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ В СТРАНАХ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И В ЦЕЛЕВЫХ СТРАНАХ. ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И НЕГАТИВНЫЕ СТОРОНЫ

ШАГИНЯН А. Т.

Современная трудовая миграция является одной из важнейших проблем, стоящих перед Республикой Арменией, в силу своих социально-экономических, демографических и

культурных последствий. В этой статье рассматривается трудовая миграция в странах происхождения и в целевых странах и обусловленные с этим ее положительные и отрицательные стороны. Особое внимание было уделено принципам соуправления, сотрудничества и фактооснованным принципам, принятым в Республике Армения (вопросы экономического, культурного, общественного или политического вовлеченности более чем в двух странах).

Исследуя положительные и отрицательные стороны трудовой миграции, пришли к общему выводу: в стране происхождения «омоложение» человеческого капитала неизбежно превращается в проблему экономической безопасности страны. Как во всех странах происхождения и в целевых странах, так и в Армении это явление нашло своё отражение во многих отношениях.

Результаты исследования, сделанные в рамках данной статьи, утверждали, что в **странах источников и целевых странах** увеличивается необходимость формирования новых направлений, в частности управление притоком, интеграция иностранцев, совершенствование урегулирования трудовой деятельности иностранцев.

Ключевые слова: миграционная политика, трудовая миграция, положительный и отрицательный стороны, страна происхождения, страна назначения, квалифицированная рабочая сила:

SOCIOLOGY OF MIGRATION

LABOR MIGRATION IN COUNTRIES OF ORIGIN AND TARGET COUNTRIES . POSITIVE AND NEGATIVE PARTIES

SHAGINYAN A. T.

Modern labor migration is one of the most important problems facing the Republic of Armenia due to its socio-economic, demographic and cultural consequences. This article examines labor migration in countries of origin and in target countries and the resulting positive and negative sides of it. Special attention was paid to the principles of co-management, cooperation and fact-based ones adopted in the Republic of Armenia (issues of economic, cultural, social or political involvement in more than two countries).

Investigating the positive and negative aspects of labor migration, we came to a general conclusion: in the country of origin, the “rejuvenation” of human capital inevitably turns into a problem of the country's economic security. As in all countries of origin and target countries, so in Armenia this phenomenon is reflected in many ways.

The results of the research made within the framework of this article argued that *in the source and*

target countries there is an increasing need to form new directions, in particular, the management of inflows, the integration of foreigners, and the improvement of the regulation of the labor activity of foreigners.

Keywords: migration policy, labor migration, pros and cons, Country of origin, destination country, skilled workforce :

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ալեքսանդր Դեվիյար, Աշխատանքային միգրացիան Հայաստանում. առկա միտումները և քաղաքականության տարբերակները, //Միգրացիայի միջազգային կազմակերպություն, Երևան, 2012:
2. Աստվածատուրով Ս., Մարգարյանյան Հ., Արտագաղթի, մարդկային կապիտալի վերարտադրության և գենդերային ռիսկերի փոխկապվածությունը ՀՀ-ում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Սոցիոլոգիա, տնտեսագիտություն, N 2 (143), 2014:
3. Ավետիսյան Կ., Արզումանյան Ա., Մարդը սոցիալ-տնտեսագիտական ժամանակակից գրականության մեջ, Հայաստան. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, Երևան, N 8-9, 2005:
4. ԵՄ-ում ընդունված չափանիշներին համապատասխանելիության տեսանկյունից Հայաստանի միգրացիոն օրենսդրության և պրակտիկայի վերլուծություն, Երևան, 2013, 338 էջ:
5. Եվրոպական միության և Հայաստանի միջև շարժունակության շուրջ գործընկերության վերաբերյալ համատեղ հայտարարություն, հասանելի է հետևյալ հասցեով՝ <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/11/st14/st14963-ad01.en11.pdf> (էջայցը՝ 2021 թվականի սեպտեմբերի 19-ին)
6. Թադևոսյան Զ., Կապիտալի և աշխատուժի միջազգային միգրացիա, Երևան, 2005, 267 էջ:
7. Կանոտ Ի. Զուտ բանականության քննադատություն, թարգմ. Խմբ.՝ Արզումանյան Յ.: Երևան, “Գիտություն” հրատ.: 2010: 951 էջ:
8. Համբարձումյան Ա., ՀՀ-ում մարդկային կապիտալի իրացման ասպեկտները, «ՀՀ-ում աշխատանքային օրենսդրությունը որպես գենդերային հավասարությանը նպաստող արդյունավետ մեխանիզմ», Համաժողովի նյութեր, Երևան, 2009:
9. Հայաստանի Հանրապետությունում միգրացիայի կառավարման ոլորտի ուսումնասիրություն. Գնահատման առաքելության զեկույց, //ՄՄԿ Հայաստանյան առաքելություն, Երևան, մարտ, 2008:
10. Հայաստան 2020. Զարգացման և անվտանգության ռազմավարություն, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2003, էջ 229-234:
11. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2016 թ. հունվար-մայիսին, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, 2016:
12. Հայաստանի Հանրապետությունում կյանքի որակի հետազոտություն, զեկույց, հեղինակ՝ սոց. գ. թ. Ս. Մանուկյան, // «Այ Փի Էս Սի» Քաղաքական և սոցիոլոգիական

խորհրդատվությունների ինստիտուտ, 30 մարտի, 2013:

13. Հայաստանյան աշխատուժի ներուժի ուսումնասիրություն, //ՀՀ Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության «Զբաղվածության պետական ծառայություն» գործակալություն, Միգրացիայի միջազգային կազմակերպություն, Եվրոպական միություն, Երևան, 2013:

14. Մարգարյան Հ., Մարկոսյան Ռ., Խաչատրյան Ն., Միգրացիայի ռիսկերը և մարդկային կապիտալի վերարտադրությունը. հարցադրումներ, հարցումներ, համադրումներ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2016, 140 էջ:

15. Նալչաջյան Ա. Անձ, խմբային սոցիալականացում և հոգեբանական աղապտացիա: Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1985: 265 էջ:

16. Ерицян Г., Все учтены! Пособие по вовлечению и участию молодых людей в странах Восточного партнерства / Армянская прогрессивная молодежь. Ер.: Зарт Принт. 2018. 120с.

17. Добренков В.И, Волков Ю.Г. Социология молодежи. Учебное пособие. Ростов-на-Дону. Феникс, 2006. 250 с.

18. Devillard A. Labor Migration in Armenia: Existing Trends and Policy Options, International Organization for Migration, International Organization for Migration Mission in Armenia. 2013. Volume 9: N 8. P. 113-116.

Տպագրության է երաշխավորել Փ.գ.թ. Ղ. . Ավետիսյանը
12.11.2021թ.

ԳԻՏԱՄԵԹՈՂԱԿԱՆ

ԱՆՍՈՎՈՐ ԲԱՂԱԴՐՈՒԹՅԱՄԲ ԹԹՎԱԾԻՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ԱԶՈՏԻ ԵՎ ՖՈՍՖՈՐԻ
ՄԻԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՂԱՄՅԱՆ Ռ.Խ., ՇԱՀԻՆՅԱՆ Գ.Ա., ՉԱԽՈՅԱՆ Ի.Բ., ԲԱԲԱԽԱՆՅԱՆ Ա.Վ.

Երևանի պետական համալսարան, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1

Շ. Շահամիրյանի անվան կրթահամալիր, Լենինգրադյան 4ա

Խ.Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան, 0010, Երևան,
Տիգրան Մեծի 17, e-mail:

Ներկայացված է ազոտի և ֆոսֆորի անսովոր թթվածնային միացություններ և թթուներ առաջացնելու հնարավորությունները: Նշված միացությունները համեմատաբար անկայուն են և քիչ կիրառելի, սակայն կարևոր նշանակություն ունեն ազոտի և ֆոսֆորի որոշ քիմիական հատկությունների պարզաբանումների համար և անհրաժեշտ են ավագ, հիմնական դպրոցներում և ԲՈՒՀ-ում նշված թեմաները դասավանդելիս:

Հիմնաբառեր՝ նիտրոզիլազիդ, նիտրոզիլ պերօքսիդ, ենթաազոտային, նիտրօքսիլային, երկնիտրազային, օրթոնիտրիտ, օրթոնիտրատ, ենթաֆոսֆորային, պիրոֆոսֆորային, մետաֆոսֆորային, ենթաֆոսֆորական, իզոֆոսֆորական:

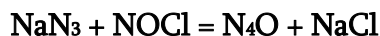
Ներկայացված է խմբագրություն 18.06.2021թ.

Ավագ և Հիմնական դպրոցում ինչպես նաև ԲՈՒՀ-ում անօրգանական քիմիա առարկայի դասընթացում սովորողները ծանոթանում են ծրագրով նախատեսված մետաղների և ոչ մետաղների օքսիդներին, որոնք հանդիսանում են անօրգանական միացությունների կարևորագույն դասերից մեկը: Թթվածնային միացությունների քիմիական հատկությունները բնութագրվում են դրանց բաղադրության մեջ մտնող տարրերի էլեկտրոնային և մոլեկուլների կառուցվածքային յուրահատկություններով:

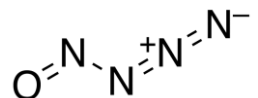
Պարբերական աղյուսակում V խմբում ընդգրկված ազոտ և ֆոսֆոր տարրերը ի տարբերություն մնացած պնիկտոգենների (այս խմբի տարրերը կրում են ընդհանուր այդ անվանումը, ինչը հիմնականում վերաբերվում է դրանց ջրածնային միացություններին՝

խեղդող վատ հոտ արձակող) առաջացնում են բազմաթիվ տարատեսակ օքսիդներ և թթվածնային թթուներ: Դպրոցական դասընթացից բացի ազոտի հայտնի օքսիդներից (N_2O , NO , N_2O_3 , NO_2 և N_2O_5) գոյություն ունեն նաև թթվածնով աղքատ (N_4O) և հարուստ (NO_3) բաղադրություններով անկայուն միացություններ:

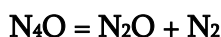
Թթվածնով աղքատ ազոտի օքսիդը (նիտրոզիլազիդ՝ N_4O) ցածր ջերմաստիճաններում ստացվում է նատրիումի ազիդի և նիտրոզիլ քլորիդի փոխազդեցությամբ .

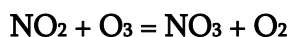
Նիտրոզիլազիդը $-50\text{ }^\circ\text{C}$ –ում բաց դեղին նյութ է, ունի անկյունային կառուցվածք:

Ավելի բարձր ջերմաստիճանում այն անհամամասնացվում է.

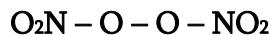
Թթվածնով հարուստ ազոտի միացությունը (նիտրոզիլ պերօքսիդ՝ NO_3) որպես միջանկյալ նյութ ստացվում է ազոտի (IV) օքսիդը օզոնով օքսիդացնելիս.

Քանի որ այն ջրի հետ փոխազդում է ըստ հետևյալ ռեակցիայի

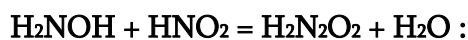
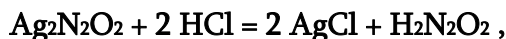

ապա ամենայն հավանականությամբ դրա կառուցվածքային բանաձևը կունենա հետևյալ տեսքը.

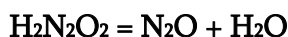

Ազոտը առաջացնում է $+3$ օքսիդացման աստիճանից ցածր արժեքներով ազոտ պարունակող թթվածնային թթուներ, որոնք քիչ թե շատ կայուն են միայն ջրային լուծույթներում այն էլ ցածր ջերմաստիճաններում:

Ազոտի $+1$ օքսիդացման աստիճանով թթուն՝ ենթաազոտային կամ հիպոազոտային թթուն ($\text{H}_2\text{N}_2\text{O}_2$) ստացվում է դրա աղերի և թթուների փոխազդեցությունով, կամ հիդրօքսիլ ամինի օքսիդացումով.

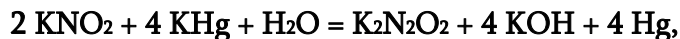

Ենթաազոտային թթուն պայթունավտանգ, ջրում լավ լուծվող սպիտակ բյուրեղային երկհիմն թույլ թթու է: Շատ անկայուն է, քայքայվում է անդարձելիորեն.

Քանի որ քայքայման ժամանակ անջատվում է N_2O , ապա ենթաազոտային թթուն կարելի է համարել ազոտի (I) օքսիդի մոնոհիդրատը՝ $\text{N}_2\text{O}\cdot\text{H}_2\text{O}$:

Թթվի համեմատ ավելի կայուն են դրա աղերը՝ հիպոնիտրիտները, որոնք ստացվում են համապատասխան մետաղի նիտրիտը նույն մետաղի ամալգամով վերականգնելով, ինչպես նաև ազոտի (II) օքսիդի և մետաղի փոխազդեցությունով.

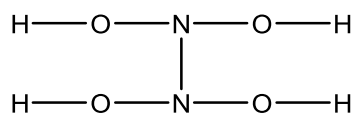
Հիպոնիտրիտները օդում տաքացնելիս քայքայվում են պայթյունով.

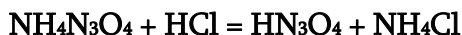
Ազոտի +2 օքսիդացման աստիճանով թթվածնային թթուն՝ նիտրօքսիլային թթուն ($\text{H}_4\text{N}_2\text{O}_4$) շատ անկայունության պատճառով նույնիսկ ջրային լուծույթում գոյություն չունի, սակայն հայտնի է դրա նատրիումական աղը՝ նատրիումի նիտրօքսիլատը ($\text{Na}_4\text{N}_2\text{O}_4$), որը դեղին նստվածքի ձևով ստացվում է հեղուկ ամոնիակի լուծույթում նատրիումի նիտրիտը մետաղական նատրիումով վերականգնելով.

Նիտրօքսիլային թթուն կարելի է դիտել որպես հիդրազինի ածանցյալ՝ ջրածնի բոլոր ատոմները փոխարինված OH խմբերով.

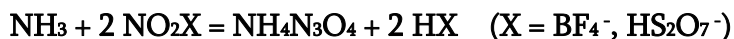
Ազոտի +3 օքսիդացման աստիճանից ցածր օքսիդացման աստիճանով ազոտ պարունակող հաջորդ թթվածնային թթուն (երկնիտրազային թթու կամ երկնիտրաամիդ) HN_3O_4 ստացվում է եթերային լուծույթում դրա աղերի և քլորաջրածնի փոխազդեցությամբ՝

Երկնիտրազային թթուն անկայուն, անգույն հեղուկ է: Նույնիսկ ջրային խիտ լուծույթներում այն քայքայվում է՝

Այդ թթվի աղերը բավականին կայուն են և դրանցից կիրառական նշանակություն ունի ամոնիումի աղը, որն օգտագործվում է որպես հրթիռային պինդ վառելանյութի օքսիդիչ: Ստացվում է նիտրոնիումի աղերով ամոնիակը նիտրացնելով՝

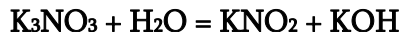
Բացի ազոտային թթվից, որտեղ ազոտը ունի +3 օքսիդացման աստիճան, հայտնի են նաև ազոտի նույն օքսիդացման աստիճանով օրթոազոտային թթվի աղերը և պերօքսիդային թթուն (HNO_3):

Կալիումի օքսիդի և նիտրիտի խառնուրդը արծաթի առկայությամբ 300 °C-ում երկար

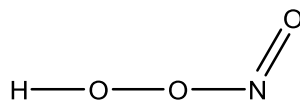
Ժամանակ տաքացնելիս ստացվում է բյուրեղային կալիումի օրթոնիտրիտ.

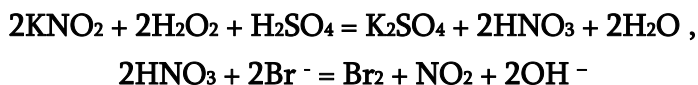
Այն բավականին անկայուն է, իսկ ջրային լուծույթում հիդրոլիզվում է անդարձելիորեն՝

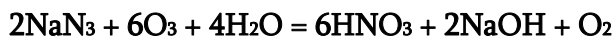
Պերօքսիդային թթուն (HNO_3) բաղադրությամբ նման է ազոտական թթվին, սակայն տարբերվում է կառուցվածքով՝

Նոսր ծծմբական թթվով թթվեցրած կալիումի նիտրիտի և ջրածնի պերօքսիդի խառնուրդը բրոմիդներից ակնթարթորեն անջատում է բրոմ այն դեպքում, երբ նույն պայմաններում ջրածնի պերօքսիդը և կալիումի նիտրիտը նման ռեակցիա չեն տալիս, այսինքն միջանկյալ ստացվում է Br^- իոնին օքսիդացնող ավելի ուժեղ օքսիդիչ՝ պերօքսազոտային թթու.

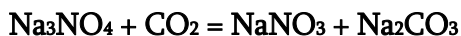
Հիմնային ազիդների ջրային լուծույթի վրա օգնով ազդելիս ստացվում է պերօքսիդային թթվի նարնջակարմրագույն, շատ անկայուն լուծույթ՝

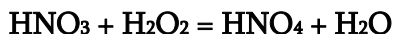
Չնայած օրթոազոտական թթու (H_3NO_4) ստացված չէ, սակայն ստացված են M_3NO_4 բաղադրությամբ դրա նատրիումական և կալիումական աղերը՝ օրթոնիտրատները, որոնք ստացվում են 300 °C-ում արծաթե հալքանոթում մի քանի օրվա ընթացքում, համապատասխան մետաղի նիտրատի և օքսիդի խառնուրդի փոխազդեցությամբ, օրինակ՝

Օրթոնիտրատները սպիտակ բյուրեղային նյութեր են, որոնք օդի խոնավության և ածխաթթու գազի հանդեպ շատ զգայուն են՝

+5 օքսիդացման աստիճանով ազոտի պերօքսիդային թթուն (HNO_4) ստացվում է -80 °C -ում 100 % -ոց ջրածնի պերօքսիդի և ազոտի (V) օքսիդի փոխազդեցությունով: Լուծույթում այն մասամբ առաջանում է ծխացող ազոտական թթվի և 100 %-անոց ջրածնի պերօքսիդի փոխազդեցությունով.

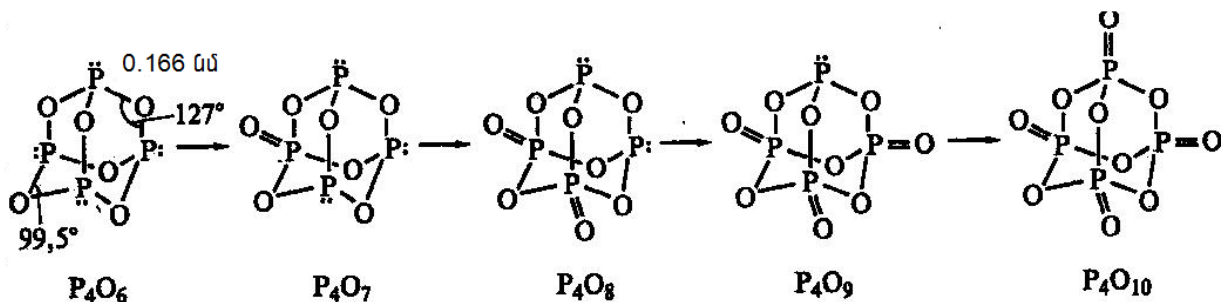
Պերօքսուագոտական թթուն քլորակրին բնութագրական հոտով շատ պայթյունավտանգ նյութ է:

Ֆոսֆորը բացի հայտնի P_4O_6 և P_4O_{10} օքսիդների առաջացում է նաև սովորական պայմաններում անկայուն օքսիդներ՝ PO , P_4O_7 , P_4O_8 և P_4O_9 , որոնք կարևոր դեր են կատարում ֆոսֆորի և ֆոսֆոր պարունակող միացությունների օքսիդացման ժամանակ:

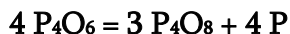
Հայտնի է, որ սպիտակ ֆոսֆորի օքսիդացման գործընթացը ընթանում է լուսարձակումով, որի պատճառը միայն գազային ֆազում սպեկտրալ անալիզով հայտնաբերված, ազատ վիճակում գոյություն չունեցող անկայուն PO -ն է: Հարկ է նշել, որ սպիտակ ֆոսֆորի օքսիդացման ժամանակ միջանկյալ ստացվում է նաև օզոն:

Քանի որ ֆոսֆորի եռօքսիդում ֆոսֆորը կոորդինապես հագեցված չէ, ապա այն կայուն վիճակ ձեռք բերելու համար արդեն 20-50 °C -ում օդի թթվածնով հեշտությամբ օքսիդանում է:

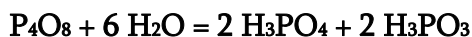
Օքսիդացման գործընթացում ֆոսֆորի ատոմներին թթվածնի ատոմների միացման հետևանքով հաջորդաբար ստացվում են P_4O_7 , P_4O_8 , P_4O_9 և P_4O_{10} օքսիդները՝

Նշված օքսիդների խառնուրդը կարմիր ֆոսֆորի հետ միաժամանակ ստացվում է նաև վակուումում 200-400 °C-ում P_4O_6 -ի անհամամասնացման ժամանակ, օրինակ՝

P_4O_7 -ը և P_4O_9 -ը կարելի է դիտարկել միայն ծայրային ատոմների թվով տարբերվող P_4O_{10} -ի նմանակներ, իսկ P_4O_8 -ը՝ որպես ֆոսֆորի (III) և (V) օքսիդների միացություն, ջրում լուծվում է՝ առաջացնելով ֆոսֆորային և ֆոսֆորական թթուների խառնուրդ:

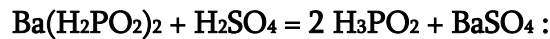
Իր առաջացրած օքսութթուների և դրանց աղերի տեսակներով ֆոսֆորը գերազանցում է պարբերական համակարգում ցանկացած տարրի: Ֆոսֆորի թթվածնային թթուների մի մասն ունի մոլեկուլային կառուցվածք, մյուսները՝ պոլիմերներ են: Բոլոր թթվածնային թթուներում ֆոսֆորը ունի չորս կոորդինացման թիվ, այսինքն՝ այն գտնվում է ինչպես ջրածնով, այնպես էլ թթվածնով առաջացրած քառանիստի կենտրոնում:

Ֆոսֆորի օքսութիւնները կարելի է բաժանել երեք տեսակի.

1. թթուներ, որոնց կառուցվածքում առկա է P-H կապ
2. թթուներ P-P կապով,
3. թթուներ, որոնց կառուցվածքում չկան P-P և P-H կապեր:

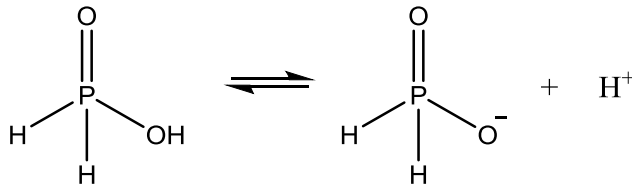
Ֆոսֆորը առաջացնում է թթուների մի ամբողջ շարք, որոնցում ֆոսֆորի օքսիդացման աստիճանը ցածր է +5-ից:

Ենթաֆոսֆորային (հիպոֆոսֆորային) թթուն (H_3PO_2), որտեղ ֆոսֆորն ունի +1 օքսիդացման աստիճան, լուծույթը ստացվում է բարիումի հիպոֆոսֆիտի վրա ծծմբական թթվով ազդելիս.

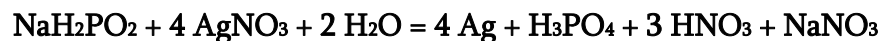

Ենթաֆոսֆորային թթուն միջին ուժեղության միահիմն թթու է:

Չնայած բաղադրությունում առկա են ջրածնի երեք ատոմներ, որոնցից երկուսը անմիջականորեն կապված են ֆոսֆորի ատոմի հետ, դիսոցվելիս անջատվում է միայն դրանցից մեկը.

Ենթաֆոսֆորային թթուն և դրա աղերը ուժեղ վերականգնիչներ են.

Բացի մեզ ծանոթ ֆոսֆորային թթվից, ֆոսֆորն առաջացնում է +3 օքսիդացման աստիճանով ևս երկու երկհիմն պիրոֆոսֆորային ($\text{H}_4\text{P}_2\text{O}_5$) և մետաֆոսֆորային (HPO_2) անկայուն թթուներ:

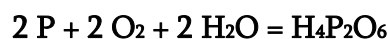
Ազատ վիճակում մետաֆոսֆորային թթուն մասամբ առաջանում է ֆոսֆինի այրման ժամանակ:

Բավականին կայուն են պիրոֆոսֆորային թթվի աղերը, որոնք առաջանում են հիդրոֆոսֆիտների տաքացման ժամանակ.

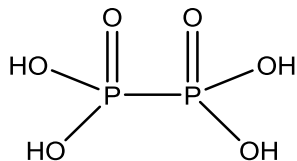

Հայտնի են նաև +4 օքսիդացման աստիճանով ֆոսֆորի օքսութիւններ:

Ենթաֆոսֆորական թթուն ($\text{H}_4\text{P}_2\text{O}_6$) անգույն բյուրեղային նյութ է, ստացվում է խոնավ օդում P_4O_6 -ի և P_4O_{10} -ի խառնուրդում կարմիր ֆոսֆորի դանդաղ օքսիդացման ժամանակ.

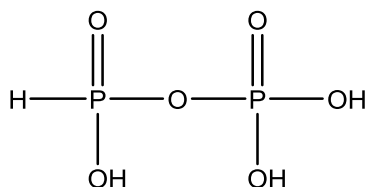
Ենթաֆոսֆորական թթվում առկա է P-P կապ.

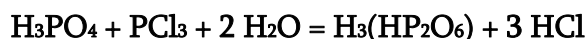
Այն միջին ուժեղությամբ քառահիմն թթու է, ունի թույլ արտահայտված վերականգնիչ հատկություն, միայն ուժեղ օքսիդիչների ազդեցությամբ է օքսիդանում ֆոսֆորական թթվի.

Ֆոսֆորի հաջորդ +4 օքսիդացման աստիճանով թթուն եռհիմն իզոֆոսֆորական թթուն է $\text{H}_3(\text{HP}_2\text{O}_6)$, որն ունի ենթաֆոսֆորական թթվի բաղադրությունը, սակայն տարբերվում է կառուցվածքով, չի պարունակում P-P կապեր, բայց կան P-H և P-O կապեր.

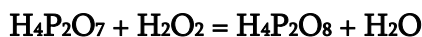

Այն ստացվում է 50 °C-ում չափաքանակով վերցված ջրի առկայությամբ ֆոսֆորի եռքլորիդի և օրթոֆոսֆորական թթվի փոխազդեցությամբ.

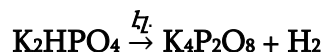

Ֆոսֆորի նշված թթուներից բացի հայտնի են նաև պերօքսիդային թթուներ ($\text{H}_4\text{P}_2\text{O}_8$) և (H_3PO_5), որոնք իրենց կառուցվածքում պարունակում են պերօքսիդային կապ:

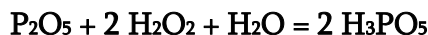
Պերֆոսֆորական թթուն ստացվում է պիրոֆոսֆորական թթվի և H_2O_2 -ի փոխազդեցությամբ.

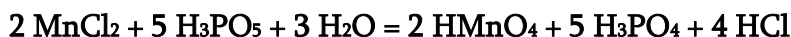
Իսկ դրա աղերը՝ հիդրոֆոսֆատների էլեկտրոլիզով.

Պերօքսումֆաֆոսֆորական թթուն ստացվում է P_2O_5 -ի ջրային լուծույթի և H_2O_2 -ի փոխազդեցությամբ.

Այն բնութագրվում է նրանով, որ շատ հեշտությամբ Mn^{2+} միացություններին օքսիդացնում է մինչև MnO_4^-

Քննարկված նյութը հնարավորություն կտա հիմնական և ավագ դպրոցում ազոտ և ֆոսֆոր թեմաների դասավանդման ժամանակ ավելի հիմնավոր պարզաբանելու

վերջիններիս տարբեր օբյեկտների աստիճաններով միացությունների ստացումը և հատկությունները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Неорганическая химия: в 2 томах /Ю.Д. Третьяков, Л.И. Мартиненко и др., М., "Академия", 2007, с.?
2. Неорганическая химия: В 3 томах / Ю.Д. Третьяков, А.А. Дроздов и др., М., "Академия", 2004, с.?
3. Անօրգանական քիմիա, 2 հ. Ռ.Խ. Աղամյան, ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2018, էջ?
4. F.A. Cotton, G. Wilkinson, C.A. Murillo, M. Bochmann. Advanced Inorganic Chemistry (6th ed.). New York: John Wiley & Sons. 1999

РЕЗЮМЕ

КИСЛОРОДСОДЕРЖАЩИЕ СОЕДИНЕНИЯ АЗОТА И ФОСФОРА С
НЕОБЫЧНЫМ СОСТАВОМ
АДАМЯН Р.Х., ШАГИНЯН Г.А., ЧАХОЯН И.Г.,
БАБАХАНИЯН А.В.

При преподавании в школе в 8 классе неорганической химии учащиеся знакомятся, в частности, с элементами V группы – азотом и фосфором, их свойствами и важнейшими химическими соединениями. При изучении указанных тем особое внимание уделяется их кислородным соединениям, которые имеют важное практическое значение.

Кроме известных из школьного курса оксидов (N_2O , NO , N_2O_3 , NO_2 и N_2O_5) азот образует также неустойчивые оксиды (N_4O) и (NO_3).

Крайне нестабильный нитрозилазид (N_4O) получается взаимодействием азидов натрия с нитрозил хлоридом при низких температурах. При температуре выше $-50^\circ C$ он разлагается на оксид азота (I) и азот. Богатое кислородом соединение азота пероксид нитрозила (NO_3) как промежуточное соединение образуется при окислении оксида азота NO_2 озоном. Азот с окислительным числом ниже +3 образует неустойчивые кислородсодержащие кислоты гипонитритную $H_2N_2O_2$, (нитроксильную $H_4N_2O_4$, однако, вследствие неустойчивости известна ее соль $Na_4N_2O_4$) и HN_3O_4 .

В статье также обсуждены способы синтеза и химических превращений кислородсодержащих кислот с окислительным числом азота +3 и +5.

Оксиды фосфора также представляют определенный практический интерес. Известны неустойчивые оксиды фосфора PO , P_4O_7 , P_4O_8 , P_4O_9 и оксокислоты фосфора с окислительным числом +3, +4, а также пероксикислоты $\text{H}_4\text{P}_2\text{O}_8$ и H_3PO_5 . Представленные структурные формулы соединений фосфора позволяют понять поведение указанных соединений в приведенных химических реакциях.

Приведенные данные позволяют полнее представить получение и свойства соединений азота и фосфора с разными окислительными числами, что весьма важно при преподавании химии в старшей школе.

Ключевые слова: нитрозилазид, нитрозил пероксид, азотистая, нитроксильная, динитрозная, ортонитрит, ортонитрат, фосфорноватистая, дифосфоновая, метафосфористая, фосфорноватая, изофосфорная.

SUMMARY

OXYGEN-CONTAINING COMPOUNDS OF NITROGEN AND PHOSPHORUS WITH UNUSUAL COMPOSITION

R.KH. ADAMYAN, G.A. SHAHINYAN, I.G. CHAKHOYAN,
A.V. BABAKHANYAN

When teaching at school in the 8 class of inorganic chemistry, students get acquainted, in particular, with the elements of group V - nitrogen and phosphorus, their properties and the most important chemical compounds. When studying these topics, special attention is paid to their oxygen compounds, which are of great practical importance.

In addition to the oxides known from the school course (N_2O , NO , N_2O_3 , NO_2 and N_2O_5), nitrogen also forms unstable oxides (N_4O) and (NO_3). An extremely unstable nitrosyl azide (N_4O) is obtained by the interaction of sodium azide with nitrosyl chloride at low temperatures. Above -50°C it decomposes into nitric oxide (I) and nitrogen. The oxygen-rich nitrogen compound nitrosyl peroxide (NO_3) as an intermediate compound is formed by the oxidation of nitric oxide (III) by ozone.

Nitrogen with an oxidation number below + 3 forms unstable oxygen-containing acids hypoxynitrogenous $\text{H}_2\text{N}_2\text{O}_2$ (nitroxyl $\text{H}_4\text{N}_2\text{O}_4$, however, due to the instability, its salt NaN_2O_4 is known) and HN_3O_4 .

The article also discusses methods for the synthesis and chemical transformations of oxygen-containing acids with oxidative nitrogen acid +3 and +5.

Phosphorus oxides are also of certain practical interest. Unstable phosphorus oxides PO , P_4O_7 , P_4O_8 , P_4O_9 and phosphorus oxoacids with oxidation numbers +3, +4, as well as peroxyacids $\text{H}_4\text{P}_2\text{O}_8$ and H_3PO_5 are known.

The presented structural formulas of phosphorus compounds make it possible to understand the behavior of these compounds in the given chemical reactions.

The data presented will make it possible to more fully represent the obtaining and properties of nitrogen and phosphorus compounds with different oxidation numbers, which is very important when teaching chemistry in high school.

Keywords: nitrosylazide, nitrosyl peroxide, nitrous, nitroxyl, dinitrosyl, orthonitrite, orthonitrate, hypophosphorous, pyrophosphorous, metaphosphorous, hypophosphoric, isophosphoric

Տպագրության է երաշխավորել քիմ. գիտ. թեկ. դոցենտ Ա. Մատիթյան 28.06. 2021թ.

ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԵՐՋՆԱՐԴՅՈՒՆՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄԵԹՈԴԸ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳՈՐԾՐՆԹԱՅՈՒՄ

ԲԱԲԱՅԱՆ Տ. Հ.

Խ.Արովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
Հայաստանի Հանրապետություն, 0010, Երևան, Տիգրան մեծի 17

Email: tigranmap@yahoo.com

Աշխարհագրական կրթական համակարգի ներկա հրամայականն է՝ ուսուցման գործընթացը կազմակերպել տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և հատկապես երկրատեղեկատվական համակարգերի ուսումնասիրման հենքի վրա: Ուսուցանող-ուսումնառող գործընթացի լավագույն կառավարողը ինքնագնահատականն է: Վերջնարդյունքահեն գնահատումը էական է սովորողների հետ նպատակամղված աշխատանքը ճիշտ պլանավորելու և ուսումնառության գործընթացում յուրօրինակ մոտեցումներ մշակելու, սովորողների ու ուսուցիչների միջև ռեֆլեքսիվ իրազեկման գործընթաց ձևավորելու համար:

Հոդվածի գիտական նորույթն է՝ կյանքից վերցված հիմնահարցերի ու ժամանակակից տեխնոլոգիական նվաճումների վրա կառուցված առաջադրումները, ուր առկա են նաև միջգիտակարգային կապերի կիրառումը, սովորողների կողմից շրջապատը յուրովի ընկալելու, դրանցում առկա տարածական կապերը բացահայտելու և ինքնակրթվելու լուրջ խթան են:

Հիմնաբառեր. ուսումնառության վերջնարդյունք, Բ.Բլումի *վերանայված* դասաբանություն, երկրատեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, արբանյակային հեռազննում, չափելի վերջնարդյունքներ:

Ներկայացված է խմբագրություն 10.11.2021թ.

Աշխարհագրական հետազոտական ներկայիս գործընթացները առավելապես հիմնվում են տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, էլեկտրոնային և արբանյակային համակարգերի կիրառման վրա: 60-ական թվականներին այս համակարգային լուծումները քայլ առ քայլ նվաճեցին աշխարհագրական ուսումնասիրությունների ոլորտը, աստիճանաբար փոխակերպելով համակարգված տեղեկատվական շտեմարանների, համակարգչային

ծրագրային փաթեթների և դրանց վրա հիմնված վերլուծական համակարգերի, իսկ ավանդական քարտեզներին զուգահեռ շրջանառվեցին փոխներգործուն էլեկտրոնային քարտեզներ՝ երևույթը ոչ միայն ներկայացնելու, այլ և վերլուծելու ունակությամբ: Տեղեկատվության արագ ներկայացումը, վերլուծման արդյունքների պատկերային արտահայտման հնարավորությունը, մասնագիտական ընդունակությունների, տարածական տվյալների և տեղեկատվական ստացման բազմապիսի միջոցներով աշխատելը ներկայումս առաջնային են:

Աշխարհագրական տեղեկատվական համակարգերը զարգանալով ընդգրկեցին կյանքի բազմաթիվ ոլորտներ և ներկայումս շրջանառվում են **Երկրատեղեկատվական համակարգեր (ԵՏՀ) Geographic Information Systems GIS))** եզրույթով: Հետևաբար աշխարհագետին և ոչ միայն նրան անհրաժեշտ են ժամանակակից, կայուն և հիմնարար գիտելիքներ, որոնց կիրառմամբ հնարավոր է իրականացնել գործնական հետազոտություններ, ստանալ հավաստի արդյունքներ: Տեղեկատվության արագ և անսահմանափակ հասանելիությունը հանգեցրեց նրան, որ ուսումնասիրողի մասնագիտական կարողությունները դարձան առավել անձնային:

Այս զարգացումները հատկապես մտահոգիչ են ներկա բուհական կրթական համակարգի համար, ուր ուսուցանվող գիտակարգերը կարող են կորցնել իրենց արդիականությունը նույնիսկ կրթական գործընթացի ժամանակահատվածում: Այդ պատճառով աշխարհագրական կրթական համակարգի ներկա հրամայականն է՝ ուսուցման գործընթացը կազմակերպել տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և հատկապես ԵՏՀ-ի հենքի վրա, մասնագիտական կրթության հիմքում տեսնելով մրցունակ, աշխատաշուկայի պահանջներին բավարարող և մշտապես ինքնակրթությանը պատրաստ աշխարհագետի պատրաստումը:

Ինչպես բուհում դասավանդողի նույնպես և դպրոցի ուսուցչի համար տեղեկատվական մշակույթը և դրա զարգացման անհրաժեշտությունը այսօր հասարակության սոցիալական արժեքների հիմքն են, մասնագիտական, հոգեբանական և մանկավարժական անհրաժեշտ իրավասությունների տիրապետմանը զուգահեռ ժամանակաշրջանի հրամայականն է նաև կրթական գործընթացը կազմակերպել և իրականացնել՝ նորարար ստեղծագործ մոտեցումներով: Ուսուցիչ-աշխարհագետները, իրենց մասնագիտական գործունեության շրջանակներում, դեռևս դժվարանում են աշխարհագրական գիտելիքների փոխանցումը սովորողներին կազմակերպել գործնական և հատկապես տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կիրառմամբ, մինչդեռ ՀՀ հանրակրթական ավագ դպրոցի աշխարհագրության կրթական ներկա չափորոշիչներում առկա են տեղեկատվական տեխնոլոգիաների օգտագործման, և դրանց կիրառմամբ խնդիրների լուծման կիրառման պահանջներ [1]:

Ստորև ներկայացվում է 10-րդ դասարանի դասագործընթացի <<Աշխարհագրական հետազոտության հիմնական մեթոդները>> թեմայի [2, էջ 30-33] յուրացմանը նպաստող աշխարհագրական խնդրի և դրա լուծման ընթացքի օրինակ:

Խնդիր: *Արեգակի ճառագայթների և երկրագնդի հորիզոնական հարթության միջև կազմած անկյունը օդատիեզերական նկարահանող հարթակի, նկարահանման պահին կազմել է 60°: Հաշվել նկարահանման արդյունքում ստացված լուսանկարում առկա ծառի իրական բարձրությունը, օգտագործելով նրա ստվերի երկարություն չափելիությունը:*

Խնդրի նպատակը՝ պատկերացումներ կազմել օդատիեզերական լուսանկարների օգնությամբ երկրի մակերևույթի ուսումնասիրման և չափումների մասին:

Խնդրի գիտամեթոդական բովանդակությունը՝ օդատիեզերական նկարահանող հարթակների օգնությամբ երկրի մակերևույթի մասին տեղեկատվության ստացումը և դրա պատկերային վերարտադրումը:

Խնդրի լուծման փուլերը և ընթացքը:

Նախապատրաստում՝ գլոբուսի, թվային տեսախցիկի և մոնիտորի միասնական կիրառմամբ մոդելավորել արբանյակի նկարահանման գործընթացը: Փոփոխելով տեսախցիկի հեռավորությունը գլոբուսից մոնիտորի վրա ցույց տալ նկարահանման մասշտաբի և ստացված պատկերի տեղեկատվության որակական և քանակական փոփոխությունները:

Խնդրի թեմային առնչվող գիտելիքների վերհանում՝ երկրի օրական և տարեկան պտույտներով պայմանավորված արեգակի ճառագայթների և երկրի մակերևույթի հետ դրանց կազմող անկյան աշխարհագրական նշանակությունը:

Ճանաչողական գործընթացին գիտա-մեթոդական բնույթի հաղորդում՝ հարց ու պատասխանի օգնությամբ բացահայտել օդատիեզերական նկարահանման առանձնահատկությունները, հնարավորությունները, ճանաչել լուսանկարում (մոնիտորի վրա) առկա աշխարհագրական օբյեկտների ուրվապատկերները:

Տրամաբանական կապի (մտածողության) ձևավորում՝

1. Նկարահանող արբանյակային սարքի նկարահանման առանցքը ուղղահայաց է երկրի տվյալ կետի մակերևույթին:
2. Առկա տվյալների վերլուծման արդյունքում մտովի կձևավորվի պարզ տրամագր՝ հաշվարկային եռանկյունու ձևով:

Կշտադատում և միջառարկայական կապ՝

- հարցադրումներով բացահայտել եռանկյունաչափության թեորեմաների կիրառման հնարավոր մոտեցումները:
- տրամաբանական կապի արդյունքում ստացված ծառ+ստվեր+ճառագայթ եռանկյան կողմերի երկարության հաշվարկման մեթոդի առաջադրումը հիմնված Պյութագորի թեորեմի վրա,

- Խնդրի պատասխանի տրամաբանական ստացումը:

Թեմայի ակնկալվող պահանջներին ծանոթանալուց հետո ուսումնասիրվում է դասանյութը և չափանիշերի օգնությամբ սահմանվում վերջնարդյունքները: Որպես չափանիշ կիրառելի է Բլումի վերանայված դասաբանությունը: Այն **ուսուցչին** հնարավորություն է տալիս ուսման գործընթացը կազմակերպել հենվելով սովորողների ստացած գիտելիքների վրա՝ ճանաչողական գործընթացի բոլոր 6 մակարդակներում, պլանավորել և կառավարել դասը ըստ բարդության աստիճանի, իրականացնել անհատականացված և նախագծային ուսուցում, ամփոփիչ և ձևավորող գնահատում: **Սովորողին** այն հնարավորություն են տալիս հասկանալ կրթական գործընթացում իր զարգացման ընթացքը, ընդհանուրի մեջ տեսնելով իր տեղը, նպաստում՝ ինքնագնահատմանը, իսկ փոխգնահատման միջոցով լրացնելու՝ բացթողածը:

Աղյուսակ

Ներկայացված դասի թեմայի չափելի, իրական սահմանվող վերջնարդյունքները

Վերջնարդյունք	Ուսուցման/ուսումնառության մեթոդներ	Գնահատման առաջադրանք	Վերջնարդյունքի ընդհանրական գնահատականը
Փաստերի և իրավիճակի դիտարկմամբ պայմանավորված իմացություն: (գիտելիք) <i>Ճանաչել Երկրի արհեստական արբանյակների կողմից իրականացվող նկարահանման սկզբունքներին:</i>	➤ Մտազբոհ. ➤ Պատմել, հիշել, մտաբերել ցուցադրել, բացատրել, ➤ Խմբակային աշխատանք <i>զլոբուսի, թվային ֆոտոխցիկի, համակարգչի և պրոեկտորի միասնական կիրառմամբ:</i>	Հարց ու պատասխան. Փորձի նկարագիր, որը աշխարհագրություն գիտակարգի տեսական և գործնական ընկալումն է: <i>Խցիկի դիրքի, զլոբուսից ունեցած հեռավորության արդյունքում ստացված պատկերի որակի մեկնաբանում:</i>	5

Հիմնահարցի վերաբերյալ հասկացությունների ձևավորում (ընկալում) <i>Արբանյակային լուսանկարի զննում, առաջադրված խնդրի պայմանների ընկալման համար, խնդրի լուծման հնարավոր քայլերի որոնում</i>	➤ Մտագործունեություն և Խնդրի առանցքային գաղափարի աշխարհագրական բաղադրիչի նկարագրում, վերհանում: ➤ Վերհիշում՝ արեգակի ճառագայթներ, Երկրագնդի օրական և տարեկան պտույտներ. ➤ Մտքերի քարտեզագրում. ➤ Լուծման ուղու բացահայտում.	Խնդրի պայմանների և լուծման ընթացքը նկարագրելու կարողություն, ներկայացված թվային տվյալների և հաշվարկային բանաձևերի կիրառման ունակություն:	6-7
Միջոցների կիրառում նախանշված նպատակի համար: (Կիրառում) <i>Առաջադրված խնդրի լուծման արդյունավետ, հաշվարկային ուղու ձևակերպում:</i>	➤ Սովորողները նախանշում են հնարավոր ուղիներ. ➤ Խնդրի լուծման հայտնի մեթոդներից ո՞րն է կիրառելի. ➤ Միջառարկայական կապեր (մաթեմատիկա):	Եռանկյունաչափական բանաձևերի կիրառման արդյունքում խնդրի պատասխանի ստացում:	8
Ապացուցվածի հիման վրա հիմնական մտքի տարանջատում: (Վերլուծություն) <i>Հաշվարկային տվյալի ստացման և կիրառված տրամաբանական ուղու համեմատում:</i>	➤ Մտքերի քարտեզագրում ➤ Խմբակային աշխատանք ընդհանրացում, համեմատում: ➤ Արդյո՞ք կան այլ հնարավոր ուղիներ:	Նույն խնդիրն այլ տարբերակով լուծելու հնարավորության վերհանում, համեմատում պատմական համանման գիտափորձի օրինակի հետ: <i>Էրատոսթենեսի գիտափորձը մթա 3-2դդ .:</i>	8-9
Ստեղծել պատմություն Մեփական ալգորիթմով խնդրի լուծման ունակություն գեներացում: (Ստեղծում) <i>Անմատչելի հետավորության չափման օրինակներ</i>	➤ Ուղղորդվող երկխոսություն. ➤ Խմբակային աշխատանք Մեկնաբանել, հիմնավորել, դատողություններ անել. ➤ Մտքերի քարտեզագրում:	Ցուցաբերել ամբողջական գիտելիք, հիմնվելով ստացվածի վրա: Ստեղծել նոր համանման խնդիր՝ նախանշելով լուծման ուղին:	9-10

Գնահատել մակերևույթի տեղեկատվության ժամանակակից հնարավորությունների արդյունավետությունը: (Գնահատում) <i>Ուսումնասիրությունների մաշտաբայնություն, իրավիճակների արժեքում (անտառային հրդեհներ, տարերային աղետներ և այլն):</i>	➤ Օգտակարության համակարգված սահմանում. ➤ Չափորոշիչների կիրառում, ➤ Կարևորության և արժեքում մակարդակի (աստիճանի) սահմանում:	Ցուցաբերել համամոլորակային խնդիրների ուսումնասիրման նպատակով արբանյակային նկարահանումների կարևորության մասին:	10
--	--	--	----

Սովորողներին վերջնարդյունքների իրազեկումը

Ավագ դպրոցի սովորողներին ուսումնառության գործընթացի վերջնարդյունքների իրազեկումը պետք է դիտարկվի, որպես կրթական ռազմավարական նպատակների իրականացման անհրաժեշտ պայման: Այս դեպքում սովորողները հստակ կպատկերացնեն իրենցից սպասվող ակնկալիքները և կրթական չափորոշիչների նվազագույն/առավելագույն մակարդակները [4, 135]:

Ուսումնառության մշտադիտարկում սովորողների ինքնագնահատման և փոխգնահատման միջոցով

Ուսուցանող-ուսումնառող գործընթացի լավագույն կառավարողը ինքնագնահատականն է: Վերջնարդյունքների գնահատումն իրական մարտահրավեր է ինչպես սովորողների, այնպես էլ ուսուցիչների համար ինքնագնահատման և փոխգնահատման իրազեկումները ձևավորելիս: Աշակերտակենտրոն կրթության համար գնահատման այս մոտեցումները հնարավոր են դառնում սովորողների հետ նպատակամղված աշխատանքի ճիշտ պլանավորմանը և ուսումնառության յուրօրինակ մոտեցումներ մշակմանը [4, 136]:

Քննարկենք վերոբերյալ մոտեցումները ներկայացված խնդրի լուծման օրինակում:

Հարց ու պատասխան, փորձի նկարագրում այս առաջադրանքներում իրականացվում է *ինքնաստուգում*:

- Ստեղծում առաջադրված խնդրի սեփական ալգորիթմով լուծելու կարողության գններացում, փաստացի՝ *ինքնագնահատում*:

Թեմայի ուսումնասիրումից ակնկալվող վերջնարդյունքները:

- *Ձևավորել* պատկերացումներ տեղեկատվության ստացման ժամանակակից
- մեթոդների մասին :

- **Հասկանալ** տվյալ աշխարհագրական օբյեկտի հետազոտական գործընթացում տեղեկատվական տեխնոլոգիայի տվյալ դեպքում *ԵՏՀ կիրառման, դերն ու անհրաժեշտությունը*:
- **Պրսևորել** աշխարհագրական հետազոտություններում մաթեմատիկական գիտելիքների կիրառման փաստացի ունակություններ:
- Հետազոտական խնդիրներ ինքնուրույն լուծելու **կարողության ձևավորում**:

Ըստ էության **վերջնարդյունքահեն գնահատումը** ոչ միայն կարևորվում է իր ստուգողական, ուսուցողական գործառնություններով, այլ և սովորողների ու ուսուցիչների միջև ռեֆլեքսիվ իրադեկման գործընթացի ձևավորմամբ Այս հանգամանքը կարևոր նախապայման է ուսուցչի համար կրթական գործընթացի կազմակերպման ժամանակ [3]: Կյանքից վերցված հիմնահարցերի և ժամանակակից տեխնոլոգիական նվաճումների վրա կառուցված խնդիրների առաջադրումները, ուր առկա են նաև միջգիտակարգային կապերը, սովորողների համար լուրջ խթան կարող է ծառայել շրջապատը յուրովի տեսնելու, ընկալելու, վերլուծելու, չափելու, առկա տարածական կապերը բացահայտելու՝ այսինքն ինքնակրթվելու համար: **Կրթական վերջնարդյունքը գործընթաց է, այլ ոչ մեկանգամյա գործողություն**

Առաջադրանքի հարցադրումների մեկնաբանությունը

1. Որքանով են ակնկալվող վերջնարդյունքները համապատասխանում ընտրված թեմային:
 - Հմտությունների և կարողությունների ձևավորումը ներկայացված է դասաբանության բոլոր վեց մակարդակներում, կառուցված՝ **պարզից դեպի բարդը**, տեղեկույթի և ուսումնասիրման գործնթացի կառուցվածքային ընկալմամբ:
 - Ձևավորված է գիտելիքի և խնդրի լուծման ուղու բաղադրիչների կիրառման բացահայտումը՝ աշխարհագրության դասավանդման գործընթացում այլ համանման ճանաչողական խնդիրների լուծման համար:
2. Որքանով են *վերջնարդյունքների գնահատականները իրական (համապատասխանեցումը Բ. Բլումի վերանայված դասաբանությանը)*:
 - Ստորին մակարդակների ունակությունները չեն պահանջում մտավոր բարձր կարողությունների դրսևորում, բայց ապահովում են գիտակարգի հիմնարար դրույթների յուրացմանը:

Խնդրի լուծման արդյունքում ձևավորվում է՝

- ցուցադրելու, մտաբերելու, սահմանելու, հասկանալ, կիրառելու **գիտելիք**
- փորձ իրականացնելու **կարողություն**:
- Համեմատելու, փորձարկելու, հանրագումարելու, զուգահեռներ տանելու,

- բացատրելու և քննարկելու **ընկալում**:
- Միջին և բարձր մակարդակները պահանջում են խորքային ուսանում՝ հենված ավելի բարձր աստիճանի մտավոր գործընթացների և միջառարկայական կապերի վրա:
- **Կիրառում**. Կառուցել տրամագիր, գծագրել, կիրառել, կատարել համեմատություն և հանգել հետևությունների:
- **Վերլուծություն**. Դասակարգել, զննել, հայտնաբերել, տարբերակել, մասնատել, ընդհանրացնել, վերլուծել, տալ առաջարկություն:
- **Ստեղծում**. Ամբողջական գիտելիքի ցուցաբերում, նոր գաղափարի կիրառում, օրինակի առաջադրում, այլ համանման կայացած գաղափարի հետ համեմատում, համադրում, ստեղծագործական նոր առաջարկի ստեղծման նախադրյալներ:
- **Արժևորում (Գնահատում)**. Օգտակարության համակարգված սահմանում, չափորոշիչների կիրառում, կարևորության և արժևորման աստիճանի սահմանում: Հետազոտության մաշտաբայնության հնարավոր չափերի և տեղեկույթի ստացման մակարդակի գնահատումը [5, էջ 2-5]:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ հանրակրթության պետական չափորոշիչներ: ՀՀ կառավարության N136Ն. Որոշումը, 4.02.2021, <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=149788>
2. Մ. Մանասյան և հեղ. խումբ. Աշխարհագրություն 10-րդ դասարան: Դասագիրք Երևան, Զանգակ-97, 2010, 224 էջ:
3. Դասավանդում առանց սահմանների, որոնք են 21-րդ դարի քաղաքացու պահանջված հմտություններն ու կարողությունները <https://www.slideshare.net/Ohanyancollege/ss> Շրջանառումը 24.08.2012:
4. Սողոմոնյան Լ.Վերջնարդյունքահեն գնահատման նախադրյալները օտար լեզվի ուսուցման գործընթացում հանրակրթական ոլորտում: Բանբեր Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվահասարակագիտական համալսարանի. Երևան Լինգվա, 2019, 247 էջ:
5. Վերջնարդյունքներին համապատասխան դասավանդման, ուսումնառության և գնահատման կարգը. ՀՊՏՀ, Երևան, 2019, 14 էջ:

РЕЗЮМЕ

МЕТОД ОЦЕНКИ ПО КОНЕЧНЫМ УЧЕБНЫМ РЕЗУЛЬТАТАМ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ГЕОГРАФИИ БАБАЯН Т.О.

В настоящее время в основ задачей системы географического образования является организация учебного процесса на основе информационных технологий, особенно с

помощью географических информационных систем (ГИС). Лучшим определяющим учебно-педагогического процесса является самооценка. Оценкой конечного результата становится целенаправленное планирование работы с учащимися, выработка новых подходов к обучению, создание процесса рефлексивного осознания между учениками и учителем. Задачи взятые из жизненных ситуаций, и решения на современных технологических достижениях, где также используются междисциплинарные связи, могут быть серьезным стимулом для учащихся к восприятию окружающей среды, к обнаружению существующих пространственных связей, то есть к самообразованию. Необходимость развития информационной культуры учителей сегодня составляет основу социальных ценностей каждого общества. Современный педагог нуждается не только в высоком уровне профессиональной, психологической, педагогической компетентности, но и в инновационных подходах и умениях для творческой организации своей деятельности. Приведен пример географической задачи, способствующий усвоению темы «Основные методы географических исследований» курса 10 класса и ее решение.

Ключевые слова: Географические информационные технологии, таксономия Б. Блума, спутниковое изображение, теорема Пифагора, измеримые результаты обучения.

SUMMARY

METHOD OF ASSESSMENT BY LEARNING OUTCOMES IN THE PROCESS OF LEARNING GEOGRAPHY BABAYAN T.O.

The current task of the geographic education system is to organize the educational process on the basis of information technologies, especially with the help of geographic information systems (GIS). The best manager of the educational and pedagogical process is self-assessment. The assessment of the final result is the purposeful planning of work with students or students, the development of unique approaches to learning, the creation of a process of reflective awareness between students and teachers. Tasks based on life problems, and solutions based on modern technological advances, where interdisciplinary connections are also used, can be a serious incentive for students to perceive the environment, to discover existing spatial relationships, that is, to self-education. The need to develop the information culture of teachers today forms the basis of the social values of every society. A modern teacher requires not only a high level of professional, psychological, pedagogical competence, but also innovative approaches and skills for the creative organization of their activities. Here is an example of a geographic problem that contributes to the assimilation of the topic "Basic methods of geographical research" course of grade 10 and its solution. After familiarization with the expected requirements of the topic, the lesson material is studied taking into account the criteria, and we determine the final results from the planned course. Bloom's classification (Bloom1956) is used as a criterion. This allows you to organize the learning process in such a way that students apply their knowledge at all 6 levels of cognitive development, from simple to complex. B. Bloom classification is a hierarchical classification of

cognitive abilities educational achievements. Basically it is presented in the form of a pyramid, from simple to difficult levels, developing towards the top. The teacher can use this pyramid to assess the difficulty level of lesson planning as well as their abilities. New approaches to the assessment process allow the student to understand their achievements / shortcomings in the educational process, contributing to the formation of self-government. For teachers, approaches to the final assessment help to constantly check the assimilation of the course, get the general outline of the curriculum, the assimilation of a certain topic, laying the foundation for the progress of assimilation of the curriculum. Educational result is a process, not a one-time operation.

Key words: *Geographic information technology, B. Bloom's taxonomy, satellite imagery, Pythagorean theorem, measurable learning outcomes.*

Տպագրության է երաշխավորել մ.գ.թ., դոցենտ Ս. Դայանը 01.12.2021թ.

Հումանիտար գիտություններ №-2 (40) 2021 Гуманитарные науки

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԻՆՖՈՐՄԱՏԻԿԱՅԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԿՈՄՊԵՏԵՆՑԻԱՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԿԱՊԿՈՒ ՍՈՎՈՐՈՂՆԵՐԻ ՀԵՏ ՏԱՐՎՈՂ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒՄ

ԳԱԼՍՅԱՆ Հ.Ա., ՍՈՂՈՅԱՆ Ս. Ս.

Խաչատուր Աբովյան անվան Հայկական Պետական Մանկավարժական Համալսարան
Շիրակի պետական համալսարան

hamgalo@mail.ru . sogspartak@mail.ru

Հիմնական դպրոցի կրթական գործընթացում դիտարկվում է էլեկտրոնային ուսուցումը՝ որպես տեղեկահաղորդակցական տեխնոլոգիա: Սույն հոդվածի նպատակն է քննարկել կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող (ԿԱՊԿՈՒ) սովորողների շրջանում էլեկտրոնային ուսուցման առանձնահատկությունները և այդ գործընթացում ուսուցիչների կոմպետենցիաների դրսևորումները:

Դիտարկելով այդպիսի սովորողների ինտեգրումը ինֆորմատիկայի դասագործընթաց՝ կարելի է ընդգծել, որ էլեկտրոնային գործիքները փոխում են մարդու կյանքը, նրան դարձնում առավել հետաքրքիր և նպատակասլաց: Որոշ դեպքերում ԿԱՊԿՈՒ սովորողներն իրենց կարողություններով չեն զիջում ընկերներին, երբեմն առաջանցիկ դեր են ստանձնում:

Հիմնաբառեր՝ ԿԱՊԿՈՒ սովորողներ, էլեկտրոնային ուսուցում, էլեկտրոնային գրատախտակ, ուսումնական գործընթաց, ուսուցման մեթոդներ:

Ներկայացված է խմբագրություն 15.11. 2021թ

21-րդ դարի աշակերտի տեղեկատվական մշակույթի, նրա աշխարհայացքի ձևավորման ու աշխարհաճանաչողության համար էական նշանակություն ունի էլեկտրոնային ուսուցումը [1]: Համակարգչի օգտագործումը ուսումնական գործընթացում երեխայի մոտ զարգացնում է տեսողական կողմնորոշումը, ձեռքի մկանները, նպաստում է սովորողի վերացական մտածողության ձևավորմանը [2]: Այս առումով անհրաժեշտ է մշակել այն գործիքակազմը, որը կբարձրացնի ինֆորմատիկայի ուսուցման արդյունավետությունը, կապահովի էլեկտրոնային ուսուցման և ինտերակտիվ մեթոդների համադրումը, ուսուցիչների մասնագիտական կոմպետենցիաների դրսևորումը:

Հիմնախնդրին տարաբնույթ դիտանկյուններից անդրադարձել են տարբեր հետազոտողներ: Կարևորելով ԿԱՊԿՈՒ սովորողների ներառումը ինֆորմատիկայի դասագործընթաց՝ հետազոտողները ընդգծում են, որ էլեկտրոնային գործիքները փոխում են մարդու կյանքը, նրան դարձնում ավելի հետաքրքրասեր, առավել զարգացած: Ըստ Վ. Սոկոլովի՝ որոշ դեպքերում այդպիսի սովորողներն իրենց կարողություններով չեն զիջում ընկերներին, երբեմն առաջանցիկ դեր են ստանձնում: Շեշտադրվում է նաև միջին դպրոցում այդպիսի սովորողների հետ աշխատող ուսուցիչների վերապատրաստման կարևորությունը ՈՅՈ, որովհետև յուրաքանչյուր իրավիճակ ուսուցչի համար պահանջում է նոր կարողություն և հմտություն:

Հետազոտության շրջանակներում ուսումնասիրություններ ենք կատարել Երևանի Գ. Ստեփանյանի անվան 135 հիմնական դպրոցի 5-րդ դասարանների թվով 48 աշակերտների և մի քանի ուսուցիչների հետ: Փորձարարական աշխատանքներն սկսվել են 2020թ. փետրվար-մայիս ամիսներին: Դպրոցն ունի ավելի քան 1400 աշակերտ, որից շուրջ 35-ը ներառված երեխաներ են: Հարցաթերթիկների միջոցով փորձել ենք ուսուցիչներից տեղեկանալ, թե ինչպես են նրանք աշխատում կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող սովորողներով համալրված դասարաններում: Ուսուցիչների մի մասը հաճախ դժվարություն է ունենում նման երեխաների հետ աշխատելիս: Այդպիսի սովորողներն ավելի նյարդային են և մեկուսացված են ընդհանուր դասագործընթացից: Ավելի երիտասարդ ուսուցիչները գտնում են, որ էլեկտրոնային ուսուցումը անհրաժեշտ է ԿԱՊԿՈՒ սովորողներին՝ զարգացնելու նրանց ստեղծագործական ակտիվությունը, սեր արթնացնելու ուսումնական պարապմունքների հանդեպ, ապահովելու տեղեկատվական հասանելիություն:

Բացահայտվել են ինֆորմատիկայի դասագործընթացի վերաբերյալ գիտական դիրքորոշումները, մոտեցումներն ու հայեցակարգերը: Ուսումնասիրվել են ինֆորմատիկայի ուսուցչի մասնագիտական կոմպետենցիաները:

Փաստաթղթային առումով հաշվի են առնվել ԿԱՊԿՈՒ սովորողների վերաբերյալ նյութերը ՈՎԸ:

Պետք է փաստել, որ ԿԱՊԿՈՒ սովորողների համար զգալի են որոշակի դժվարություններ «Ինֆորմատիկա» առարկայի յուրացման գործընթացում՝ կապված նրանց ընկալման, նյութի մտապահման և վերարտադրման հետ: Ներառական կրթության կազմակերպման մոտեցումներից մեկն այն է, որ ներառված սովորողները ամբողջովին չեն կարող տիրապետել ուսումնական ծրագրերին: Ընդհանուր առմամբ, նրանց համար (լսողության, տեսողության, մտավոր զարգացման խանգարումներ, զարգացման հապաղում ունեցող երեխաներ և այլն) բնութագրական են հետաքրքրությունների միակողմանիությունը: Օրինակ, լսողության խանգարումներ ունեցող երեխաների մոտ զարգանում է հետաքրքրությունը առավել պրակտիկ գործունեության նկատմամբ (սեր

սպորտի, տարատեսակ խաղերի հանդեպ, համակարգչի նախնական կարողության ձգտում և այլն): Տեսողության խանգարումներ ունեցող երեխաներն ավելի շատ հետաքրքրված են երաժշտությամբ, հումանիտար գիտություններով:

«Ինֆորմատիկա» առարկայի դասագործընթացում տեղեկատվական, հաղորդակցական միջոցները հավասարապես անհրաժեշտ են բոլոր սովորողներին: Ինֆորմատիկայի դասընթացի հիմնական պատկերները աշակերտների հաղորդակցական, համագործակցային, ստեղծագործական կարողությունների, ինքնուրույնության զարգացումն են:

Տեղեկատվական միջոցների կիրառման պայմաններում օգտագործվում է էլեկտրոնային գրատախտակը, որը լարում է աշակերտի ուշադրությունը, նրան մղում ավելի լավ ընկալելու իրավիճակը: Այն ակնառու կերպով ներկայացնելը օգնում է սովորողին՝ զարգացնելու էլեկտրոնային գրատախտակից օգտվելու կարողությունը: Ուսումնական բաշխիչ նյութերի վրա տեսողական կենտրոնացումը հանգեցնում է ուշադրության բաշխվածության և փոխանցման, հետևաբար կարևոր է զգայաբանների առավելագույն ներգրավումը առաջադիր գործընթացին:

Դասագործընթացում բնականաբար հաշվի են առնվում մանկավարժական այն պայմանները, որոնք ուղղված են հոգեֆիզիոլոգիական վիճակների դրական փոփոխությանը, կենսափորձի հարստացմանը, հասակակիցների հետ արդյունավետ հաղորդակցմանը:

Եթե փորձենք համակարգել վերը նշված կարողությունները, կարող ենք հանգել ուսուցչի մասնագիտական կոմպետենցիաների դերի բարձրացման անհրաժեշտությանը:

Հարկ է անդրադառնալ «Ինֆորմատիկա» առարկայի ուսուցիչների մասնագիտական կոմպետենցիաներին: Այսօր էլեկտրոնային ուսուցման դասագործընթացին ուսուցիչների կողմից գործադրվում են մանկավարժական կոմպետենցիաներ ժամանակակից դաս վարելու համար: Դրանցից կարելի է առանձնացնել հետևյալները.

1. Գիտական կոմպետենցիաներ. ինֆորմատիկա առարկային վերաբերող գիտելիքներ, տեղեկացվածության բարձր աստիճան, ինչպես նաև առարկայի վերաբերյալ նորագույն հետազոտություններ: Սրանք այն գիտելիքներն ու կարողություններն են, որոնք հատուկ են տվյալ գիտությանը և կոնկրետ ինֆորմատիկային:

2. Մեթոդական կոմպետենցիաներ. սրանք վերաբերում են մեթոդներին, հնարքներին և առանձնահատկություններին, որոնք նախատեսված են ԿԱՊԿՈՒ սովորողների հետ աշխատանքի կազմակերպմանը: Այս կոմպետենցիաները վերաբերում են փոխգործուն մեթոդների և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կիրառմանը, դասի վերահսկմանը, սովորել-սովորեցնելու մանկավարժական խնդիրների առաջադրմանը, խմբային և անհատական աշխատանքների իրականացմանը:

3. Սոցիալական կոմպետենցիաներ. որքանո՞վ են աշակերտները միմյանց հետ շփվում և

հաղորդակցվում և միմյանց հաղորդում ուսուցչի բացատրությունը. թիմային աշխատանքում որոշակի դերակատարում ստանձնել, ազատ շփվել ԿԱՊԿՈՒ սովորողների հետ և կարծիքներ հայտնել:

Բոլոր երեխաներն ունեն հասակակիցների աջակցության և օգնության կարիք: Նպաստել գիտելիքի ու կարողությունների փոխանցմանը (այդ ընթացքում ձևավորվում են հաղորդակցական կարողություններ):

4. Անձնային կոմպետենցիաներ. խոսքը վերաբերում է սովորողի ինտելեկտուալ և հուզական զարգացմանը, անձնային աճին: Որքանո՞վ է ինֆորմատիկայի ուսուցիչն աշխատում իր կարողությունների և հմտությունների զարգացման ուղղությամբ, որքանո՞վ է կատարելագործում իր անհատական զարգացումը, որքանո՞վ է հասցնում ճանաչել ինքն իրեն:

Կրթության մասին օրենքը, սակայն, յուրաքանչյուր երեխայի համար սահմանում և ապահովում է կրթության մատչելիություն և հավասար հնարավորություններ: Կրթական գործընթացին սովորողների ներգրավելու հավասար մատչելիություն ապահովելու հնարավորությունը ներդրված է ՀՀ հանրակրթական դպրոցներում: Այս դեպքում հաշվի են առնվում հատուկ կրթական կարիքների տեսակը և աջակցման հնարավորությունները: Նման կրթությունը տարբեր մակարդակներում ներդրվում է ուսումնական հաստատություններում՝ ստեղծելով բարենպաստ պայմաններ: Միջին դպրոցում «Ինֆորմատիկա» առարկայի դասագործընթացը կազմակերպելու համար անհրաժեշտ են՝ 1) կրթական ծրագրեր, 2) դասագրքեր, ուսումնական գործիքներ (համակարգիչ, էլեկտրոնային գրատախտակ, տեսահեռախոս և այլն), դիդակտիկ նյութեր, 3) ուսուցման նոր մեթոդներ, ձևեր և տեխնոլոգիաներ:

Կրթական միջավայրում նման գործառույթներ իրականացնելու համար, կարծում ենք, անհրաժեշտ է նաև մանկավարժի օգնականի աշխատանքը, որը կարող է՝

Ա) աշակերտներին տրամադրել անհրաժեշտ տեխնիկական օգնություն,

Բ) կազմակերպել ներառված աշակերտների՝ դասագործընթացից դուրս ժամանակային կարգավորումը,

Գ) օգնել կրթական գործունեություն իրականացնող ուսուցիչներին և այլն:

Ինֆորմատիկայի դասագործընթացը այլևս համատեղ ուսուցում է, համատեղ ուսումնական դասընթացի կազմակերպում, ուր ընդգրկված են ԿԱՊԿՈՒ անձինք և նման սահմանափակումներ չունեցող անձինք:

Նման միջավայրում բարձրանում է ուսուցիչների անձնական պատասխանատվությունը՝ ի նպաստ բոլոր սովորողների ճանաչողական գործունեության ակտիվացմանը, քանի որ էլեկտրոնային ուսուցումը լուրջ ներուժ է այս գործընթացի արմատավորման համար: Դասագործընթացում սովորողների համար իրական հնարավորություններ են ստեղծվում ինքնաիրացվելու: ԿԱՊԿՈՒ աշակերտները

ինտեգրվում են դասին, որն ապահովում է ինտերակտիվ և որակյալ ուսուցում:

Այսպիսով՝ մասնավորեցնելով ինֆորմատիկայի ուսուցիչների մասնագիտական կոմետենցիաները ԿԱՊԿՈՒ երեխաների հետ տարվող աշխատանքներում՝ ընդգծենք, որ դասագործընթացի առանձնահատկությունների և ԿԱՊԿՈՒ երեխաների հնարավորությունների համապատասխանեցումը առանջնահերթ խնդիր է՝ նպատակ ունենալով առավելագույնս հաշվի առնել երեխաների տեսողական, լսողական կամ դրանց համադրման իրական հնարավորությունները ուշադրության, նյութի մտապահման և վերարտադրման, ինչպես նաև ինքնուրույն հանձնարարություններ կատարելու տեսանկյունից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Соколов В.**, Особенности обучения детей с глубоким нарушением зрения современным информационным технологиям, Дефектология, N 4, М. , 2013, с. 65:
2. **Кукушкина О.**, Информационные технологии в контексте отечественной традиции специального образования, М., 2005, էջ 24:
3. **Соколов В.**, նույն տեղում, էջ 36:
4. Հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների մասին՝ ՄԱԿ-ի կոնվենցիա http://www.un.am/res/UN%20Treaties/III_15.pdf, 10.09.2019.
5. THE WAYS OF EXPRESSING PROFESSIONAL COMPETENCES OF INFORMATICS

TEACHERS IN BASIC SCHOOLS WHEN DEALING WITH CHILDREN WITH DISABILITIES

GALSTYAN H.A., SOGOYAN S.S.

Teacher at Yerevan Basic School # 135

Shirak State University

Nowadays, in the process of education in basic school, learning electronics is seen as an information technology. Features of learning electronics are most important among pupils in need of special teaching conditions. Learning electronics stimulates the cognitive activity of pupils, contributes to the complete assimilation of the educational material.

Using a computer in the learning process develops the child's arm muscles, visual orientation, and contributes to the formation of abstract thinking. In this regard, it is necessary to develop a toolkit that will increase the effectiveness of teaching computer science, ensuring a comparison of learning electronics and interactive methods.

Attaching particular importance to the integration of computer science in the teaching

process for pupils in need of special teaching conditions, a significant part of the researchers emphasizes that electronic tools change a person's life, making him more active and purposeful. In some cases, such pupils are not inferior in ability to their friends, and sometimes they play an advanced role. The study offers practical materials and guidelines.

Key words: Learners with special needs, online teaching, electronic board, teaching process, teaching methods.

РЕЗЮМЕ

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ В ОСНОВНЫХ ШКОЛАХ ПРИ РАБОТЕ С ДЕТЬМИ-ИНВАЛИДАМИ

Галстян Г.А., Согоян С.С.

В настоящее время в процессе обучения в основной школе изучение электроники рассматривается как информационная технология. Особенности обучения электронике наиболее важны для учеников, нуждающихся в особых условиях обучения. Обучающая электроника стимулирует познавательную активность школьников, способствует полному усвоению учебного материала.

Использование компьютера в процессе обучения развивает у ребенка мышцы рук, зрительную ориентацию, способствует формированию абстрактного мышления. В связи с этим необходимо разработать инструментарий, который повысит эффективность обучения информатике, обеспечив сравнение обучающей электроники и интерактивных методов. Придавая особое значение интеграции информатики в процесс обучения школьников, нуждающихся в особых условиях обучения, значительная часть исследователей подчеркивает, что электронные инструменты меняют жизнь человека, делая его более активным и целеустремленным. В некоторых случаях такие ученики не уступают по способностям своим друзьям, а иногда играют более важную роль. В исследовании предлагаются практические материалы и руководства.

Ключевые слова. Электронное обучение, электронная доска, учебный процесс, методы обучения.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել մանկավարժական գիտ.-ի թեկնածու, դոցենտ Գ.
Էլոյանը:

Հումանիտար գիտություններ №-2 (40) 2021 Гуманитарные науки

ՍՈՎՈՐՈՂՆԵՐԻ ՃԱՆԱԶՈՂԱԿԱՆ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՄԵԹՈԴԻԿԱՆ ԿԵԼՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ
ԹԱՆԳԱՍՅԱՆ Տ.Վ., ԶԱԽԱՐՅԱՆ Ն.Ս.

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան,
0010, Երևան, Տիգրան Մեծի 17
e-mail:

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվել կենսաբանության դասերի ընթացքում սովորողների ճանաչողական հետաքրքրությունների ձևավորման տեսական եվ մեթոդական առանձնահատկությունների և մեթոդամանկավարժական հետազոտության իրականացման նոր մոտեցումներին, որի նպատակն է ցույց տալ, որ ուսուցման գործընթացում ճանաչողական հետաքրքրությունները զարգացնող մեթոդներն արդյունավետ են և մեծ նշանակություն ունեն ուսումնական նյութն ավելի հեշտ, պատկերավոր ընկալելու գործում:

Հիմնաբառեր. կոմպետենցիա, ճանաչողական հետաքրքրություններ, մոտիվացիա:

Ներկայացված է տպագրության 26.05.2021թ.

Ժամանակակից կրթական համակարգը հիմնվում է կոմպետենցիաների ձևավորման վրա: Կրթության այս մոդելը նկարագրում է, թե ինչին պետք է տիրապետի ուսուցիչը, ինչ գործառույթներ պետք է իրականացնի, որքանով պետք է պատրաստ լինի մասնագիտական պարտականությունների կատարման համար և այլն: Կոմպետենտությունը ենթադրում է համապիտանի գիտելիքներ, կարողություններ, հմտություններ, ընդունակություններ և անձնային որակներ: Կոմպետենտությունը կոնկրետ անձի կողմից կոմպետենցիաների համակարգի յուրացումն է: Կոմպետենցիան սովորողի՝ գործունեության ընթացքում առարկայացված իրազեկությունն է, գիտելիքների, կարողությունների, անձնային որակների, գործնական փորձառության համակարգը, որն էլ որոշում է անձի՝ գործունեությանը պատրաստ լինելը: Սովորողների պատրաստվածությանը ներկայացվող որակական պահանջները և հանրակրթական հիմնական ծրագրերի բովանդակության պարտադիր նվազագույնը սահմանելիս պետք է հաշվի առնել մի շարք կոմպետենցիաներ: Դրանց թվին է դասվում նաև ճանաչողական

հետաքրքրությունը, որպես կենսաբանության ուսուցչի մասնագիտական կոմպետենցիա, որի ձևավորումն ու զարգացումն ապահովվում է հանրակրթության ընդհանուր ծրագրերով իրականացվող ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների արդյունքում [3, էջ 95-96]:

Կենսաբանության ուսուցման հաջողությունը մեծապես կախված է ուսուցման տարբեր փուլերում իրականացվող ճանաչողական գործունեությունից: Հետաքրքիր է, որ եթե սովորողը պատկերացում չկազմի, թե ինչու է կարևոր սովորել այս կամ այն կենսաբանական նյութը, չի ունենա ցանկություն այն սովորելու: Այսինքն, ուսուցիչը նախքան դասը կազմակերպելը, պետք է հոգա, որ աշակերտների մոտ ստեղծվի տվյալ նյութը սովորելու շարժառիթ, այսինքն պետք է շարժի սովորողների հետաքրքրությունը:

Մոտիվը կամ շարժառիթը արտաքին խթանող ազդակ է, որը ստիպում է մարդուն իրականացնել որոշակի գործողություն [4, էջ 45-46]:

Ն.Պ. Մորզովան գտնում է, որ սովորողի հետաքրքրությունը կարելի է շարժել՝

1. գործունեության նկատմամբ դրական զգացմունք առաջացնելով,
2. ուրախությամբ սովորելու և իմանալու պատրաստականության ստեղծումով,
3. որոշակի շարժառիթի ստեղծումով, որը հիմք կհանդիսանա այլ դրդապատճառներից անկախ՝ սովորողին ուսումնական գործունեության մեջ ներգրավելու համար [2, էջ 366-367]:

Ճանաչողական հետաքրքրության զարգացումն իրենից ներկայացնում է միմյանց հետ փոխկապակցված տարրերով բարդ և բազմափուլ գործընթաց: Գ.Ի. Շչուկինյան իր «Ճանաչողական հետաքրքրության խնդիրը որպես կենտրոնական օղակ գաղափարների համակարգում» աշխատության մեջ կարևորում է ճանաչողական հետաքրքրության զարգացման հետևյալ հաջորդական փուլերը՝

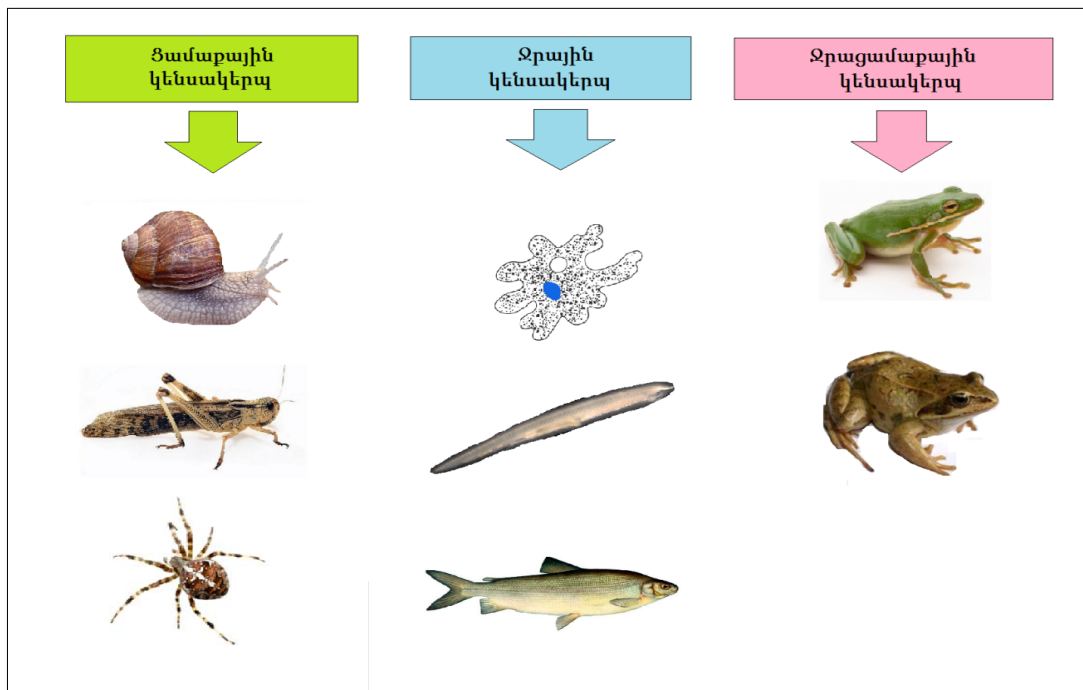
1. **հետաքրքրության**, որը նախնական փուլն է և ուղղված է արտաքին, երբեմն նաև անսպասելի և անսովոր հանգամանքների օգնությամբ սովորողների ուշադրությունը գրավելուն: Դա կարող է ծառայել որպես խթան երեխայի հետաքրքրությունը գրավելու և ուշադրությունը կենտրոնացնելու համար,
2. **հետաքրքրասիրության**, որն իրենից ներկայացնում է անձի ցանկությունը ներթափանցելու իր տեսած կամ լսած այս կամ այն երևույթի սահմանները: Այս փուլում ճանաչողության զարգացումն արտահայտվում է հուզական դրսևորմամբ, զարմանքի, ուրախության և այլնի արտահայտմամբ,
3. **ճանաչողական շարժառիթների**, որոնք կարևոր տեղ են զբաղեցնում և նպաստում են սովորողի ներթափանցմանը ուսումնասիրվող երևույթի մեջ,
4. **տեսական հետաքրքրության**, երբ սովորողների ունեցած տեսական հարցերն օգտագործվում են որպես ուսուցման գործիք [1, էջ 381-382]:

Մեր կողմից իրականացված մեթոդամանկավարժական հետազոտության համար, որպես օբյեկտ ընտրել ենք Արարատի մարզի Ոսկետափ գյուղի Սարգիս Հովհաննիսյանի անվան

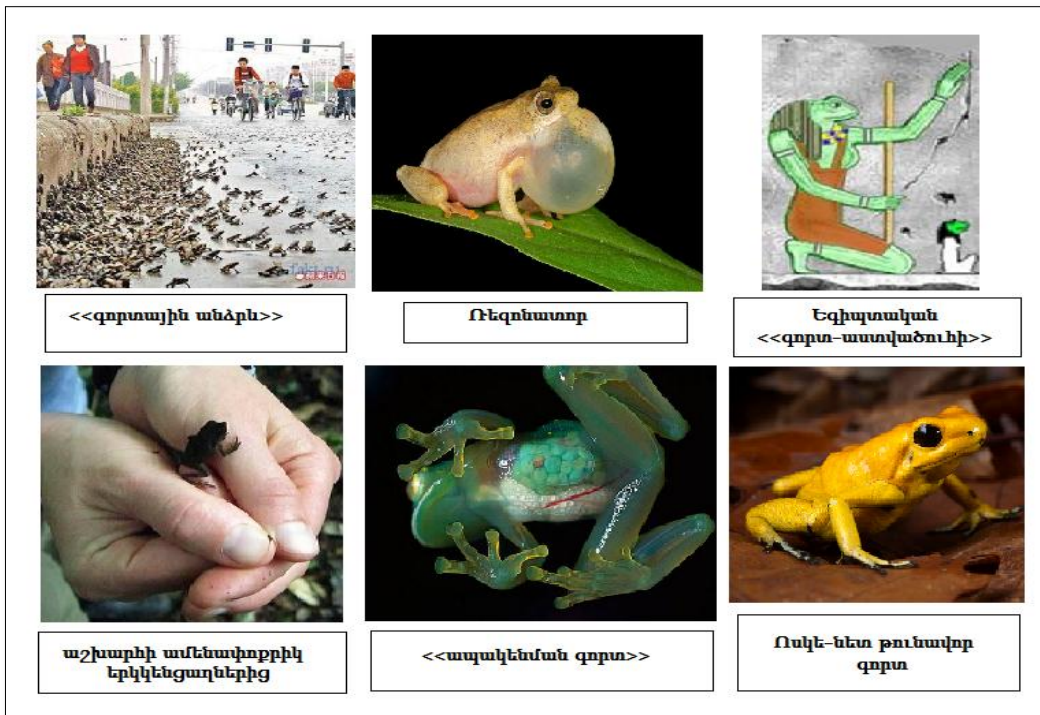
թիվ 1 հիմնական դպրոցի 7-րդ Ա դասարանը: Հետազոտության համար ուսումնասիրել ենք 7-րդ դասարանի կենսաբանության դասագիրքը, ուսումնական պլանը, ուսուցչի ձեռնարկը և լրացուցիչ գրականություն:

Հետազոտության ընթացքում կիրառել ենք մեր կողմից մշակված մեթոդիկա, որն ուղղված է եղել սովորողների ճանաչողական հետաքրքրությունների զարգացմանը:

Բերենք սովորողների ճանաչողական հետաքրքրությունների զարգացմանը նպաստող, մեր կողմից կազմած տեսաճանաչողական համակարգերի մի քանի օրինակներ (նկ. 1, նկ.2):

Նկ.1 Տարբեր կենսակերպ վարող կենդանիներ

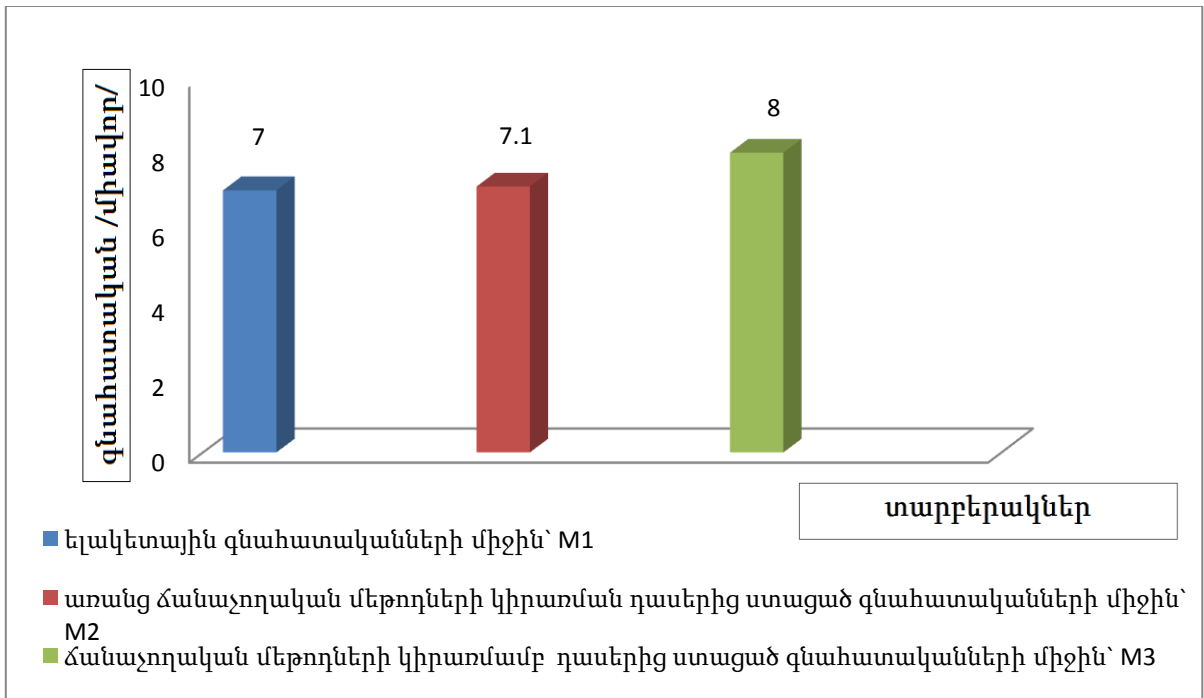

Նկ.2 Երկկենցաղներ

Նկար 1-ում սովորողները համեմատության պայմաններում կճանաչեն և կտեղեկանան ցամաքային, ջրային և ջրացամաքային կենսակերպ վարող կենդանիներին, իսկ նկար 2-ում սովորողները նույն կերպ կձանոթանան արտասովոր երկկենցաղներին և նրանց բնահարմարվածությանը:

Փորձի ընթացքում ստուգել ենք հետազոտվող դասարանի աշակերտների ելակետային առաջադիմությունը: Հետազոտությունն իրականացրել ենք մի շարք դասավանդումների անցկացման հիման վրա: Իրականացրել ենք մի շարք թեմաների դասավանդումներ, որոնց մի մասն առանց ճանաչողական հետաքրքրությունները զարգացնող մեթոդների կիրառման, իսկ մյուս մասը՝ ճանաչողական հետաքրքրությունները զարգացնող մեթոդների կիրառմամբ: Վերջում հաշվել ենք սովորողների ստացած գնահատականների միջինները՝ մի դեպքում ելակետային գնահատականների (M_1), մյուս դեպքում առանց ճանաչողական հետաքրքրությունը զարգացնող մեթոդների կիրառման (M_2), և իհարկե այդ մեթոդների կիրառմամբ դասերից ստացած գնահատականների (M_3):

Տրամագիր 1-ում բերվում է ուսումնասիրության ամփոփ տվյալները:

Տրամագիր 1. Ճանաչողական ակտիվության ցուցանիշներն ըստ տարբերակների

Տրամագրից հետևում է, որ ճանաչողական հետաքրքրությունը զարգացնող մեթոդներով վարած դասերն ավելի արդյունավետ են. նման մեթոդներով վարած դասերի արդյունքները համեմատելով ելակետային և առանց այդ մեթոդների կիրառման դասերի հետ տեսնում ենք, որ սովորողների ստացած միջին գնահատականը 1 միավորով բարձրացել է՝ շնորհիվ կիրառված այն մեթոդների, որոնք նպատակաուղղված են եղել զարգացնելու սովորողների ճանաչողական հետաքրքրությունները:

Այսպիսով, մեր կողմից իրականացված մեթոդամանկավարժական հետազոտությունից հետո հանգել ենք հետևյալ եզրահանգումներին.

Կենսաբանության ուսուցման գործընթացում ճանաչողական հետաքրքրությունները զարգացնող մեթոդները նպաստում են սովորողների կողմից նյութի ավելի հեշտ, պատկերավոր և մատչելի կերպով յուրացմանը, նոր գիտելիքների ձեռքբերմանը, պրակտիկ և ստեղծագործական կարողությունների զարգացմանը, մտածողության խթանմանը, ինքնուրույն և տրամաբանական եզրահանգումներ կատարելուն:

Ճանաչողական հետաքրքրությունը զարգացնող մեթոդներով վարած դասերի արդյունքները համեմատելով ելակետային և առանց այդ մեթոդների կիրառման դասերի հետ տեսնում ենք, որ սովորողների ստացած միջին գնահատականը 1 միավորով բարձրացել է՝ շնորհիվ կիրառված այն մեթոդների, որոնք նպատակաուղղված են եղել զարգացնելու սովորողների ճանաչողական հետաքրքրությունները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Едиханова Г. Г. Формирование познавательных интересов обучающихся // Молодой ученый. — 2016. — №30, стр. 381-383
2. Пологрудова И. С. Теоретические подходы к изучению «познавательного интереса» в психолого-педагогической литературе // Молодой ученый. — 2012. — №4. стр. 366-367
3. Пономарева И.Н., Соломин В.П., Сидельникова Г.Д. Общая методика обучения биологии, 3-е изд., стер. — М.: Издательский центр «Академия», 2008. — стр. 280. стр. 95-96
4. Якунчев М.А., Волкова О.Н., Аксенова О.Н. и др. Методика преподавания биологии-2008, стр.320. стр 45-46, 48, 50

РЕЗЮМЕ

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ

ТАНГАМЯН Т.В., ЗАХАРЯН Н.С.

В статье рассматриваются теоретико-методологические особенности развития интересов на уроках биологии, новые подходы к проведению методолгических и педагогических исследований, целью которых является показать методы, которые развивают интересы в процессе обучения, эффективны и имеют большое значение для облегчения учебного материала.

Ключевые слова: компетентность, познавательные интересы, мотивация.

SUMMARY

THE METHODOLOGY OF THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' COGNITIVE INTERESTS IN THE TEACHING OF BIOLOGY

TANGAMYAN T.V., ZAKHARYAN N.S.

The article touched upon the theoretical methodological of the formation of cognitive intentives of biology students during biology classes and the new approoaches to conducting metodological and pedagogical research, which goal is to show that methods of developing cognitive interests are effective during the educational process and have an important role to make the learning material easier and more effective.

The development of cognitive interest is a complex, multi-stage process with interconnected elements. G.I. Shchukina in her work "The Problem of Cognitive Interest as a Central Link in the System of Ideas", identifies the following stages in the development of cognitive interest:

1. The interest, which is the initial stage, is aimed at attracting students' attention with the help of external, sometimes unexpected, unusual circumstances. It can serve as a stimulus for the child to be interested and focused,
2. Curiosity, which is the desire of a person to penetrate the boundaries of this or that event he/she has seen or heard. At this stage, the development of cognition is expressed through emotional expression, surprise, joy, etc.
3. Cognitive motivations, which play an important role, contribute to the learner's penetration into the studied phenomenon.
4. Theoretical interest, when students' theoretical questions are used as a teaching tool.

Key words: competence, cognitive interests, motivation.

Տպագրության է երաշխավորել մանկ. գիտ.թեկնածու, դոցենտ Հ. Հ. Մարգարյանը 24.06.
2021թ.

Հումանիտար գիտություններ №-2 (40) 2021 Гуманитарные науки

«ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ 6 ԳԼԽԱՐԿՆԵՐ» ՄԵԹՈԴԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ «ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱ»

ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՅՈՒՄ

ՍԱՀՐԱԴՅԱՆ Ա.Ի, ՀԱԿՈԲՅԱՆ Ա.Ս.

Խ.Արծվյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
Հայաստան, 0010, Երևան, Տիգրան Մեծի 17 Email: sahradyanartak@gmail.com Email:
anna.hakobyan.0292@gmail.com

Հոդվածում գիտափորձարարական եղանակով ներկայացված է մտածողության 6 գլխարկների մեթոդի կիրառման արդյունավետությունը հիմնական դպրոցում «Տեխնոլոգիա» առարկայի ուսուցման գործընթացում: Այս մեթոդի կիրառումը հնարավորություն է տալիս խնդրահարույց իրավիճակը դիտարկել տարբեր տեսանկյուններից՝ զարգացնելով ինժեներական և ստեղծագործական մտածողությունը, հնարվորություն տալով ձեռք բերել նոր գիտելիքներ, դրանք համադրելով արդեն ունեցած գիտելիքների հետ և առաջարկել ինքնատիպ լուծումներ:

Հիմնաբառեր. ստեղծագործական մտածողություն, ստեղծարարություն, մեթոդ, գաղափարների գեներացիա, նախագիծ:

Ներկայացված է խմբագրության 07.09.2021թ

Արդի ժամանակաշրջանը յուրաքանչյուր անհատից պահանջվում է բարդ խնդիրներ լուծելու, հանգամանքները քննախույզ դիտարկելու, այլընտրանքային կարծիքները քննելու և օպտիմալ որոշումներ կայացնելու կարողություն: Ակնհայտ է, որ քննադատաբար և ստեղծագործաբար մտածելը հմտություն է, որ կարող է ձևավորվել և զարգանալ ուսումնական բարենպաստ միջավայրում: Դեռևս 16-րդ դարում անգլիացի նշանավոր փիլիսոփա Ֆրենսիս Բեկոնը չէր ընդունում, երբ գիտական հայտնագործությունները տեղի էին ունենում բավականին դանդաղ և հիմնականում պատահական: Նա փորձ է անում գտնել մոտեցումներ և ալգորիթմներ, որոնք հնարավորություն կտան նոր մտահղացումների իրականացումը վերածել համակարգված, մշտական բնույթ կրող գործընթացի [1,2]: Այսօր առկա են ստեղծագործության և ինքնատիպության բազմաթիվ տեսություններ, որոնք օգնում են տարբեր տեսանկյուններից դիտարկել առկա խնդիրներն և առաջարկել ոչ ստանդարտ լուծումներ:

Ստեղծագործական մտածողությունը, դա մտածողության տեսակ է, որը նոր

գաղափարների գեներացմամբ անցում է սկզբունքորեն նոր լուծումների հանգեցնող խնդրահարույց իրավիճակների: Նոր գաղափարը, դա նոր հայացք է դեպի առկա երևույթների փոխկապակցվածությանը: Հաճախ նոր գաղափարն ի հայտ է գալիս նախկինում արդեն իսկ հայտնի տեղեկատվության հետ որոշակի «կապերի» հիման վրա: Ստեղծագործական մտածողությունը տարբերվում է պատրաստի գիտելիքների և հմտությունների կիրառման գործընթացից:

Այժմ դպրոցներում տարբեր մեթոդներ են կիրառվում սովորողների մտավոր ակտիվությունը բարձրացնելու և զարգացնելու համար: Յուրաքանչյուր ուսուցիչ ընտրում և օգտագործում է համապատասխան մեթոդ՝ ելնելով աշակերտների տարիքից և անհատական առանձնահատկություններից, դասի պատրաստվածության աստիճանից, ուսումնական նյութի բովանդակությունից և սեփական հնարավորություններից: Ստեղծարարության վերլուծության մի շարք մոտեցումներում կարելի է առանձնացնել հետևյալ մեթոդները՝ 1) գիտություն, տեխնոլոգիա, ինժեներիա, մաթեմատիկա (ԳՏԻՄ), 2) գյուտարարական խնդիրների լուծման տեսություն (ԳԽՄՏ), 3) սինեկտիկա, 4) 6 գլխարկների մեթոդ, 5) Ուոլթ Դիսնեյի տեխնիկա և այլն: Մեր հետազոտությունը իրականացրել ենք մտածողության վեց գլխարկներ մեթոդի օգնությամբ: Այս մեթոդի հեղինակը հոգեբան, ստեղծագործ մտածելակերպի ոլորտում փորձագետ Էդուարդ դե Բոնոն է, որը «6 գունավոր գլխարկներ» մեթոդի կիրառմամբ ավելի արդյունավետ է դարձնում խմբակային քննարկումը, օգնում է հետևողականորեն պլանավորել և կատարելագործել մտածելու գործընթացը: Մեթոդը քննադատական մտածողության զարգացման միջոցներից է [1]:

Էդուարդ դե Բոնոն զարգացնում է «մտածողության 6 գլխարկների» տեսությունը այնպես, որ այդ գլխարկները հնարավոր լինի տեղադրել, փոխել, հանել և այլն: Արդյունքում, հեղինակի այս տեխնիկան օգնում է տեսությունը դարձնել ընկալման համար ավելի դյուրին՝ նույնիսկ ամենափոքր տարիքի սովորողների համար: Հետևաբար, 6 գլխարկների տեխնիկան հաճախ օգտագործվում է դասերի և թրեյնինգների ընթացքում՝ ինտելեկտի և ստեղծարարության զարգացման համար:

Բոնոն առանձնացնում է մեթոդի մի քանի առավելություններ [3,4]: Առաջին առավելությունն այն է, որ հնարավորություն է տրվում խաղալ ինչ-որ մեկի դերը: Երկրորդ առավելությունը՝ մեր ուշադրությունը դեկավարելու հնարավորությունն է: Մեթոդի երրորդ առավելությունը կայանում է նրանում, որ մեզ հնարավորություն է տրվում պայմանավորվել, համաձայնության գալ զրուցակցի հետ

Աշխատանքի նպատակն է գիտափորձարարական հետազոտման միջոցով հիմնական դպրոցի սովորողների մոտ զարգացնել ստեղծագործական և ինժեներական մտածողությունը «մտածողության 6 գլխարկներ» մեթոդի կիրառմամբ: «Մտածողության 6 գլխարկներ» մեթոդը ուսուցիչներին հնարավորություն է տալիս մտածել վեց տարբեր եղանակներով, իսկ այդ եղանակները տարբերելու համար հորինել են վեց գլխարկներ

տարբեր գույներով՝ որպես ուսումնական նյութն ավելի լավ յուրացնելու միջոց: Սպիտակ գլխարկը փաստերը և տեղեկատվությունն է: Այս գլխարկը կրելիս մենք կենտրոնանում ենք մեզ հայտնի տվյալների վրա: Փորձում ենք հասկանալ, թե ունեցած տեղեկատվությունից ինչն է պակասում, ինչպես գտնել և օգտագործել արդեն հայտնի փաստերն ու եզրակացությունները առաջադրված խնդրի լուծման համար: Սպիտակ գլխարկն, ըստ էության, ճանաչողության հետադարձ մեթոդ է, որն օգտագործում ենք, որպեսզի բացահայտենք երևույթի զարգացման պատճառահետևանքային կապերն ու օրինաչափությունները: Կարմիր գլխարկը զգացմունքներն ու էմոցիաներն են: Կրելով այն՝ մենք արտահայտում են կարծիքները՝ հիմնվելով զգացմունքների և նախազգացումների վրա: Կարելի է ասել՝ լսում ենք մեր ներքին ձայնին: Եթե քննարկումը խմբային է՝ կարևոր է հասկանալ այլ մարդկանց պատասխանները, շարժիչ ուժերը և նրանց կողմից առաջարկված լուծումները: Դա անելու համար խմբի յուրաքանչյուր անդամ պետք է լինի ճշմարտախոս և անկեղծ, ոչ թե թաքցնի իր իրական զգացմունքներն ու ապրումները

Սև գլխարկը քննադատությունն ու վատատեսությունն է: Այս գլխարկը կրելիս պետք է հոռետես լինել, բայց ունենալ քննադատության առողջ չափաբաժին, գնահատելով խնդրի լուծման համար առաջարկվող տարբերակների ապագա հնարավոր ռիսկերը, հետագա զարգացման դժվարություններն ու չնախատեսված իրավիճակները: Այս խմբի անդամները յուրաքանչյուր գաղափարի մեջ գտնում են թույլ կետեր և ուշադրություն հրավիրում դրանց վրա: Սև գլխարկը պետք է առաջին հերթին օգտագործեն նրանք, ովքեր արդեն հաջողության են հասել և սովոր են դրական մտածել, քանի որ հաճախ այդպիսի մարդիկ հակված են թերագնահատել սպասվող դժվարությունները:

Դեղին գլխարկը լավատեսությունն է: Դա սևի հակապատկերն է և ենթադրում է խնդրի լավատեսական, դրական մոտեցում: Այստեղ պետք է նշել յուրաքանչյուր լուծման ուժեղ կողմերն ու առավելությունները: Սա հատկապես կարևոր է այն դեպքում, երբ լուծման բոլոր տարբերակները բավականին մոայլ են թվում: Կանաչ գլխարկը ստեղծարարությունն է: Այն պատասխանատու է ստեղծագործական, անսովոր գաղափարների ու արտասովոր հայացքների որոնման համար: Խորհուրդ է տրվում այն օգտագործել սև գլխարկից հետո, որպեսզի դժվարությունները հեշտությամբ հաղթահարվեն: Այս դեպքում, նախկինում առաջարկված լուծումները չեն ենթարկվում որևէ գնահատման, այլ միայն ապահովվում է դրանց հետագա զարգացումը՝ ստեղծագործական մտածողության ակտիվացմամբ: Կապույտ գլխարկը կառավարումն է: Այն ուղղակիորեն կապված չէ լուծման հետ: Կապույտ գլխարկը կապված է մտային գործընթացի կազմակերպման և ղեկավարման հետ: Ի տարբերություն մյուս հինգի՝ նախատեսված է գաղափարների իրականացման գործընթացը կառավարելու և խնդիրների լուծման աշխատանքները համակարգելու համար: Ըստ էության այստեղ այն մասնակիցներն են, որոնք գնահատում են բոլոր խմբերի առաջարկները և գտնում օպտիմալ լուծումը: Կապույտ գլխարկն օգտագործվում է մնացած

մյուս գլխարկների փորձարկումից : Այս գլխարկը կրող խումբը որոշում է, թե ինչ է նախատեսվում անել, այսինքն, նպատակների ձևակերպումը, իսկ վերջում՝ արդյունքների ամփոփում և քննարկում: Այս խմբում կարող է լինել նաև ինքը ուսուցիչը [4]:

«Մտածողության 6 գլխարկներ» մեթոդով դասի անցկացման համար Երևանի Արմեն Հովհաննիսյանի անվան թ.194 հիմնական դպրոցի 7-րդ դասարանում «Գրաֆիկա», «Տնտեսվարման և ձեռնարկչության տարրեր» և «Դիզայն» մոդուլների ուսուցման ավարտին աշակերտներին հանձնարարվում է վերլուծել կազմակերպության կողմից իրենց պատվիրված նոր լոգոտիպ (պատկերանիշ) մշակելու առաջարկությունը՝ տալով խնդրի իրականացման լավագույն լուծումը: Որպեսզի հասկանան, թե ինչ լոգոտիպ է անհրաժեշտ ստեղծել, որը կարտահայտի կազմակերպության ողջ գործունեությունը և կլինի հիշվող, հավաքվում են քննարկման: Պատկերացնենք, որ այդ կազմակերպության բրենդավորմամբ զբաղվում է 7-րդ դասարանի աշակերտական խումբը, իսկ կազմակերպության ղեկավարը՝ դասը վարող ուսուցիչն է: «Մտածողության 6 գլխարկներ» մեթոդով փորձենք հասկանալ, արդյոք լոգոտիպը կլինի հիշվող և կապահովի կազմակերպության մրցունակությունը: Քանի որ, դասն անցկացվում է տղաների խմբում և աշակերտները 10 հոգի են, ուստի խումբը բաժանվում է 2 ական անդամներից բաղկացած 5 խմբի: Խմբերից յուրաքանչյուրին տրվում է հինգ գունավոր գլխարկներից որևէ մեկը: Սպիտակ գլխարկը կրող խումբը ներկայացնում է շուկայի վիճակը՝ կատարելով տնտեսական կանխատեսումներ, որի արդյունքում նշում է, որ շուկայում բավականին ակտիվ գործունեություն են իրականացնում նմանատիպ կազմակերպություններ, որոնց լոգոտիպը բավականին հիշվող է և ընկալելի, սակայն մեր կազմակերպությունը տարբերվում է իր առաջադեմ գործունեությամբ և նորարարական լուծումներով, ունի մեծ պահանջարկ, հետևաբար հիշվող լոգոտիպի և ֆիրմային գույների որոնումն առաջնային է, որն իրականացվում է մեր խմբի կողմից: Նույն ժամանակահատվածում, մյուս՝ կարմիր գլխարկով խումբը՝ նշելով որ կիրառվող պատկերներով շուկայում արդեն առկա են կազմակերպություններ, մտահոգություն է հայտնում առաջարկվող լոգոտիպի նախագծի վերաբերյալ՝ այն համարելով դիզայներական տեսանկյունից ոչ այդքան հաջող: Սև գլխարկի հետ աշխատելիս աշակերտների երրորդ խումբը հաշվի է առնում հավանական ռիսկերը: Նրանք առաջարկում են, որպեսզի լոգոտիպը չհոգնեցնի և շատ տեղեկատվությամբ հագեցած չլինի: Ինչպես նաև մտահոգություն են հայտնում, թե արդյոք դիզայները սուղ ժամանակային պայմաններում կարող է իրականացնել լոգոտիպի դիզայնը: Դեղին գլխարկը կրող խմբի մասնակիցները եզրակացրեցին, որ կրճատելով որոշակի տեղեկատվություն, լոգոտիպը կդառնա ավելի դյուրըմբռնելի և հիշվող:

Կանաչ գլխարկով աշխատող խմբի անդամներն առաջարկեցին մշակել նոր դիզայն՝ եռաչափ մոդելավորմամբ:

Քննարկման արդյունքում, կապույտ գլխարկը կրող ուսուցիչը, ամփոփելով աշակերտների

կողմից կատարված վերլուծությունները, ներկայացված առաջարկները, գաղափարներն ու դիտողությունները, հանգում է այն եզրակացության, որ կազմակերպության համար պետք է մշակվի նոր դիզայնով եռաչափ լոգոտիպ և այն պետք է պարունակի քիչ, սակայն ընդգրկուն տեղեկատվություն:

Ամփոփելով մեր կողմից կատարած գիտափորձը կարելի է նշել, որ «Մտածողության 6 գլխարկներ» մեթոդի կիրառումը հնարավորություն է տալիս խնդրահարույց իրավիճակը դիտարկել տարբեր տեսանկյուններից, առաջ քաշել փաստեր, հակափաստեր, կարծիքներ և լուծումներ: Այս մեթոդով հաճախակի աշխատելու դեպքում, կունենանք հետաքրքրված աշակերտ, ով մտածում է բազմակողմանիորեն և շրջապատի իրերին ու երևույթներին վերաբերում է քննադատաբար և ստեղծագործաբար: Հետևաբար, այս մեթոդը նպաստում է քննադատական և ստեղծագործական մտածողության զարգացմանը, հնարավորություն է տալիս ձեռք բերել նոր գիտելիքներ, դրանք համադրել արդեն ունեցած գիտելիքներին և առաջարկել կրեատիվ լուծումներ կյանքի տարբեր իրավիճակներում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ребец Е. Методы генерирования новых идей <https://www.e-xecutive.ru/quorums/229-metody-generirovaniya-novyh-idey>
2. Крутько С. Метод «Шесть шляп мышления» Эдварда де Боно. <https://4brain.ru/blog/%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4-%D1%88%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8-%D1%88%D0%BB%D1%8F%D0%BF-%D0%BC%D1%8B%D1%88%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F/>
3. Ременцова Н. Метод «шесть шляп мышления» Эдварда де Боно для развития навыков работы с информацией. <http://www.trizway.com/art/form/348.html>
4. Эдварда де Боно Э., Шесть шляп мышления, Питер Паблишинг, 1997, 256 с.

РЕЗЮМЕ

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА «ШЕСТЬ ШЛЯП МЫШЛЕНИЯ» В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ПО ПРЕДМЕТУ «ТЕХНОЛОГИЯ»

САГРАДЯН А.И., АКОПЯН А.С.

В статье представлена эффективность применения метода «Шесть шляп мышления» в процессе обучения предмету «Технология». Применение этого метода дает возможность взглянуть на проблемную ситуацию с разных сторон: развивая инженерно-творческое мышление, давая возможность приобретать новые знания, сочетать их с уже имеющимися знаниями, предлагать креативные решения.

Ключевые слова: творческое мышление, креативность, метод, генерация идей, проект.

SUMMARY
APPLICATION OF THE METHOD "SIX THINKING HATS" IN THE PROCESS OF TEACHING
ON THE SUBJECT "TECHNOLOGY"
SAHRADYAN A.I., HAKOBYAN A.S.

The purpose of this article is to introduce one of the unique teaching methods, the "6 Thinking Hats" method, which helps students develop creative engineering thinking skills.

This paper is about the effectiveness of the application of the method "Six Thinking Hats" in the process of teaching on the subject "Technology". The essence of the "Six Thinking Hat" method of a psychologist, specialist in the field of creative thinking Edward De Bono, its advantages and application features are described in detail. The Six Thinking Hats method provides people with a framework to expand and organize their thinking, as well as an opportunity and platform for more effective decision-making. The "Six Thinking Hats" method allows you to think in six different ways, and to distinguish between these ways, six different colored hats were created to help you better understand the learning material. It simplifies thinking by creating focus on one thing at a time, and allows us to engineer switch in thinking without offending others. This method is a psychological role-playing game. The use of this method in teaching technology disciplines is presented as a means of developing engineering critical thinking. The work is a concrete example of how engineering thinking can be shaped using "Six Thinking Hats" method. In particular, a solution to the problem of developing a new logo is presented, which was entrusted to 7th grade students at the end of the training modules "Graphics", "Elements of Business and Entrepreneurship" and "Design". Giving each of the groups one of the hats, we suggest thinking and present their version of the solution to the problem according to the color of the hat. The analysis, suggestions, ideas and comments of each of the groups are presented in detail, the best solution chosen as a result of general discussion. The "Six Thinking Hats" is becoming very effective and useful teaching technique in teaching-learning process, nowadays. The six hats can be easily integrated into classroom programs and can be used to teach various subjects. In particular, exploring and discussing technical topics from six different perspectives helps to simplify the complex problem-solving process. The six colored hats make group discussion more effective, helping to plan backwards and improve thinking. The application of this method makes it possible to look at the problematic situation from different angles, developing engineering-creative thinking, giving the opportunity to acquire new knowledge, combining it with the existing knowledge, offering original solutions. In general, this method can be used in all walks of life.

Keywords: creative thinking, creativity, method, idea generation, project.

Տպագրության է էրաշխավորել մ.գ.թ. , դոցենտ Ս.Վարդանյան

ԱՐՎԵՍ

XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՄԿՁԲԻ ԿԱՎՃԱՆԵՐԿԻ ՀԱՅ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԸ

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Ա.Ս.

Խ. Արսլյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան,

0010, Երևան, Տիգրան Մեծի 17

E-mail: avet1syar.armen@inbox.ru

Հայ արվեստում քիչ չեն կավճաներկով ստեղծագործած արվեստագետների անունները. Հովսեփ և Սեպուհ Մանասներ, Վիգեն Արդուլահ (Վիչեն, Վենսան Արդուլահյան), Ենոք Նազարյան, Արսեն Շաբանյան, Էդգար Շահին, Փանոս Թերլեմեզյան և այլք: Նրանք կիրառելի դարձնելով կավճաներկի տեխնիկան դարձել են հայ իրականության մեջ այդ ոճի առաջնեկները:

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվել կավճաներկի տեխնիկային և համաշխարհային կերպարվեստի պատմությունից բերվել են օրինակներ տվյալ նյութով աշխատած արվեստագետներից: Ներկայացված են հայազգի նկարիչների կավճաներկով կատարված ստեղծագործությունները, տրվել են դրանց բնութագրական կողմերը:

Հիմնաբառեր. կավճաներկ, կրթօջախ, դիմանկար, Եվրոպա, տեխնիկա, նյութ, բնորոշ, պատկերվող, կիրառել, դար:

Ներկայացված է խմբագրություն 2021թ.

Հայազգի մի շարք արվեստագետներ աշխարհագրական և քաղաքական պայմաններից դրդված ապրել են Եվրոպայի և Ամերիկայի որոշ քաղաքներում, կրթվել եվրոպական լավագույն ակադեմիաներում, ներդաշնակվել իրենց համար երկրորդ հայրենիք դարձած երկրների բարքերին և սովորույթներին: Այդ իրողությունն ավելի մեծ թափ է ստացել 20-րդ դարի ողբերգական իրադարձությունների՝ Օսմանյան կայսրության իշխանության դեկին կանգնած երիտթուրքական կուսակցության կողմից կազմակերպած հայերի վտարման և ջարդերի ժամանակահատվածում: Հայ շնորհալի երիտասարդներից շատերը ապրելով հայրենիքից դուրս ստեղծել են մնայուն արժեքներ, որոնք իրենց կատարողական բարձր վարպետությամբ և ազգային նկարագրի ինքնատիպ մեկնաբանմամբ դասվել են տվյալ երկրների արվեստի գոհարների շարքում:

Ինչ էր կատարվում XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբում Եվրոպական գեղարվեստական

ուսումնական հաստատություններում. Փարիզի, Բեռլինի, Վիեննայի և բազմաթիվ խոշորագույն քաղաքների գեղարվեստական կրթօջախներն իրենց մոտ էին համախմբում լավագույն մասնագետներին. վերջիններս էլ պահպանելով ակադեմիական ուսուցման մեթոդները՝ ինչ-որ չափով թույլատրելի և ընդունելի էին դարձնում ժամանակի նորարարական ուղությունների և նկարչական տեխնիկաների մուտքը: Հետաքրքրական և ինքնատիպ նյութ է դառնում կավճաներկի (pastel) տեխնիկան¹[1]:

Դեռ վերածննդի դարաշրջանից, ապա XVII դարից, կավճաներկի տեխնիկան կիրառվել է եվրոպական մի շարք երկրներում՝ հատկապես Ֆրանսիայում: Կավճաներկը, որպես ինքնատիպ տեխնիկա, լայն ընդունելություն ստացավ միայն XVIII դարում: Թեպետ այդ շրջանում շվեյցարացի գեղանկարիչ Ժան-Էթիեն Լիոթարը (1702-1789) կավճաներկով արդեն ստեղծել էր համաշխարհային կերպարվեստի գլուխգործոցներից մեկը՝ «Շոկոլադով գեղեցկուհին», իսկ ֆրանսիացի նկարիչներ Պերրոննո Ժան-Բատիստը (1715-1783) և Մորիս Բվենտին դե Լա Տուրը (1704-1788) համարվել էին կավճաներկին տիրապետող լավագույն դիմանկարիչներից՝ սակայն այն առավել մեծ կիրառելություն ձեռք բերեց XIX դարում՝ իմպրեսիոնիստների ժամանակաշրջանում:

Իմպրեսիոնիստ առաջատար նկարիչներից շատերը կավճաներկի տեխնիկան գնահատում էին որպես տոնայնության թարմության և աշխատելու արագության համար անփոխարինելի միջոց (մի բան, որը հատուկ էր իմպրեսիոնիստական նկարչաձևերին): Նրանք չէին խուսափում իրենց ավագներից ստացած փորձից ու տիրապետման գաղտնիքներից: Օրինակ՝ իմպրեսիոնիստ Էդգար Դեգան (1834-1917) կավճաներկով կատարած իր աշխատանքները մշակում էր գոլորշով, որն ավելի մեղմացնում էր տպավորությունը:

Ահա այս ֆոնի վրա մի շարք շնորհալի հայ երիտասարդներ մուտք գործեցին եվրոպական հանարհայտ ուսումնական հաստատություններ², որտեղ յուզաներկի տեխնիկային տիրապետելուն զուգահեռ ուսումնասիրվում էր կավճաներկերի կիրառման գաղտնիքները, ստեղծվում նորորորական ուղղություններին հարիր աշխատանքներ: Արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Արարատ Աղասյանը նշում է. «XIX դարի կեսերին իշխող գեղարվեստական ուղղությունների՝ ակադեմիզմի, ռոմանտիզմի ու ռեալիզմի կողքին ի հայտ են գալիս եվրոպական նորագույն կերպարվեստում առկա գրեթե բոլոր հիմնական միտումները՝ նատուրալիզմից ու սալոնային արվեստից, իմպրեսիոնիզմից ու «մոդեռն» ոճից մինչև կուբիզմ, ֆուտուրիզմ ևն: Սակայն հայ նկարիչների ու քանդակագործների աշխատանքներում գեղարվեստական-ձևաոճական այս իրարամերժ, երբեմն էլ ժամանակավրեպ ուղղությունները համահարթվում կամ խաչասերվում են: Դրան է նպաստել այն հանգամանքը, որ նոր շրջանի հայ կերպարվեստը

¹ Պետք է հիշենք, որ նրանցից շատերը մասնագիտական կրթությունը ստացել են Ռոդոլֆ Ժյուլիանի փարիզյան, Անտոն Աշբեի և Շիմոն Զոլոշիի մյունխենյան աշխատանոցներում:

ոչ միայն սկզբնավորվել, այլև հասունացել է հայրենիքից դուրս, փութաքայլ, զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող օտար մշակույթների ներգործությամբ»²:

Հայ կերպարվեստի անդաստանում քիչ չեն կավճաններկերով ստեղծագործած արվեստագետներ՝ Հովսեփի և Մեպուհի Մանասներ, Վիգեն Աբդուլահի (Վիչեն, Վենսան Աբդուլլահյան), Ենոք Նազարյան, Արսեն Շաբանյան, Էդգար Շահին, Փանոս Թերլեմեզյան, Հակոբ Գյուրջյան, Աշոտ Զորյան, Խորեն Տեր-Հարության, Պետրոս Կոնտուրաջյան, Հակոբ Անանիկյան, Վարդգես Աղաբաբյան, Մինաս Ավետիսյան, Խաչատուր Եսայան, Զաքար Խաչատրյան, Գրիգոր Աղասյան, Հրաչյա Ռուխկյան, Էդուարդ Իսաբեկյան, Գրիգոր Խանջյան և այլք:

Պոլսահայ արվեստում նշանակալից է Մանաս նկարչական ընտանիքի դերը: Մանասները իրենց դիմանկարներով պոլսյան միջավայրում հիմք դրեցին հաստոցային նկարչությանը: XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբին կավճաներկով էին ստեղծագործում Մեպուհի Մանասը (1816-1889) և Ժոզեֆ (Հովսեփ) Մանասը (1835-1916)¹: Նրանց կատարված ռեալիստական դիմանկարները հիմնականում պատկերում էին կայսերական բարձրատոհմիկ իշխանավորներին:

Մեպուհի Մանասի արվեստում մասնավորապես հետաքրքրական է օվալաձև շրջանակի մեջ պատկերված «Սուլթան Աբդուլ Մեջիդ»-ի կավճաներկ դիմանկարը: Պատկերվողն աչքի է ընկնում իր գոռոզ արտահայտությամբ, արտաքին պատուճանքների ցուցադրությամբ՝ ընդգծված է սուլթանի գլխագարդը և գունեղ, ճոխ հագուստը:

Պալատական նկարիչ Հովսեփ Մանասի³ «Սուլթան Աբդուլ Ազիզ»-ի ռեալիստական լուծումներով կատարված դիմանկարը նույնպես արված է կավճաներկով: Այստեղ նկարիչը կարծես անտեսելով բնորդի հագուստի շքեղությունը՝ մանրամասների պերճանքը, կարևորել է սուլթանի խորահայաց դեմքի մեկնաբանությունը: Ի դեպ, աշխատանքը մանրամասնորեն ուսումնասիրելուց հետո կարելի է ենթադրել, որ այն կատարված է լուսանկարից: Ոչ պակաս հետաքրքրական է Պոլսում ստեղծագործած մեկ այլ հայազգի նկարիչ Վիգեն Աբդուլլահի (Վիչեն, Վենսան Աբդուլլահյան, 1834-1900) արվեստը²: Վիգեն Աբդուլլահի կավճաներկով կատարված դիմանկարներն իրենց ճոխությամբ արտահայտում են կերպարների պաշտոնական հանդիսավորությունը: Արվեստագետը մեծ ուշադրություն է դարձնում բնորդի կրծքին փակցված շքանշանների, պատվո ժապավենների և կերպարը լրացնող այլ ատրիբուտների վրա, վերջիններս էլ շեշտադրում են պատկերվողի դիրքը՝ նրանց բարձրաստիճան լինելու մասին: Պետք է ասենք, որ Աբդուլլահի դիմանկարները

2. Մանաս նկարչական ընտանիքի և պոլսահայ մի շարք արվեստագետների մասին հիմնովին անդրադարձել է Գարո Քյուրքմանը. (Kürkman G., Armenian Painters in the Ottoman Empire (1600–1923). In two volumes, Istanbul, Matusalem Consulting and Publishing, Volume I, II, 2004):

Այսօր Վիգեն Աբդուլլահի արվեստի մասին գոյություն ունի սակավաթիվ գրականություն: Եղածից հարկ ենք համարում նշել Ա. Աղասյանի, Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները 19-20-րդ դարերում, «Ոսկան Երևանցի», Եր. 2009, էջ 31 և Գարո Քյուրքմանի Armenian Painters in the Ottoman Empire (1600–1923). In two volumes, Istanbul, Matusalem Consulting and Publishing, Volume I, II, 2004 աշխատությունները:

հիմնականում նկարված են տոնդո՝ շրջանաձև ֆորմատով, ինչը դարաշրջանի նորաձևության պահանջն էր:

Կավճաներկով էր ստեղծագործում հայ կերպարվեստի, թերևս լավագույն դիմանկարիչներից մեկը՝ Ենոք Նազարյանը (1869-1928): Արվեստագետի մասին հիմնականում տեղեկանում ենք ժամանակակիցների վկայություններից և պարբերականներում տպագրված մի քանի հոդվածներից: Պոլսեցի Նազարյանը կավճաներկի տեխնիկյին ծանոթացել է տեղի Գեղարվեստի վարժարանը ավարտելուց հետո՝ Իտալիայում ուսումնառության տարիներին⁴, ավելի ուշ դառնալով հայ իրականության մեջ կավճաներկերին տիրապետող չգերազանցված վարպետ: Ապրել է Թիֆլիսում, այնուհետև Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխի հրավերով (վերջինս ցանկանում էր պատվիրել իր ծնողների դիմակարները) մեկնել է Ալեքսանդրապոլ¹: Կարճ ժամանակով դեկավարել է տեղի նկարչական ստուդիան:

Ի տարբերություն իր ժամանակակից մի շարք դիմանկարիչների Նազարյանը մեծ մասամբ աշխատել է բնորդից՝ ասածի վկայությունն է «Գևորգ Խաչատրյանի դիմանկարի» շրջերեսի մակագրությունը՝ «բնութիւնից»:

Կավճաներկի տեխնիկայի տիրապետման առավելագույն դրսևորումն երևում է Ենոք Նազարյանի «Մարիամ Կոնիի Շալամյանի», «Հովհաննես Ավետիսի Շալամյանի», «Սուլումոն Մոյիսենիչ Բարխուդարովի» և մի քանի այլ դիմանկարներում: 1912 թվականին կավճաներկով են ստեղծվում «Հովհաննես Հեքիմյանի» և իր կնոջ՝ «Մարգարիտ Հեքիմյանի» դիմանկարները, որոնք Ալեքսանդրապոլում արված և մեզ հասած այդ կարգի աշխատանքներից եզակի նմուշներ են: Դրանցում վավերագրական ճշգրտությամբ տրված են կերպարների հոգեբանական վիճակը. լակոնիկ կապտափիրուզագույն միջավայրը, հագուստների ընդհանրացված մուգ երանգներն ավելի են շեշտադրում բնորդների արտահայտիչ դիմագծերը: Անթերի տիրապետելով գծանկարին և կավճաներկի բոլոր գաղտնիքներին (շատ ժամանակ ճկույթ մատի ծայրով մշակելով նկարը), Նազարյանը հասնում է կատարյալ վարպետության: Անդրադառնալով դերասանների, գրողների, այլ մտավորականների ու մեծապատիվ առևտրականների կերպարներին՝ նկարիչը մի քանի սեանսների ընթացքում ⁵ հասնում է անմիջական տպավորության՝ դիմագծերի կոնկրետության և հոգեկան աշխարհի բացահայտմանը:

Իմպրեսիոնիստական նկարչաձևով են կատարված Արսեն Շաբանյանի (1864-1949) և Էդգար Շահինի (1874-1947) աշխատանքները:

Արևշատ են Շաբանյանի կավճաներկով կատարված ծովանկարները: Փարիզի Ժյուլիան ակադեմիայի սանը տիրապետելով նկարչական նյութերի կիրառման գրեթե բոլոր

Ալեքսանդրապոլում բնակվող մտավորականներից Նազարյանի լավագույն բարեկամներից է եղել արձակագիր Ատրպետը (Մարգիս Մուբայաջյան), որը նկարչի մասին շատ բարձր կարծիք է ունեցել: Պահպանվել է նրա դիմանկարը կատարված կավճաներկով: Ցավոք անփութության պատճառով ներկերը մեծ մասամբ թափվել են:

տեխնիկաներին, նաև անթերի գծանկարին, իր ստեղծագործական գործունեության ընթացքում մեծ ուշադրություն է հատկացրել կավճաներկին: Դրանցում մեծ մասամբ ծովափնյա տեսարաններ են՝ ձկնորսական նավակներ, առափնյա գուռեր, տնակներ, ծովախեցգետին որսացող կանայք: Արվեստագետը մի շարք ստեղծագործություններում, բացթողումների միջոցով ցույց է տալիս թղթի, ստվարաթղթի կամ կտավի մակերեսի⁵ տոնային երանգը, որն ավելի օդային և շահեկան են դարձնում աշխատանքները¹²³:

Արսեն Շաբանյանի «Մայրամուտ ծովի վրա», «Ձկնորսական նավակներ», «Արևաշող ծովաքարեր», «Դաշտային ծաղիկներ» և բազմաթիվ այլ կավճաներկով կատարված աշխատանքներն իրենց լուսային, գունային ներդաշնակությամբ դիտողի մոտ ստեղծում են լավատեսական տրամադրություն:

Գրաֆիկայի խոշորագույն վարպետ, Ժյուլիան ակադեմիայի մեկ այլ շրջանավարտ Էդգար Շահինի արվեստում առանձնահատուկ տեղ է գրավում կավճաներկը: Հայաստանի ազգային պատկերասրահում պահվող Շահինի «Վենետիկի տեսարան ջրանցքով», «Նատյուրմորտ», «Նատյուրմորտ խնձորներով», «Մերկ կնոջ ֆիգուրա», «Գուլպա», «Աղջկա դիմանկար», «Սուրբ Նիկոլայի եկեղեցին. Վենետիկ», «Հին ջրաղաց», «Արծաթափայլ կաղնիներ», «Երկու կին գրուցելիս», «Կարմրահեր կնոջ դիմանկար», «Փարոսի ժայռերը» և էլի մի քանի կավճաներկով կատարված աշխատանքներն իրենց ուրույն տեղը ունեն հայ կերպարվեստի անդաստանում: «Փարոսի ժայռերը» աշխատանքում ծովից ափ վազող փրփրաբաշ ալիքները կարծես միաձուլվում են ցամաքի հետ: Արևի կիզիչ ջերմությամբ շողշողացող ոսկեգույն ժայռերն աշխույժ տպավորություն են տալիս աշխատանքին: Այստեղ կապտականաչավուն ծովն է, ընդհանրացված երկինքը և նարնջագույն քարերը, չկա մարդկային ֆիգուրայի ոչ մի նշույլ՝ բնությունը իր էպիկական և կուսական վիճակում է:

Նրբին են կատարված Շահինի նատյուրմորտները: Սրանցում ամենայն մանրամասնությամբ պատկերված են ծաղիկների թերթիկները ու տերևները, մրգերը ու խոհանոցային առարկաները, իսկ միջավայրի գունայի խաղերը ինչ որ չափով աշխատանքներին «դեզայական» նկարչաձև են հիշեցնում:

Ժողովրդական նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանի (1865-1941) կավճաներկով կատարված դիմանկարների շարքը իրենց գեղարվեստական բարձր արժեքով և ճանաչողական բնույթով մեծ դերակատարում ունեցան հայ կերպարվեստի դիմանկարի ժանրի զարգացման գործում: «Ինքնադիմանկար», «Նկարիչ Արշակ Ֆեթվաճյան», «Նորատունկյան», «Իրավաբան Խոսրովյան», «Տղամարդ», «Ամերիկուհի», «Դերասան Զուրաբյան», «Զորավար Անդրանիկ», «Կոմպոզիտոր Ռոմանոս Մելիքյան», «Պրոֆեսոր Հրաչյա Աճառյան», «Գրող Արշակ Զոպանյան», «Աղջիկ», «Կարի գործարանի հարվածային

Ի դեպ, Շաբանյանի արվեստում քիչ չեն կտավի վրա կավճաներկով կատարված ստեղծագործությունները: Այդ մեթոդը աշխատանքին տալիս է երկարակեցություն և էլ ավելի արժեքավոր տպավորություն: Պետք է ասենք, որ նման մեթոդով են կատարված հայ կերպարվեստի դասական Եղիշե Թադևոսյանի փոքրաչափ յուղաներկ էսյուդները:

Գևորգ Մկրտչյան», «Գուրգեն Մահարի», «Ակսել Բակունց», «Պրոֆեսոր Միրզա-Ավագյան», «Եղիա Չուբար», «Դերասան Կուտիկյան», «Ե. Լալայան». դիմանկարներ, որոնք իրենց կատարողական բարձր որակով բնորոշում են պատկերվողի հասարակական-հոգեբանական ընկալումները, նրանց ներաշխարհին ու անհատականությունը:

Կավճաներկով ստեղծագործած հայազգի արվեստագետները քիչ չեն: Մենք անդրադարձանք առավել նշանավոր հեղինակներին, որոնք իրենց թողած ավանդով նշանակալի դեր ունեցան հայ կերպարվեստի զարգացման գործում՝ հայ իրականության մեջ հաղորդելով նոր լիցք՝ հիմք դնելով կավճաներկի տեխնիկային և կիրառմանը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1.Ա. Աղապյան, Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները 19-20-րդ դարերում, «Ոսկան Երևանցի», Եր. 2009, էջ 17

РЕЗЮМЕ

АРМЯНСКИЕ МАСТЕРА МЕЛА КОНЦА XIX И НАЧАЛА XX ВЕКА АВETISYAN A.S.

В армянском искусстве немало мастеров, пишущих мелом: Овсеп и Сепух Манаснер, Виген Абдулла (Вичен, Венсан Абдуллахян), Енок Назарян, Арсен Шабанян, Эдгар Шахин, Панос Терлемезян и другие видные мастера. Применяя технику рисования мелом, они стали первыми, кто писал в этом стиле.

В статье говорится о технике рисования мелом, приводятся примеры художников, работавших с материалом из истории мирового изобразительного искусства. Речь идет о работах армянских художников, выполненных мелом, даны их описательные аспекты.

Ключевые слова: мел, школа, портрет, Европа, техника, материал, дизайн, изображение, применение, век.

SUMMARY

ARMENIAN CHALK ART MASTERS OF THE LATE XIX AND EARLY XX CENTURIE AVETISYAN A.S.

There are many names of artists created with chalk in Armenian art. Hovsep and Sepuh Manas, Vigen Abdullah (Vichen, Vensan Abdullahyan), Yenok Nazaryan, Arsen Shabanyan, Edgar Sahin, Panos Terlemezyan and some other prominent artists as well. By making the chalk painting technique applicable, they became the first of its kind in the Armenian reality.

The article refers to the technique of chalk painting, citing examples from the artists who worked with the material from the history of world fine arts. We are talking about the works of Armenian painters made of chalk and introducing their descriptive aspects.

One of the best portrait painters of Armenian fine arts, Yenok Nazaryan (1869-1928), painted with chalk. We learn about the artist mainly from the testimonies of contemporaries from several articles published in periodicals. Nazaryan from Constantinople

He got acquainted with the technique of chalk painting after graduating from the local College of Fine Arts, during his studies in Italy 4, later becoming an unsurpassed master of chalk painting in the Armenian reality. He lived in Tbilissi (Georgia) and then left for Alexandropol at the invitation of the mayor of Alexandropol (who wanted to order his parents' masks). For a short time he headed the local painting studio.

Unlike a number of his contemporary portrait painters, Nazaryan worked mostly in design, as evidenced by the caption of the "Portrait of George Khachatryan" portrait from "Nature".

Key words: chalk, school, portrait, europe, technique, material, design, pictured, apply, century.

Տպագրության է երաշխավորել Արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆ.
Ա.Հակոբյանը 28.06.2021թ.

PSYCHOLOGY OF YEVHEN MILERYAN'S WORK:
BETWEEN UKRAINE AND ARMENIA

Serhiy BOLTIVETS

Head of the Department of youth development policy of the State family institute and youth policy of Ukraine, chief of rehabilitation and psychological programs of the Clinic of a therapy of special conditions, professor doctor of psychological sciences;

Vladimir KARAPETYAN

Head of the chair of pre-school pedagogy and methodologies of ASPU after Kh. Abovyan, professor, doctor of psychological sciences

Iryna Kobylyanska

PhD in pedagogical sciences, psychologist, senior teacher of English language of the chair of foreign languages of NPU after Dragomanov Ukraine (Kiev)

Annotation.

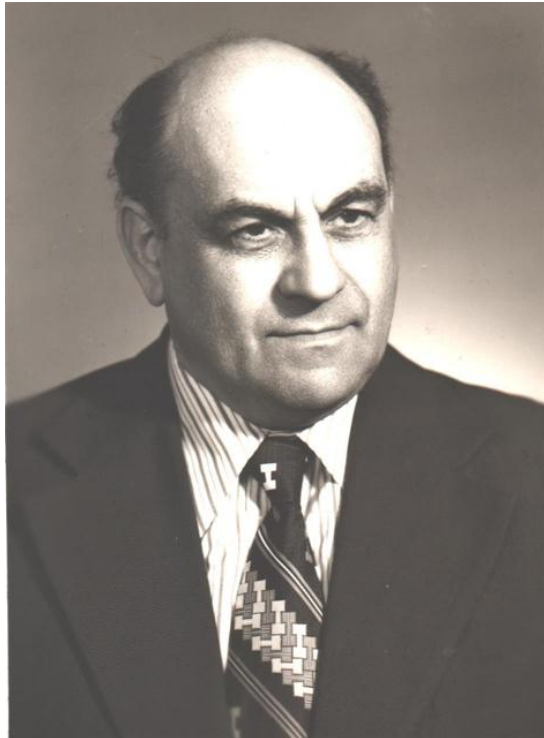
The article reveals the content and significance of multifaceted psychological Yevhen Oleksandrovykh Mileryan's research works (1913 - 1983) – creator of measuring, training, cognitive, experimental, control psychological equipment, numerous methods of psychological selection of pilots, operators, drivers, the use of which allowed to prevent emergencies and catastrophes occurrence caused by people involved in the management of technical systems of different levels of complexity. The main milestones of the way of Ukrainian and Armenian

scientist's life has been presented, to whose fate the trials of the World War II fell, variability of periods of creative self-realization and repressions, work in Ukraine and Armenia. This, in particular, the establishment of experimental workshops for the manufacture of psychological devices at the Research Institute of Psychology of the Ministry of Education of the USSR and creation in them the first "Device for demonstration of optical sensations and perception according to the course of psychology", that allowed to demonstrate the patterns of color mixing, the phenomena of contrast, including the phenomenon of marginal contrast and saturation, later - an electron-beam device for observing the dynamic picture of the spatial distribution of electric potentials, on the basis of which the activity changes of the cerebral cortex under the influence of various sound irritants in the presence or absence of attention directed at them have been studied, the bioelectrical activity of the brain during an electroconvulsive attack has been established. Documentary evidences and recollections of eyewitnesses about bullying and repressions against E.O. Mileryan, connected with the persecution of the all ukrainian in Ukraine in the early 70s of the XX century has been given. The period of the scientist's work in Armenia has been discovered, which includes the continuation of psychophysiological experiments to study the attention of children, clarification of functional changes in the electrical activity of the human brain under the influence of various factors, foundation of the psychological theory of general labor polytechnic skills formation, on the basis of which a new for its time technological system of vocational education was developed. The scientist created hardware-psychological methods for diagnosing individual psychophysiological features of a person, diagnostic installations and simulators to study the professional suitability of operators, pilots, drivers. He developed the concept of engineering and psychological expertise of quality and reliability assessment of the system "man-machine", psychological devices: apparatus for research of higher nervous activity, attentionmeter, electroencephalotopometer, emokoordininometer, device KM-3 for measuring the speed of reaction to complex signals, perceptometer, voluntograph for studying volitional efforts, thinking tachistoscope, complication apparatus, device for studying the professional suitability of drivers, training-problem electrical engineering constructors-simulators. It's been noted that Mileryan's unique contribution for the development of psychological science is the instrumental-psychological direction of combining scientific accuracy of measurements with creative solution of various psychological tasks that had put them before and after the military generations of the twentieth century.

Key words: psychological apparatus, ukrainian and armenian scientist, engineering-psychological expertise, professional suitability, psychophysiological experiments, hardware-psychological direction.

The importance of the scientific activity of the scientist-psychologist Yevhen Mileryan that has contributed for the development of psychological knowledge equally belongs to Ukraine and

Armenia. This is primarily the psychology of man in his relationship with the increasingly complicated technical world, created and constantly improved by man. From this point of view, we can say that this is the interaction of man with himself by means of tools created by him to improve his own life. However, any improvement is impossible without complicating these relationships, to the study and improvement of which Yevhen Mileryan devoted his entire life, full of stormy and dangerous events, creative ascension and humiliation, periods of leadership support and malicious hatred of their career successors at the Kiev Institute of Psychology, hopes for the triumph of reason and the disappointments of the totalitarian USSR, which at that time both Ukraine and Armenia were included as part of it.

In the photo: *Yevhen Oleksandrovykh Mileryan*

According to Dad's instructions

Yevhen Oleksandrovykh Mileryan was born on the 19th of April, 1913 (according to a new style) in Georgia in the city Poti. His Armenian family also had Slavic - Ukrainian roots, so in the difficult 20s of the twentieth century he moved to Ukraine, to Sumy region. His father, Oleksandr Mileryan, had a technical education in the field of mechanical engineering and encouraged his children to technical creativity.

Following his father's instructions and encouragement, Yevhen Mileryan graduated from the School of Factory Apprenticeship at the Sumy State Machine-Building Plant named after M. Frunze, where for two years, during 1930-1932, he had been working as a foundryman. Interest in this work was embodied in the future development of technology for optimizing the working

conditions of foundry production and their psychophysiological protection. Simultaneously, the beginning of the future scientist's career dates back to the period of genocide of the Ukrainian people - the artificially organized famine (Holodomor) of 1932-1933.

The daughter of the scientist, PhD in psychological sciences Vira Mileryan, characterizes this period of her father's professional development as follows: "The beginning of Yevhen Oleksandrovysh's professional biography fell on with one of the most difficult and tragic periods in the history of Ukraine: famine of 1932-1933. The country with the largest amount of arable chernozem, which had a deep tradition of agriculture and animal husbandry, was writhing in torment from the man-made famine. For life Yevhen Oleksandrovysh remembered the horrible pictures, which were revealed to him when he had visited the nearby villages. Swollen from hunger children and adults in houses deprived of life; corpses of people who did not reach the city, along the roads; the faces of women who went mad with hunger, though they by nature resisted death the longest. Cases of cannibalism were not uncommon. Cruelly starved also in the cities of Ukraine, including young smelters. The famine experienced by scientist in 1932-1933 left the trace for all life that inevitably occurs in people who have been in this state for a long time, have suffered and seen the starvation of others. This is a psychotrauma that is almost impossible to get rid of completely. Thinking about the causes of this tragedy, Yevhen Oleksandrovysh repeatedly came to the conclusion that millions of lives were paid for the predatory grin of the inhuman system and the pathological cruelty of the criminal who had headed it. In September 1932 E.O. Mileryan becomes a student of the faculty of physics and mathematics of Sumy pedagogical institute. The first year of study was difficult, extreme, on the verge of physical survival. The number of students was declining catastrophically. A lot of them went home trying to avoid starvation. But it caught up with many at home: in villages and cities. Yevhen Oleksandrovysh managed to survive only thanks to the support of good friends and relatives. But the horror of his famine remained in his memory for a lifetime"[1, c.10]. In the daughter's given description – the father's attitude to the deep-felt Holodomor of Ukrainians of 1932 - 1933, that was exterminating all those who by fate belonged or were involved in the Ukrainian nation. Eugene Milerian belonged and therefore suffered along with everyone, although in cities inhabited mainly by Russians or hybrid colonial population, the situation allowed them to survive.

E.O. Mileryan received higher pedagogical education at the Faculty of Physics and Mathematics of Sumy Pedagogical Institute (1932 - 1936). Immediately after graduating from this institution of higher pedagogical education during 1936 - 1939 he had been working as a teacher, senior lecturer of the course of higher mathematics and descriptive geometry of Uman teachers' Institute. In the same year, as the daughter of the scientist Vera Mileryan testifies, "another important event took place in his life. He married a classmate, the blue-eyed owner of luxurious braids the color of ripe rye, the beautiful Lyudmila Stenko, with whom he had been friends from the first course. She became his faithful friend who understood him, and the rear for all life.

Their relationship had always been filled with exceptional warmth and optimism. The young family was actively working in the pedagogical field, arranging their home" [1, c. 11].

Military tests of technical skill

In 1939, E.O. Mileryan was called up for military service to the tank troops under the command of General I.D. Chernyakhivsky, whose name is now the Ivan Chernyakhivsky National University of defense of Ukraine in Kyiv. He served in the 28th tank division of the Baltic special military district on the western border of Belarus (1939), and after the annexation of Lithuania by the Soviet Union in 1940 – in the forest massifs north of the city of Siauliai on the new border of the USSR with east Prussia. He studied the technical characteristics of soviet tanks and with the assistance and creation of the necessary conditions for this by General I. D. Chernyakhivsky he improved the technology of repair of their individual components and structural elements. During the retreat in 1941 of tank parts from the undeveloped new border of the USSR he was met by anti-tank fire from Soviet troops on the old border, where he was burning in a tank and received his first wound and contusion from soviet soldiers. After the detonation of the third tank under his command, E. Mileryan was taken out unconscious by the shooter Mykhailo Kupchenko, who thus saved his life. He recovered from injuries and contusions in 1943 and was selected for military and technical providing of the squadrons of offensive aircraft. He served at the aerodrome of base of his aviation part in Czechoslovakia until the end of World War II. After demobilization in 1946, he came to Kyiv to Ukraine, where at that time the Research Institute of Psychology organized by Hryhoriy Kostyuk under the Ministry of Public Education of the Ukrainian SSR began its work. The first director - the founder of this institute Hryhoriy Kostyuk, a mathematician by education, is attracted by the mathematical and engineering-psychological E. Mileryan's thinking , whom he hires as a researcher.

The need to create a new institute specialized in the field of psychology, in the first postwar months differed in E.O. Milerian's awareness from the officially defined need to study the problems of general, age, pedagogical psychology and psychophysiology. The opinion expressed by the scientist's daughter Vera Mileryan about the appointment of such an institution to the greatest extent conveys the attitude of the scientist to the needs of solving the burning public needs of that time: «In our opinion, the problem of psychological diagnostics and psychological assistance to millions of people was of special importance in the early postwar period.

The problem of post-war psychological maladaptation of millions of people, which arose under the influence of severe, long-term stress of the war years, acquired a large-scale character and exceptional significance after the war. According to relatives, "other people" were returning from the war, in whom it was psychologically difficult to identify those who went to the front or were deported to Germany. In personal transformations were manifested en masse: high levels of anxiety, aggression, conflict, inadequacy of response, chronic fatigue, difficulty adapting to a peaceful life and others » [1, c. 20 – 21]. Such was the thought that, in our opinion, largely reflects the social need for a newly created scientific institution, which was seen by E. O. Mileryan.

However, the reality was different, as well as the scales of scientific-psychological implementation of existing postwar opportunities. The need for scientific accuracy in the application and using of psychological knowledge, its technical implementation was remained unchanged.

The first psychological devices

On his own initiative and with the approval and support of the director GS Kostyuk, EO Mileryan creates and heads experimental workshops for the manufacture of psychological devices. Since 1947, E. Mileryan - Assistant for Department of Psychology of the Kyiv State Pedagogical Institute named after O.M. Gorky, Lecturer in General and Experimental Psychology of the Department of General Psychology of the Taras Shevchenko State University of Kyiv. EO Mileryan's students of that period were well-known future researchers in the field of psychological science - Petro Perepelytsia, Maya Oleksiyeva, Maya Vovchyk-Blakytina, Mykola Malkov, Oleksiy Gubko, Oleksiy Bratko-Kutynsky, Volodymyr Romenets and others [1, p. 24]. In 1948, E. Mileryan completed the development of the project "Device for demonstrating optical sensations and perception to the course of psychology", which allowed to demonstrate the patterns of color mixing, the phenomenon of contrast, including the phenomenon of marginal contrast, saturation, which was made in the same year in the Kiev experimental workshops at the Research Institute of Psychology of the Ministry of Education of the USSR.

From 1949 to 1952, E. Mileryan had been on research trips to Poland, Czechoslovakia, and the German Democratic Republic. Since 1952, he had been a senior researcher at the sensitivity laboratory, where he conducted electroencephalographic studies of the mechanisms of electroshock, which during that period became widespread in clinical psychiatry. From this work, the researcher created an experimental device – an electroencephalometer, which allowed to study different parts of the electrical activity of the brain. According to M.M. Lyla, the electroencephalometer is an "electron-beam device for observing the dynamic picture of the spatial distribution of electric potentials", on the basis of which changes in the activity of the cerebral cortex under the influence of various sound stimuli in the presence or absence of attention directed at them were investigated, the bioelectrical activity of a brain at electroconvulsive attack was established, typical pictures of pathological electrical activity of the brain in post-attack states and the effect of electroconvulsive attack on the brain " [9, c. 107].

During 1956-1976, E.O. Mileryan – head of the department of occupational psychology and polytechnic education, and from 1959 – head of the department of psychology of vocational training and labor of the research institute of psychology of the USSR, at the same time during 1947 – 1952 had been teaching at the departments of psychology of Kyiv University and Pedagogical Institute. In 1954 he defended his thesis for the PhD candidate degree in pedagogical sciences on the topic "Questions of the theory of attention in light of I.P. Pavlov's teachings on higher nervous activity", in 1969 - for the degree of doctor of psychological sciences on the topic "Psychology of the formation of general-labor skills".

The results of this doctoral study were published in the form of a monograph "Psychology of the formation of general-labor polytechnic skills" by the publishing house "Pedagogy" in 1973 [4].

In 1971, E. O. Mileryan was awarded the academic title of professor.

Persecution and repression in the early 70's of the twentieth century in Ukraine

"In the early 70's, – the scientist's daughter Vera Mileryan characterizes this period with due accuracy, – the institute of psychology was headed by doctor of philosophy, professor V.I. Voitko, who specialized in the field of sociology. The change of leadership for the institute and its staff turned out to be fatal. Very soon the dominance in the team of scientific interests, friendly, intelligent relationships changed to the struggle of ambition, the progression of conflict and aggression. Criteria that are far from the scientific environment and moral norms come to the fore. Unprecedented in its consequences of persecution, organized by Voitko V.I. with the active assistance of the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine from Ideology Malanchuk, rushed, first of all, on those who were, in essence, the founders of psychological science in Ukraine and successfully headed some of its directions" [1, p. 51].

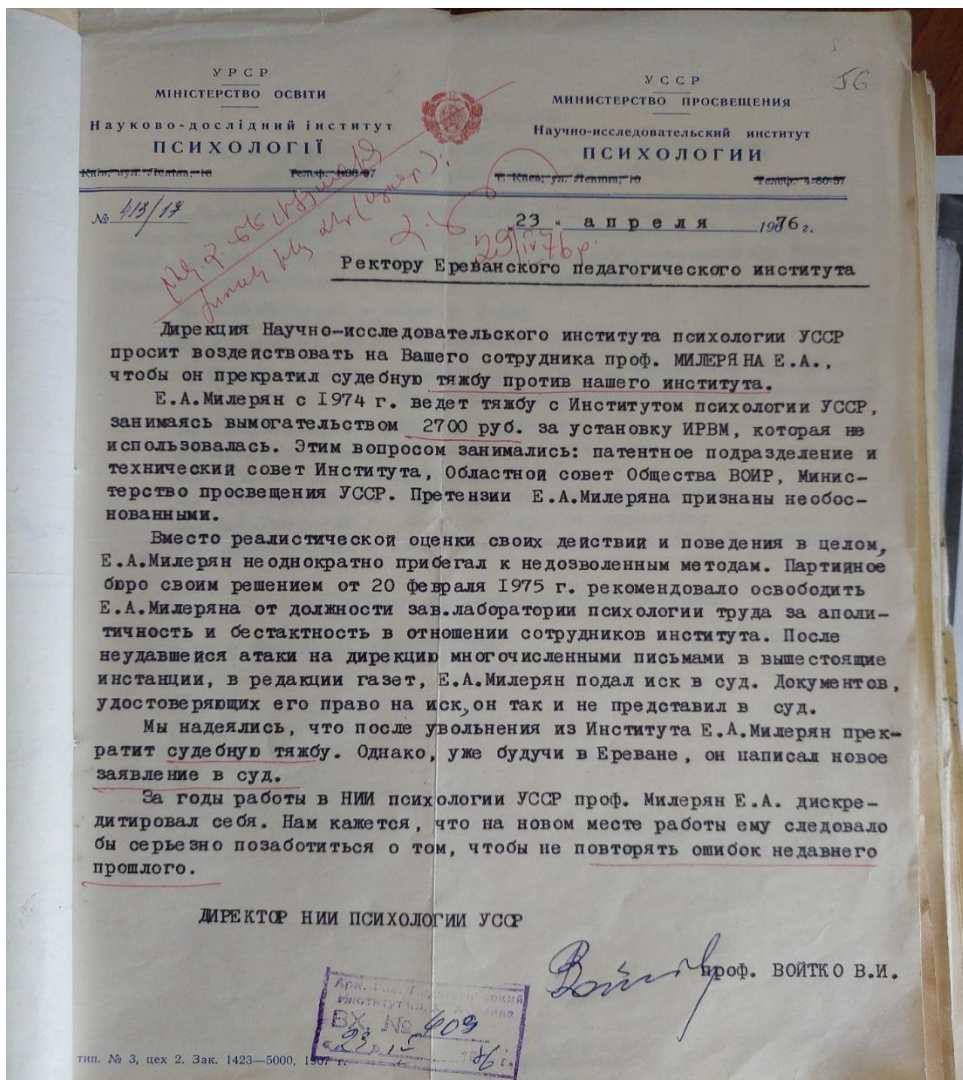
The fear of the then leadership of the Ukrainian SSR before Ukraine's withdrawal from the USSR once again led to intensified repressions against the manifestations of "Ukrainian bourgeois nationalism" and the dismissal of Hryhoriy Kostyuk, director of the Research Institute of Psychology. This dismissal initiated the persecution of scientists whom G.S. Kostyuk had hired. As a result, E. Mileryan was released in 1976 from the Research Institute of Psychology of the USSR by the newly appointed director V.I. Voitko with accusations of "apoliticalness and tactlessness" together with a group of leading Ukrainian psychologists, among them the deputy director of this institute Alexander Skripchenko, the head's assistant of learning psychology Ivan Sinitsa who without enduring persecution, died of a heart attack. Yevhen Mileryan's daughter, associate professor of the Medical and Psychological Faculty of the Bogomolets National Medical University in Kyiv, Vira Mileryan, testifies to the tragic consequences of her father's torture as follows: "Severe psychotrauma had inflicted on the scientist by the director of the Research Institute of Psychology V.I. Voitko and his henchmen shortened his life for many years. The system by the hands of his cynical performers caught up with the scientist at the end of his life" [1, p.54].

Doctor of psychological sciences, professor Myroslav Yosypovych Boryshevsky mentioned that the newly appointed deputy director for scientific research S.D. Maksymenko on the first day of his work on this position had taken out and put a bottle of vodka on his desk, opened it and started drink from it. In order to hide his tendency to constantly drink alcohol in the premises of the Institute of Psychology, as this could not be supported by the party bodies, the director and his deputy asked for it to be drunk in the apartments of the employees. So they got to the M. Y. Boryshevsky's apartment, who lived with his mother. The director of the Institute of Psychology V.I. Voitko and his deputy S.D. Maksymenko turned the feast organized for them into a drunken orgy: shouted, pounded their fists, shouted such obscene Russian curses that M.Y. Boryshevsky's mother could not stand it and told her son:

"They are bandits! Don't you see? Never bring them to our house again! ". The son had been following this maternal instruction throughout his later life, and therefore the place of daily drunks of V.I. Voitko and S.D. Maksymenko became more and more their offices at the Institute of psychology.

"After brutal discrimination, Professor EO Milleryan leaves the institute," – his daughter Vera writes about this period of the scientist's life. – The decision to leave the institute was not an easy one. Thirty of the most fruitful years of his life were devoted to the Institute of psychology. But he could not remain in an atmosphere of baiting and debauchery "[1, 51].

In the same year, E. Milerian moved to Armenia, where during 1976-1982. had been heading the sector of psychology of vocational education, psychology of labor and vocational education of the problem psychological laboratory, and in 1982 - 1983 – Professor of psychology department at the Armenian state pedagogical institute (Yerevan). The injustice of his dismissal from the research Institute of psychology in Ukraine he had been proving in the courts of the USSR, to which the then director of this institute V.I. Voitko [2] applied to the rector of the Yerevan pedagogical institute with the official letter: "We hoped that after release from the institute, Mileryan would complete the litigation. However, already being in Yerevan, he wrote new statements to the court ". We found this letter of the director of the Research Institute of Psychology of the Ministry of education of the USSR V. I. Voitko in the archive of the Armenian state pedagogical university named after Kh. Abovyan. This letter is published for the first time:

Letter of the Director of the Research Institute of Psychology of the Ministry of Education of the USSR of V.I. Voitko № 413/17 dated April 23, 1976. *Archive of Kh. Abovyan Armenian State Pedagogical University.*

The above letter of the director of the Research Institute of Psychology of the Ministry of Education of the USSR V.I. Voitko testifies to the illegal way of influencing the dismissed from the Kyiv Institute of Psychology E.O. Mileryan through a complaint against him to his current leadership - the rector of the Yerevan state pedagogical institute. Undoubted, in our opinion, is the uncertainty and hence the fear of the author of the letter before the consequences of his actions to release the scientist, his desire to prove in any way his own hypertrophied omnipotence and confidence in his impunity. Undoubted, in our opinion, is the uncertainty and hence the fear of the author of the letter before the consequences of his actions to release the scientist, his desire to prove in any way his own hypertrophied omnipotence and confidence in his impunity. V.I. Voitko's rudeness in relation to subordinate scientists was reflected in written, and not only in oral form, as his contemporaries mentioned, this is a humiliating direct accusation of E.O. Mileryan of

"extortion", in the absence of a "realistic assessment of their actions and behavior in general", the use of "prohibited methods", "discredited himself", "mistakes of the recent past", as if V.I. Voitko or his communist party patrons are the only ones who should allow or forbid a person to choose the methods of his own activity. By the way we have a duty to note that V.I. Voitko's judgment regarding unfoundedness of the amount mentioned in this letter for the installation of equipment has nothing to do with the competence of the rector of the Yerevan State Pedagogical Institute, to which this message is addressed. Simultaneously, the obvious goal of the author of the letter is to create an unattractive image of a kindly received scientist in Yerevan, although in fact E.O. Mileryan, fascinated by the creation of the hardware and psychological base of the Institute of psychology, spent his personal money on the production of non-standard details and samples, on the installation of equipment – from his own salary and had every reason to testify about the amounts spent and to demand their compensation in connection with the dismissal not on his initiative.

Armenian colleagues stand up for the scientist

To protect E.O. Mileryan, involved in the suspicion of inclination to Ukrainian nationalism together with Ukrainian psychologists Hryhoriy Kostyuk, Oleksandr Skrypchenko, Ivan Sinitsa and others, who were dismissed and persecuted in Ukraine by director V.I. Voitko, armenian colleagues stood up for the scientist unanimously in Armenia. The evidence of this solidarity is a document signed by all responsible persons at that time of the initial leadership of the higher educational institution - Armenian State Pedagogical Institute named after Kh. Abovyan:

36

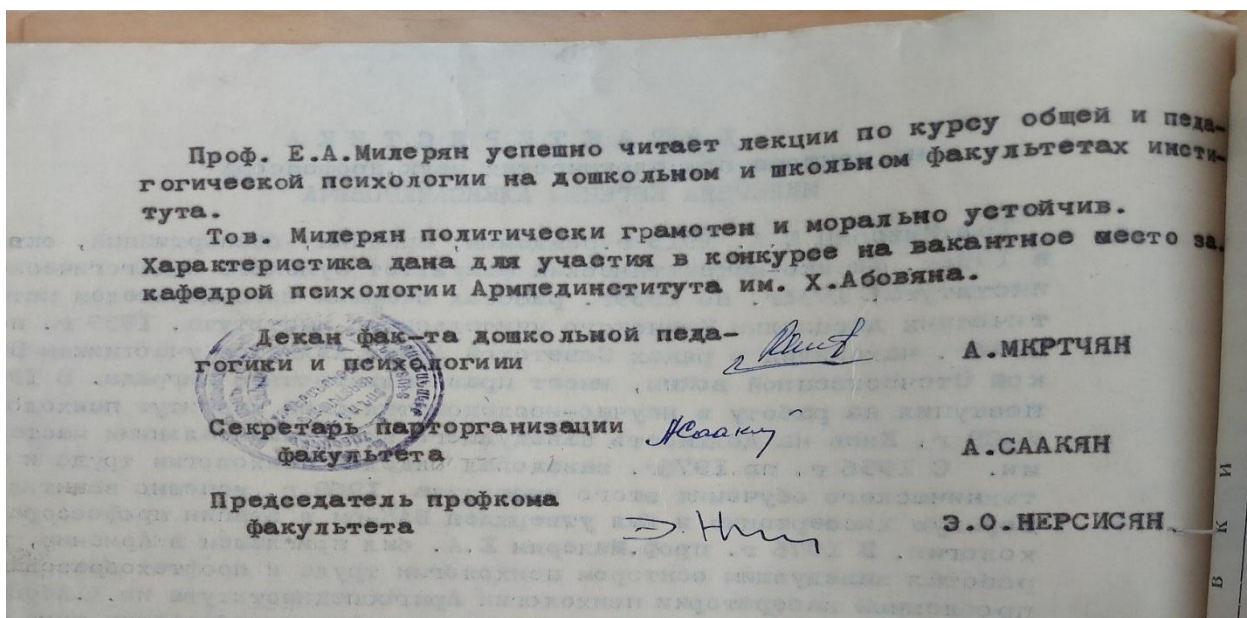
Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А
на доктора психологических наук, профессора
МИЛЕРЯНА ЕВГЕНИЯ АЛЕКСАНДРОВИЧА

Тов. Милерян Е.А. 1913 г. рождения, армянин, беспартийный, окончил в 1936г. физико-математический факультет Сумского педагогического института. С 1936г. по 1939г. работал старшим преподавателем математических дисциплин Уманского учительского института. В 1939 г. по 1946г. находился в рядах Советской Армии, является участником Великой Отечественной войны, имеет правительственные награды. В 1946 г. поступил на работу в научно-исследовательский институт психологии УССР г. Киев на должность заведующего экспериментальными мастерскими. С 1956 г. по 1976г. заведовал отделом психологии труда и политехнического обучения этого института. В 1968 г. успешно защитил докторскую диссертацию и был утвержден ВАК-ом в звании профессора психологии. В 1976 г. проф. Милерян Е.А. был приглашен в Армению, где работал заведующим сектором психологии труда и профтехобразования проблемной лаборатории психологии Армгоспединститута им. Х.Абовяна. С сентября 1982 г. избран профессором кафедры психологии того же института.

Проф. Милерян Е.А. имеет 151 научных трудов по вопросам общей и педагогической психологии, психологии труда и психологии профессионально-технического образования. Эти работы опубликованы в СССР, ГДР, Чехословакии, Болгарии, Англии, США и других странах.

Под руководством проф. Милеряна Е.А. успешно защищено семь кандидатских диссертаций. Он проявил себя, как весьма одаренный, высоко эрудированный, честный, дисциплинированный, морально устойчивый ученый, который является умелым руководителем творческих коллективов, успешно ведущих в Армении экспериментальную и теоретическую разработки актуальных проблем профессионально-технического образования.

Являясь пропагандистом психологических знаний проф. Милерян Е. часто выступает с лекциями для учителей, родителей, студентов, инженерно-педагогических работников. Систематически повышая свой идейно-политический уровень и научную квалификацию он принимает активное участие в работе научных съездов, конференций, симпозиумов. Был делегатом и руководителем тематических заседаний на I, II, III, IV, V съездах общества психологов СССР, неоднократно выступил с докладами на Международных психологических конгрессах, проходивших в СССР и за рубежом.

Documentary evidence of solidarity of Armenian colleagues with E.O. Mileryan in their desire to protect the scientist from persecution from the Research Institute of Psychology of the Ministry of Defense of the USSR. *Archive of Kh. Abovyan Armenian State Pedagogical University.*

As can be seen from the above document, Armenian colleagues protect E.O. Mileryan from political accusations ("politically literate") and ideological persecution ("morally stable"), whereas the "Moral Code of the Builder of Communism" [3] was a list of the principles of a single dominant communist morality at that time included in the program and statute of the CPSU, which applied to all inhabitants of the USSR, and especially the so-called "fighters of the ideological front" - scientific, pedagogical and pedagogical workers, regardless of membership in the CPSU, which were covered, as a rule, only management staff.

A few months before E.O. Mileryan's death, the characteristics for participation in the competition for the position of head of the department of psychology of the Armenian pedagogical institute named after Kh. Abovyan had been signed by rector L.A. Valesyan, secretary of the party committee M.S. Khachyatrian and chairman of the trade union committee B.M. Makichyan:

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А

доктора психологических наук, профессора
МИЛЕРЯНА ЕВГЕНИЯ АЛЕКСАНДРОВИЧА

Тов. Милерян Е.А. 1913 года рождения, армянин; беспартийный, окончил в 1936 году физико-математический факультет Сумского педагогического института.

С 1936г. по 1939г. работал старшим преподавателем математических дисциплин Уманского учительского института. В 1939г. по 1946г. находился в рядах Советской Армии, является участником Великой Отечественной войны, имеет правительственные награды. В 1946г. поступил на работу в научно-исследовательский институт психологии УССР г.Киев на должность заведующего экспериментальными мастерскими. С 1956г. по 1976г. заведовал отделом психологии труда и политехнического обучения этого института. В 1968г. успешно защитил докторскую диссертацию и был утвержден ВАК-ом в звании профессора психологии. В 1976г. профессор Милерян Е.А. был приглашен в Армению, где работал заведующим сектором психологии труда и профтехобразования проблемной лаборатории психологии Армпединститута им.Х.Абовяна. С сентября 1982г. избран профессором кафедры психологии того же института и читал лекции на дошкольном и школьном факультетах.

Проф.Милерян Е.А. имеет около 150 научных трудов по вопросам общей и педагогической психологии, психологии труда и психологии профессионально-технического образования. Эти работы опубликованы в СССР, ГДР, Чехословакии, Болгарии, Англии, США и других странах.

Под руководством проф. Милеряна Е.А. успешно защищено семь кандидатских диссертаций. Он проявил себя как эрудированный, честный, дисциплинированный, морально устойчивый ученый.

Он принимает активное участие в работе научных съездов, конференций, симпозиумов, был делегатом и руководителем технических заседаний на I, II, III, IV, V съездах общества психологов СССР, неоднократно выступал с докладами на Международных психологических конгрессах, проходивших в СССР и за рубежом.

Характеристика дана для участия в конкурсе на вакантное место зав. кафедрой психологии Армпединститута им. Х.Абовяна

РЕКТОР ИНСТИТУТА
СЕКРЕТАРЬ ПАРЛАМЕНТА
ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ПРОБЛЕМНОЙ ЛАБОРАТОРИИ

Л.А.ВАЛЕСЯН
М.С.ХАЧАТРЯН
Б.М.МАКИЧЯН

24.08.83

Characteristics of E.O. Mileryan dated August 24, 1983. *Archive of Kh. Abovyan Armenian State Pedagogical University.*

In the last years of his life, the scientist had been hastening to summarize research materials on the creation of a system of vocational training in the most innovative at that time electricity sector, which was published in the monograph "Technological system of vocational training of secondary vocational students", published by the Yerevan publishing house "Luys" in 1985 after the scientist's death. And although the general well-being of the scientist had been deteriorating, together with

his daughter he prepared and participated in the VI All-Union Congress of the Society of Psychologists of the USSR, which took place on August 18-22, 1983 at Lomonosov Moscow State University, where both made a presentations. E.O. Mileryan had been coming to his family living in Kyiv from Armenia on vacation, which was no longer rest and recovery, but intensive treatment, the struggle of the family and Kyiv doctors for the life of the scientist. But despite all the efforts, E.O. Mileryan died on November 5, 1983, and was buried in the forest cemetery in Kyiv.

Psychological equipment of Yevhen Mileryan

During his intensive research activity E.O. Mileryan conducted psychophysiological experiments to study the attention of children, to determine the functional changes in the electrical activity of the human brain under the influence of various factors and taking into account the results substantiated the psychological theory of formation of general labor polytechnic skills, on the basis of which a new for its time technological system of vocational education was developed [4, 5].

The scientist created instrumental and psychological methods for diagnosing individual psychophysiological characteristics of man, as well as a complex of diagnostic installations and simulators to study the professional suitability of operators, pilots, drivers [6, 7]. He developed the concept of engineering-psychological examination of the assessment of the quality and reliability of the functioning of the system "man-machine", psychological devices: apparatus for the study of higher nervous activity, attentimeter, electroencephalotopometer, emocoordinometer, apparatus KM-3 for measuring the speed of response to complex signals, device "IRVM-2", perceptometer, voluntograph for the study of volitional efforts, thought tachistoscope, complication apparatus, device for studying the professional suitability of drivers, educational-problematic electrical constructors-simulators. In particular, as noted by the daughter of the scientist Vira Mileryan, the device "IRVM-2" in combination with psychodiagnostic techniques (method of studying visual perception, dynamic eye gauge) were included in the arrangement of a mobile psychological laboratory mounted in the bus "LAZ" [1, p. 47]. Colleagues from the Armenian state pedagogical university named after Kh. Abovyan still remember the tragic case of a trolleybus falling from a bridge over the river Razdan in Yerevan. To prevent future tragedies, Professor Yevhen Mileryan achieved equipment of psychological laboratory in the Yerevan trolleybus park to examine drivers before boarding. The "Psychological passport of the car" created by scientists was used at the Lviv bus plant and the Arkhangelsk sea trade port. E.O. Mileryan substantiated the psychological and technological reconstruction of the main conveyor of the Kyiv Motorcycle Plant. His works were published outside the former Soviet Union - in China, Germany, Britain, Czechoslovakia, Poland and other countries of the world.

Here is a list of the main works of E.O. Mileryan, which reflect the diversity of scientific research of the scientist and hardware-psychological approaches, important for further implementation, taking into account the constant development of technological capabilities: «Problemele teoricii atenciei in lumina jnvataturii lui I.P. Pavlov despre activitate nervoasa superioara»// *Annalele*

rom-sov.seria Pedagogic-psihologia.1954;

Electrical activity of the cerebral cortex with attention to sound stimuli " // Questions of psychology. 1955. №2; "Attention and it's upbringing in children." K., 1955; ; "Formation of senior students' ability to apply knowledge of the laws of electric current in practice" » // *"Acta Psychologica singa"*, China / in Chinese /, 1958; author's certificate for the invention "Electron-beam device for observing the dynamic picture of the spatial distribution of electric potentials". 1959; «Zur Frage der politechnischen Fähigkeiten im älteren Schulalter» // *Informationsmaterial aus der pädagogischen Literatur der Sowjet Union und der Länder der Volksdemokratie*, Verlag "Volk und Wissen", Berlin, 1959; «Zur Frage der politechnischen Fertigkeiten der älteren Schüler» // *"Berufsbildung"*, 1959; «Involuntary and voluntary attention» // *"Psychologie in 1959 the Soviet Union"*, London; "To the question of polytechnic skills of high school students" / in Romanian // *Analele Române Sovietice*, Pedagogik, Psychologie. 1959; «Die psychischen Besonderheiten bei der Übertragung von Tätigkeiten» // *"Berufsbildung"*, Berlin, 1960; "About the effect of exercise on the value of the spatial threshold of tactile discrimination" (in spivavt.) // Questions of psychology. 1961. №3; "Psychological selection of pilots" (ed.). K., 1966; author's certificate of the invention "Ustrie for the advancement of professional accessibility of the drivers in motor transport" ("IRVM-2"). 1969; "Psychology of formation of general labor polytechnic skills". Moscow, 1973; "Emotional and volitional components of operator reliability" // Essays on the psychology of operator work: Collection. Moscow, 1974; "Essays on the psychology of the operator (edited)". Moscow, 1974; "Psychological problems of vocational education" (ed.). Yerevan, 1977; copyright certificates for inventions: "Simulator for training drivers". 1979, "Educational electrical problem constructors-simulators". 1981; "Technological system of vocational training of secondary vocational students" (co-authored). Yerevan, 1985. Literature about E.O. Mileryan continues to be supplemented with new publications. The main ones are as follows: E.A. Mileryan (Obituary) // Questions of psychology. 1984. № 2 [8]; Lilya M.M. Ukrainian psychologists - participants in hostilities in the Second World War (1939-1945) K., 2003; E.A. Mileryan Psychology of labor and vocational education: Selected scientific works / Compiled by V.E. Mileryan. - K.: NPP "Interservice", 2013. - 290 p. [1]; Lilya M.M. E.O. Millerian is the founder of professional psychological diagnostics. A young scientist. № 9.1 (36.1). September, 2016 [9, p. 106 - 110]; V.V. Fisherman. Mileryan Yevhen Oleksandrovykh // Encyclopedia of Modern Ukraine: electronic version [website] / ch. editor: I.M. Dziuba, AI Zhukovsky, M.G. Zheleznyak and others; NAS of Ukraine, NTS. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2019.

http://esu.com.ua/search_articles.php?id=67613[10].

Guidelines for the future

Work in the multifaceted E.O. Mileryan's researches became a factor in the continuous growth of requirements for psychological development of man, the main means of which the scientist

determines education in its professional dimensions. Thus, revealing the problem of skills in the early 70's of the twentieth century, the scientist notes the development of "mechanization, automation, chemicalization", as well as the fact that "the widespread use of electronics, computers, cybernetic devices, as well as the other latest scientific and technical achievements fundamentally changes the nature of work" [1, p. 58]. This stage of social development even in circumstances of the former USSR, which accounted for the most productive period of E.O. Mileryan's life and research, was a natural embodiment of the psychohygienic idea of Ivan Sikorsky, published on January 11, 1887 at the convention of domestic psychiatrists in the report "Problems of neuropsychological hygiene and prevention". Its essence is that mental work will inevitably eliminate the physical and mental stress of man in this regard will increasingly complicate human existence. Thus, IO Sikorsky notes, "what used to be produced by human muscles is now being developed by a dead machine, and the previous handyman is turned by the inexorable demand of life for mental work. The work itself with the help and assistance of machines requires from a person tedious strain of attention to not lagging behind and march in lockstep with the deadly mechanism. The demand for mental work has grown to an extraordinary degree, and human relationships have become extremely complicated in the struggle for physical and moral existence" [11, p.3 - 4]. A century after this stability of civilizational development had been expressed and justified by Ivan Sikorsky, Yevhen Mileryan had to develop theoretical foundations and instrumental-psychological methods of preparing young people for those types of work that did not exist before: operator, pilot, driver.

E.O. Mileryan attaches the utmost importance to the education and training for young people, paying attention to the complex interaction of knowledge, skills and abilities in their unity. The stormy discussion of that time, neither then nor later, did not solve this problem either methodologically, theoretically or practically - all the discussants remained at their own level of understanding. As if in pursuit of the last dispute within the former USSR with its collapse, the problem is renamed to the latin by etymology of the concept of competencies, which necessarily includes knowledge, skills and abilities, but does not exhaust this concept and even more so does not contain a comprehensive solution to the problem. The result of the discussion, generalized by E.O. Mileryan, is the understanding of ability as a conscious successful performance of an action based on knowledge, and skills - as a repetition of the same action, which thus acquires the properties of automatism. That is, according to the ideas of that period, skill is the primary embodiment of existing knowledge in effective action, and skill is an automated skill. "Knowledge, - the scientist concludes, - is inextricably linked not only with skills but also with abilities. However, if in relation to skills knowledge is used only in the process of their formation, then the action is performed on the basis of the developed stereotype, which eliminates the need to solve any mental problems, then the skills are characterized by the application of knowledge also at the stage of functioning" [1, p. 62].

On this basis, Yevhen Mileryan defines skill as "knowledge in action" that allows you to act successfully in changing conditions. The property of knowledge is its generalization, and the property of action is a single concreteness, which after the completion of the action forms an experience.

E.O. Mileryan stands for the parallelism of functioning of both skills and abilities: "strongly opposing to the theory of transformation of skill into ability, we don't mind at the same time the possibility of abilities development in the process of skills functioning" [1, p.65]. Principle grounded by the researcher has the important psychological significance that the basis of the organization of a certain system of mental actions, the use of which provides the implementation of certain goals, is education in combination with the functioning of all without exception, the skills and practical use of available knowledge and abilities of human experience.

Complicating the conditions of activity improves the skills, "becoming a means of achieving new goals, further development of abilities and enrichment with new experience. Thus, skills development is not related to automation in general. This proves the failure of assertion that the ability is an automated and improved skill "[1, p.66]. The value of this approach consists in the discovery by scientists of the personal structure of skills, which is embodied in the newly introduced by

E. O. Mileryan concept of skillful activity. The psychological specificity of skillful activity lies in its awareness, which includes the relationship with the conditions and means of achieving this goal. Mandatory features of skillful actions as components of skillful activity are planning, predicting the progress of its implementation and control over the implementation of these actions.

An important conclusion of the scientist is to determine the direction of improving the content and methods of teaching young people, which consists in the taking into account the essential differences in the nature of knowledge, skills, abilities and specificities of their development. Methods should promote the formation of automatisms that function as part of skills. At the same time, skills are objective criteria by which a person can be determined to have certain abilities.

Mental representation of an object that must be created, belongs to the skills necessary for work. The image in which the purpose of work is embodied, is a sample by which the measure of achievement of the planned purpose and at the same time the regulator of labor activity is estimated. The completeness and clarity of the idea of the purpose of work determines the nature of human labor actions, but the skill can be manifested in different ways of action, ending with the same result.

Among the most important problems of pedagogical psychology E.O. Mileryan calls the transfer of knowledge, abilities and skills to other conditions, whereas no education system can provide the formation of specific skills appropriate to the situations in which young people will find themselves in the future. Each transfer usually begins with attempts to apply the acquired knowledge and skills to the conditions of the new task. And only after the young person is convinced of the impossibility

of solving it in a way known to him, there is a return to baseline conditions, that is to the conditions existing before the start of work. There is a comparison of known and unknown features of the task, which requires the transfer of skills. At this stage it is necessary to use generalization in the form of knowledge, but if they are lacking, young people are forced to return again to the initial conditions of the problem and attempts to solve it are repeated. In the case of successful application of the transferred skills, the attitude to work changes - it begins to attract the pleasure from creative overcoming difficulties.

The psychological readiness of youth to master technical thinking, imagination, memory, attention and creative attitude to work requires a technological system of education, which, however, cannot be universal and equally suitable for all professions. The technological system makes sense to use only for professional preparation for the conditions of complete mechanization and automation of production processes. In each case, such a system needs experimental verification.

Skills in the E.O. Mileryan's psychological and pedagogical concept is a special ensemble of personality traits that is created and manifested in the process in a certain way of organized activity. Of all the activities, his research attention is attracted to the professional activities, the full preparation of which requires, according to the scientist, combining the efforts of psychologists, sociologists, physiologists, hygienists and representatives of all other sciences, the subject of which includes educating young people in work.

A special place in the psychological heritage of E.O. Mileryan belongs to the substantiation of ideas that are of inalienable importance for the future of man in his interaction with the means created by him to improve the conditions of his life. These include technical equipment, in the use of which, together with the implementation of the mentioned improvement, hide the risks of dangers, that their source is person himself. "The available management experience of modern technology, - says in this regard E.O. Mileryan, - clearly shows that the mistakes made in the analysis of the causes of malfunctions in energy, transport, industrial and other systems, often lead to inadequate actions of operators, which lead to accidental and sometimes catastrophic consequences "[1, p.89].

The leading role of man in the use of technology, rather than the technique used by man, is the subject of essays on the labor psychology of operator - an expert of technical means, which operates them. In them, the scientist first of all attracts attention to the emotional and volitional component of the reliability of the operator, determines the structural and functional features of the operator's activity, summarizes the results of psychological study of the work of operators in various areas of their efforts - in industry, on transport, in military affairs.

E.O. Mileryan creates a classification of operators by the following main groups: « (1) operator-technologist who performs the functions of monitoring, control and regulation of various technological processes in order to maintain them within the limits set by the program; 2) operator-dispatcher, whose responsibilities include the reception and processing of information, as well as solving problems related to the organization of air, rail and water transport;

3) operator of remote teleoperation by moving objects (control of radio means of airplane, torpedo, rockets, guided projectile, etc. ; 4) the operator who directly controls the moving object on which he is (pilots, drivers of locomotives, electric locomotives, drivers of ships, trams, trolleybuses, cars and other types of vehicles) "[1, p. 94]. The essential properties of operator activity, which are the basis of this classification, have not changed and can be supplemented, but their most important significance for the future consist in the idea of distinguishing between the work of operators. The scientist makes a psychological distinction of efficiency of methodical teaching methods of operators, defines the basic modes of their work: educational and training, minimal, optimal and extreme, provides data from his theoretical and experimental study of the psychology of human labor and extreme mode, the relationship of psychological and physiological indicators of its reliability under stress and ways to increase it.

A promising idea of E.O. Mileryan is justification of the need for a psychological passport of the machine based on the results of creating and applying a comprehensive methodology of engineering and psychological measurement and quality assessment of technical systems in relation to the average capabilities of people who control them. Indeed, if each more or less complex industrial product is necessarily accompanied by a technical passport outlining the basic parameters of its working, operating and other characteristics, and for industrial workers are assigned qualification ranks or classes that certify their ability to perform tasks of a certain complexity using appropriate equipment, then it becomes a necessity the providing of optimal accordance of human properties to the characteristics of the technology it uses. The scientist proposes to consider the connection between the class of the technical system and the class of the operator who serves it to be proved. Therefore, the higher the class of the technical system, the lower the requirements for the person, which allows more people to manage it reliably and effectively. As a result of raising the class of technical systems, it will be possible to involve any healthy person in their management.

At the same time, E.O. Mileryan pays special attention to the development of theoretical approaches and methods of psychological selection for high-complexity operator activities - candidates for flight schools of the Air Force. The scientist denies the expediency of using of such selection of tests such as methods of assessing flight abilities, emotional, volitional and moral and characterological properties of the personality, noting that foreign psychologists in the application of "personality tests" also did not achieve the desired results.

In particular, the properties of the personality revealed in this way on the basis of psychoanalytic concepts are not crucial in the combat effectiveness of the pilot. Insignificant results have been obtained by american psychologists in their attempts to create and apply empirical tests. Testing by foreign aviation psychologists of a large number of projective tests led them to the conclusion that the best method of studying personality today is conversation [1, p. 154],

and the greatest predictability is inherent in such hardware techniques, "which simulate the working conditions of the pilot" [1, p. 162].

The scientist theoretically substantiated and experimentally tested for systematic application "Methods of testing the capacities to formation and restructuring sensorimotor abilities", "Methods of testing the distribution and switching of attention", "Methods of testing sensorimotor coordination and emotional stability", "Methods of measuring the speed of response to complex signals". "Methods of testing visual perception in difficult conditions", "Methods of testing the recognition of objects by their shape", "Methods of testing the memorizing of instrument readings", "Methods of testing volitional efforts" and others. Thus it was created a set of new at that time, original and quite effective methods of psychological selection of candidates for flight schools, re-certification of flight crew to reduce flight accidents, accidents and catastrophes related to the characteristics of human factors.

Predicting the future, E.O. Mileryan calls a promising problem of psychological selection of crew of aircraft and spacecraft.

Among the most large-scale problems, the scientist pays much attention to the development of a technological system of vocational training of students of secondary vocational schools. Its basis is mastering general technical knowledge, skills and abilities. The technical means of this system was developed under the leadership of E.O. Mileryan was series of problem designers-simulators for solving educational and production problems problem electrical constructors-simulators "Single-phase transformer", "DC machines", "Three-phase alternator", "Universal collector electric motor", "High-frequency converter", "Magnetic starters". Along with the formation of standardized accuracy of thinking and movements necessary for dealing with technical devices, E.O. Mileryan notes the important role of the creative nature of learning, due to which there is a positive attitude to work.

Particular attention is paid by researcher to the psychology of work of drivers and, first of all, the psychological components of improving the quality, reliability and efficiency of work of transport drivers. The scientist considers this work in a triad of interaction: the driver - the car - the road, and the dyad "driver - transport equipment", according to E.O. Mileryan, is subject to engineering and psychological examination, the subject of which is the quality of this system. Psychological study of the professional activity of the driver includes structural and functional features of this work, the initial link of which is the function of active purposeful monitoring. Components of this activity are the ability to actively observe, analyze and summarize the data of the process, which is managed, the ability to integrate the resulting data into a holistic, clearly differentiated image or situation model . Practical sensorimotor actions provide embodiment of the previously developed program of regulation and management of the technical system. Their quality is characterized by indicators of accuracy, speed, coordination of movements and their consistency with the previously developed program.

The researcher determines the basic modes of work of the driver, individual features of human behaviour in extreme working conditions, psychological causes, in particular mental states as a factor in road accidents, – moods, experiences, emotions, feelings, emotions and passions, as well as psychological incompatibility of drivers involved in the road situation.

The scientist distinguishes between two strategies of driver behaviour – the strategy of caution and risk strategy. Thus, E.O. Mileryan found that with the acquisition of greater experience, drivers became more careful, protecting themselves from various surprises: even moving along the main street, they gave way to the driver who was leaving the secondary street; moved mainly at low speeds; stopped the car in case of blindness; increased the distance in the case of increasing speed. Thus, drivers who followed the strategy of caution, foresaw the course of events and the possible consequences of their actions.

Instead, the strategy of unjustified risk was manifested in the fact that the driver drives the car at maximum speeds at the reduced to a minimum distances, in difficult conditions, despite the danger, tries to speed up the movement of the car to pass a dangerous area or obstacle. At-risk drivers do not tolerate slow driving, brake only in extreme cases, create dangers for other road users. As noted by E.O. Mileryan, the predisposition to unjustified risk is more typical of young, emotionally excitable drivers, which are characterized by aggressive and uncontrolled type of behaviour [1, p. 258 - 259].

The generalization of research data led the scientist to the conclusion that the least reliable are drivers aged 18 - 24 years; the greatest possibility of accidents – during the first 4 years of driving experience, at the same time during the first year of work drivers commit 2 - 3 times more accidents than after 3 years of work; dangerous for the driver age is 25 - 29 years; the least number of accidents was recorded in drivers with 10 - 15 years of experience aged 30 - 45 years [1, p. 262]. Thus, with increasing age and driving experience, the accident rate decreases significantly, as the psychological properties necessary for safety are developed – emotional stability, prudence, restraint.

To the complex of methods of psychological selection and re-certification of drivers developed by E.O. Mileryan, which includes their theoretical substantiation, experimental verification and perennial application include:

1. Methods of testing the dynamic eye gauge of drivers.
2. Methods of testing the capacity to form and restructure sensory abilities.
3. Atentiometric method of attention diagnostics.
4. Methods of testing visual perception.
5. Methods of assessing the driver's ability to work.
6. Simulator for driver training and objective assessment of their professional skills.
7. Experimental installation for psychological study of the driver-operator's activity.

Prospects for improving the system of professional training of drivers E.O. Mileryan foresaw in –

the introduction of mastering knowledge about their own psycho-physiological characteristics, including - the dynamics of the formation of sensorimotor abilities; reaction rate, factors influencing it; regular features of vision: field of view, its peripheral and central part, the volume of the field of view, visual thresholds, eye gauge; light adaptation, light glare; features of color perception in the morning and in the evening; illusions of perception; natural features of hearing; attention, its types; the fatigue impact; exposure to drugs, alcohol, drugs.

Thus, the unique contribution of E.O. Mileryan to the development of psychological science is the hardware-psychological direction of combining the scientific accuracy of measurements with the creative solution of those various psychological problems, which put them before the military and postwar generations of the twentieth century. The industrial optimum achieved by the contemporaries of the scientist outlined the psychological measurements of human capabilities, which have remained completely unrealized and which put similar tasks for future researchers, the solution of which will have the latest technical embodiment.

Literature:

1. Mileryan E.A. labor psychology and professional education: Selected scientific works / Author-compiler V.E. Mileryan. Kiev: NPP "Interservice", 2013. 290 p.
2. Chepa M.-L.A. Voitko Vitaliy Ivanovych. Encyclopedia of Modern Ukraine.
3. The moral code for the builder of communism. The Great Soviet Encyclopedia.
4. Mileryan E.A. Psychology of formation of general labor polytechnic skills. Moscow: Pedagogy, 1973. 299 p.
5. Mileryan E.A., Sarkisova I.M., Khachatryan G.A., Pogasyan V.V. Technological system of vocational training of students of secondary vocational schools. Yerevan: Luys, 1985.192 p.
6. Essays on the psychology of operator labor / Ed. E.A. Mileryan. Moscow: Nauka, 1974.308 p.
7. Psychological selection of pilots / Ed. E.A. Mileryan. Kiev: KVI AVU VVS, 1966.234 p.
8. E.A. Mileryan (Obituary). Psychological issues. 1984. No. 2.P. 172.
9. Lila M.M. E.O. Mileryan is the founder of professional psychological diagnostics. Young scientist. № 9.1 (36.1). September, 2016. S. 106 - 110.
10. Rybalka V.V. Mileryan Eugene Olexandrovysh. Encyclopedia of modern Ukraine: electronic version [website] / ch. editor: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovsky, M.G. Zheleznyak and others; NAS of Ukraine, NTSh. Kyiv: Institute of encyclopedic research of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2019.
11. Sikorsky I.A. Tasks of neuropsychic hygiene and prevention. Speech delivered at a solemn meeting of the congress of domestic psychiatrists in Moscow, January 11, 1887. Professor of St. Vladimir's University in Kiev, I.A. Sikorsky. Kiev: Type. S.V. Kulzhenko, 1887. 16 p.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ԵՎԳԵՆԻ ՄԻԼԵՐՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՒԿՐԱԻՆԱՅԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՎ
ԲՈԼՏԻՎԵՅ Ս.Ի. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Վ.Ս.

Հոգվածում բացահայտվում է Եվգենի Ալեքսանդրովիչ Միլերյանի (1913 - 1983 թթ.) բազմակողմանի հոգեբանական աշխատությունների բովանդակությունը և նշանակությունը. ինչը թույլ է տվել կանխել բարդության տարբեր մակարդակների տեխնիկական համակարգերի կառավարման մեջ ներգրավված մարդկանց կողմից առաջացած արտակարգ և աղետների առաջացումը: Ներկայացվել են ուկրաինացի և հայ գիտնականի կյանքի ճանապարհի հիմնական հանգրվանները, որոնց ճակատագրին են արժանացել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի փորձությունները, ստեղծագործական ինքնաիրացման և ռեպրեսիաների շրջանների փոփոխականությունը, աշխատանքը Ուկրաինայում և Հայաստանում: Սա, մասնավորապես, ԽՍՀՄ կրթության նախարարության հոգեբանության գիտահետազոտական ինստիտուտում հոգեբանական սարքերի արտադրության փորձարարական սեմինարների ստեղծումը և դրանցում առաջին «Սարքը օպտիկական սենսացիաների և ընկալման ցուցադրման համար՝ ըստ ընթացքի. հոգեբանություն», որը թույլ է տվել ցույց տալ գունային խառնուրդի օրինաչափությունները, հակադրության երևույթները, ներառյալ սահմանային հակադրության և հագեցվածության երևույթը, ավելի ուշ՝ էլեկտրական պոտենցիալների տարածական բաշխման դինամիկ պատկերը դիտարկելու էլեկտրոնային ճառագայթային սարքի հիմքի վրա:

Ուսումնասիրվել են գլխուղեղի կեղևի ակտիվության փոփոխությունները ձայնային տարբեր գրգռիչների ազդեցությամբ, դրանց վրա ուղղված ուշադրության առկայության կամ բացակայության դեպքում, հաստատվել է ուղեղի բիոէլեկտրական ակտիվությունը էլեկտրաջղածման ժամանակ: Կան փաստաթղթային ապացույցներ և ականատեսների հիշողություններ Միլերյանի նկատմամբ բռնաճնշումների մասին՝ կապված 20-րդ դարի 70-ականների սկզբին Ուկրաինայում իրականացվող հետապնդումների հետ: Հայտնաբերվել է գիտնականի կողմից հայաստանում իրականացված աշխատանքները, որոնք ներառում են երեխաների ուշադրությունն ուսումնասիրելու հոգեֆիզիոլոգիական փորձերի շարունակությունը, տարբեր գործոնների ազդեցության տակ մարդու ուղեղի էլեկտրական գործունեության ֆունկցիոնալ փոփոխությունների պարզաբանումը, հոգեբանական տեսության հիմքերը: Ուշագրավ է ընդհանուր աշխատանքային պոլիտեխնիկական հմտությունների ձևավորումը, որի հիման վրա մշակվել է մասնագիտական կրթության ժամանակակից տեխնոլոգիական համակարգ: Գիտնականը ստեղծել է ապարատային-հոգեբանական մեթոդներ՝ անձի անհատական հոգեֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունների, ախտորոշիչ կայանքների և սիմուլյատորների ախտորոշման համար՝ օպերատորների, օդաչուների, վարորդների մասնագիտական համապատասխանությունն ուսումնասիրելու համար:

Նա մշակել է «մարդ-մեքենա» համակարգի որակի և հուսալիության գնահատման ինժեներական և հոգեբանական փորձաքննության հայեցակարգը, հոգեբանական սարքեր՝ ավելի բարձր նյարդային գործունեության հետազոտման ապարատ, աչքաչափ, էլեկտրաէնցեֆալոտոպոմետր, էմոկոորդինոմետր, ռեակցիայի արագությունը չափող սարք KM-3: Բարդ ազդանշաններին, պերցեպտոմետրին, կամային ջանքերն ուսումնասիրելու կամային կամավորագրաֆին, մտածողության տախիստոսկոպին, բարդացման ապարատ, վարորդների մասնագիտական համապատասխանությունը ուսումնասիրող սարք, ուսուցում-խնդիր էլեկտրատեխնիկական կոնստրուկտոր-սիմուլյատորներ: Նշվել է, որ հոգեբանական գիտության զարգացման գործում Միլերյանի եզակի ներդրումը չափումների գիտական ճշգրտությունը գործիքային-հոգեբանական ուղղությունն է զուգակցելու հոգեբանական տարբեր խնդիրների ստեղծագործական լուծման հետ, որոնք առաջադրվել էին նաև 20-րդ դարի ռազմական գիտությունների առաջ և հետազայում ևս այդ խնդիրները լուծելու համար:

Բանալի բառեր՝ հոգեբանական ապարատ, ուկրաինացի և հայ գիտնական, ինժեներ-հոգեբանական փորձաքննություն, մասնագիտական համապատասխանություն, հոգեֆիզիոլոգիական փորձեր, ապարատային-հոգեբանական ուղղություն:

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЯ ТРУДЫ Е. МИЛЕРЬЯНА.

МЕЖДУ УКРАИНОЙ И АРМЕНИЕЙ

БОЛТИВЕЦ С.И., КАРАПЕТЯН В.С.,

В статье раскрывается содержание и значение комплексных психологических работ Евгения Александровича Милерьяна (1913 - 1983). что предотвратило возникновение аварийных ситуаций по вине людей, задействованных в управлении техническими системами разного уровня сложности. Были представлены основные вехи жизни украинско-армянского ученого, судьба которого постигла испытания Второй мировой войны, вариативность периодов творческой самореализации, репрессий, работы в Украине и Армении. Речь идет, в частности, о создании экспериментальных семинаров по производству психологических устройств в Научно-исследовательском институте психологии Министерства образования СССР, на которых, согласно процессу, был продемонстрирован первый «Устройство для оптических ощущений». «Психология», позволившая показать закономерности смешения цветов, явления контраста, в том числе явление граничного контраста и насыщенности, позже наблюдать динамическое изображение пространственного распределения электрических потенциалов на основе электронного луча. Изучение изменений активности коры головного мозга при наличии или отсутствии к ним внимания под воздействием различных звуковых раздражителей подтвердило биоэлектрическую активность головного мозга при электросудорожной терапии. Есть документальные свидетельства очевидцев репрессий Е.О. Милерян и преследованием в Украине в начале 70-х годов 20 века.

Был открыт период работы ученого в Армении, который включает в себя продолжение психофизиологических экспериментов по изучению детского внимания, объяснение функциональных изменений электрической активности мозга человека под воздействием различных факторов, составляющих основу психологической теории. Развитие общих рабочих политехнических навыков, на основе которых разработана современная технологическая система профессионального образования. Ученый создал аппаратно-психологические методы диагностики индивидуальных психофизиологических особенностей человека, диагностическое оборудование и тренажеры для изучения профессиональной пригодности операторов, пилотов, водителей. Разработал концепцию инженерно-психологической экспертизы оценки качества-надежности системы «человек-машина», психологические приборы: прибор для исследования высшей нервной деятельности, офтальмометр, электроэнцефалометр, эмокоординатор, измерительный прибор КМ-3. комплексные сигналы, перцептометр, волонтер-волонтер для изучения произвольных усилий, тахистероскоп мышления, усложняющий аппарат, устройство для изучения профессионального соответствия водителей, учебно-тренировочные электротехнические конструкторы-тренажеры. Было отмечено, что уникальным вкладом Миллеряна в развитие психологической науки является инструментально-психологическое направление сочетания научной точности измерений с творческим решением различных психологических задач, которые ставились перед военными поколениями XX века.

Ключевые слова: психологический аппарат, украинско-армянский ученый, инженерно-психологическая экспертиза, профессиональная переписка, психофизиологические эксперименты, аппаратно-психологическое направление.

